नं० १३८-घ
परिभाषेन्दुशेखर विवृति:
गदाभिधाना काशिकाभिधाना च
पत्राणि १३५

नं० १३८-घ

परिभाषेन्दुशेखर विवृतिः गदाभिधाना

काशिकाभिधा च

पत्राणि १३५

गदाभिधाना परिभाषेन्दुशेखरव्याख्येयम्

पत्रे १६५

परिभाषेन्दुशेखर कारिका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दितम्　　ति=४　　शिष्य=३

पं. टी. १ ॐश्रीगणेशायनमः ॐब्रह्मादयोयस्यनपारमापुर्वतन्गंगाद्भुतंमलनदेशवासिनी वामार्द्धदेहापिनवंरिका
पदंध्यायामिदेवंसनकादिवंद्यं १ वैद्यनाथःपायगुंडेनबालानांगंभ्यरेगुरुं विवृतिंपरिभाषेंदुशेखरेतनुतेग
दां २ प्रारिप्सितस्यग्रंथस्यनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थंमिष्टदेवतानतिरूपंमंगलमाचरन्शिष्यशिक्षायैव्याख्यातृश्रोतॄ
णांमनुषंगतोमंगलायचनिबध्नाति नत्वेतिनिर्गुणस्यनतेर्नत्यसंभवादाह सांबेति रूपवत्वमिति बालानांभाष्यादि
तःपरिभाषार्थनिर्णयासमर्थानांपरिभाषायैवेंदुः अर्थप्रकाशकत्वात्तस्यशेखरइवेयस्येतिविग्रहश्चपदेतन्नतानामेव
व्याख्येयत्वेनवंद्यत्वात्मकत्वबुद्धिनत्वमारोप्यते यद्वासशेखरोभूषणंयस्य यद्वातस्यशेखरःप्राश्रयः यद्वाता
सांप्रकाशकोऽलंकारस्तं शिवपदेनपरिभाषाइंदुशेखरइत्यादिसमष्टिमेव नतुकास्ताःपरिभाषाअतस्ताआहपा
णिनीयेति इहादीत्यर्थः वाचनिकानि सूत्ररूपेणपठितानि अत्र अस्मिन् एवमग्रेपि ज्ञापकेत्यस्यप्रायेण
त्यादिः तथाचवाचनिकानामपितत्सदृशवचितानांसंग्रहः न्यायसिद्धानांज्ञापकसिद्धस्यप्रबलत्वेनाभ्यर्हित
त्वात् ज्ञापकस्याल्पस्वरत्वेहपूर्वनिपातः तत्रैतत्सूत्रस्थलीयलिंगंज्ञापकं यत्सूत्रस्थलोकतंत्रानतरप्रसिद्धयुक्ति
न्यायः सूत्रपाठस्यपरिभाषाणामप्यव्याख्यानायप्राचीनानांकासांचिद्भाष्यमात्रपाठाच्चाह भाष्येति अनेन १

क्षा

तूप्रर्थं तावच्छेदमुक्तं तथा च सूत्रद्वमिदं परिभाषापदं यद्वा योगरूढमसत्यपरितो भाष्यते यासेति योग
संभवात् अतएव परितो व्याहृतां भाषां परिभाषां प्रवदन्त इत्यभियुक्तोक्तिः परिभाषा पुनरेकदेशस्थेत्यादि
भाष्यं च संगच्छते एतेन शुद्धयौगिकमिदमिति भ्रांतोक्तिः परास्ता सत्तादिष्वतिप्रसंगादिति भावः पुनः प्रतिज्ञा
तस्य ह्यार्थोऽपुष्यानवस्थाप्रतीतेः तत्र भाष्ये सर्वत्र पूर्वव्याख्यानतत्स्य स्थाउक्तत्वेन सर्वशास्त्रोपकारकत्वेन च
तां तावद्धंकेशकते नवेति विशेषेति कर्तृकर्मणीति कर्मषष्ठ्यातेन समासः उभयप्राप्ताविति सूत्र उभयप्रयोग
एव प्रहृतेरन्नात्रक्त्या कर्मणीति निषेधापहृतेः शेषषष्ठ्या वा न द्यतेन यत्नाद विशेषस्येति बहुसंदेहेऽन्यतम
स्यादिना परामर्शः व्याख्यानादिति पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्या
नेष्टिहिंयं मतमित्यक्तोपदेशापरंपराद्रूपागमादित्यर्थः ननु नत्वमतिप्रसक्तं मत आह शिष्टेति भाष्यकारादी
त्यर्थः प्रत्नत्वादाह शास्त्रमिति प्रकृतशास्त्रमित्यर्थः ननु त तेन लक्षणसूत्रलक्षणयोरिति निषेधोऽद्भुतो न
आह अनन्तेति तदर्थान्तर्भावेणाप्रवृत्तिरिति भावः श्रोत्रियेत्यादिति अन्यथा शास्त्रानर्थक्यापत्तिरिति भा
वः ननु व्रणादिषु भाष्योक्तज्ञापकैरेव संदेहपरिहारे किमर्थं परिभाषेयमत आह असंदेहेति सिध्यर्थं सिद्धि

प॰ टी॰ २

फलके संदिग्धपदे॰ शंक्याद्यच्युसंदिग्धार्थप्रतिपादकत्वाकारान्नैव योद्धारणगन्नपशिवव्यवहारेणेत्यर्थः तयाच
नैर्मदृष्टिः प्रयत्नैः संदेहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवं ज्ञापकस्यन्यस्थले॰ निर्वाहश्चेतीयमावश्यकी अन्यथालाघ
वाधवर्णान्तरमेवानुबध्येतेतिभावः ननुज्ञापितेपिप्रवर्तकतयानिवर्तकतयावानास्यवारितार्थ्यंमत आह बो
ध्यतइति तथाच उपदेशापरपर्याया सिद्धएवायमर्थस्तादृशव्यवहारेणवोध्यते इतितात्पर्येवात्रज्ञापकताभगव
तोभिमतेतिभावः उक्तदोषोद्धारतन्रूपंतत्फलमाह तेनेति व्याख्यानेनैवेत्यर्थः भाष्येइतिग्रन्थेनैवंसतिज्ञापकाद्
सरणक्लेशोहरथेति ननुचितं यतेनतेष्वकार्थसिद्धिर्व्याख्यानमात्रात्किंतत्ज्ञापकादिनितयायावोक्तमयु
क्तमितिसीरदेवभ्रान्तोयुक्तमपास्तं भाष्यविरोधापत्तेरितिदिक् अथसीरदेवादिभिरत्रानुक्तमपिपरिभाषाद्वयं
सत्तापरिभाषाणांसर्वशास्त्रोपकारकत्वाद्यादौतत्प्रकरणोल्लेखवतहिषयकमादौवक्तुंश्वसंगतिमाहतत्र
ति शास्त्रेइत्यर्थः अलक्षणमित्यनेनतस्यपूर्वमनुपस्थितत्वादितिभावः संज्ञेतीतरेतरद्वंद्वः अथेसमाहारद्वंद्वः
तत्रयायायाअर्थमाह उद्देशमिति स्वंवंतस्यवर्तनइतिशेषः उद्देशोपदेशयोरन्यत्रक्वाविद्भेदादुद्देशपदस्यभा
व[illegible]तन्व्याख्यामाह उपदेशेनि अधीतिवतथावोपदेशएवात्रोद्देशइत्यर्थः अयं उद्देशशब्दः श्रुतसितिस्त्रवंचितमत्र २

द्यु

घञ

तेनिर्वोढुमाहयथेति एवेनविधिदेशव्याहतिः संज्ञास्थलेग्राह्यग्राहकेति परिभाषास्थलेग्राह्यग्रहीतप
रीतिउभयत्रकर्मधारयः सर्वत्रग्रहणाय्यायां नन्वकोऽस्मावत्रदेशोयत्रवाक्यार्थबोधः प्रसिद्धदेशस्तत्रनसंभ
वतीत्यतआह देशाश्चेति वाक्यार्थेयथावद्भियतइति तथाचनशुद्धत्वंननुकिंतन्नशरीरोपितमितिभावः ननुचैवंत
दानींविधिवाक्यार्थज्ञानेनकिमस्यफलमित्याकांक्षायांतदभावेनइष्टएवापत्तेत्यतआह नतदितिसंज्ञाप
रिभाषावाक्यार्थेत्यर्थः अनेनशास्त्रीयग्रहणपरिभाषार्थग्रहणवभावपदेनविशेषज्ञानव्याहतिः ननुवृषपदे
गत्रीइत्यादौमस्तनस्यासिद्धत्वेनततः प्रागेवमनुनाभावपदेऽप्रनुनासिकपरनिर्वृत्तेनफलवत्त्वाप्रगृह्यसंज्ञायांततः
मनोतत्तद्धिमात्रत्वेनपरत्वात्प्रपिसंज्ञायाःपुनः प्रवृत्तौवीजाभावादलिप्रिरित्वेनस्यानिवृत्त्वाभावाच्चाप्रगृह्यत्वे
नानुनासिकःस्यादितिचेन्न संज्ञायाःकार्यार्थत्वेनपुनःप्रवृत्तौकार्यसिद्धिरूपवीजसत्त्वेनपुनस्तस्याःप्रवृत्तेः।
भवत्वान्नस्पष्टंचेदंतत्रैवभाष्येइष्टत्वाद्याशंक्यैवनेतिसूत्रयितुंकैयटइतिसूत्रविनाभरुविभक्तपदेऽप्रनयितंव
सिद्धांतभाष्यमतमाह कैश्चिदिति भाष्यतत्त्वविदइत्यर्थः यदीतिसंज्ञायांविशेषस्यवक्ष्यमाणत्वादितिभावः
वाधेसतीतिशेषः शादिभ्यामग्निमसूत्रनहिषयपयोर्ग्रहणांसकलनहीयीति सप्तमीनिर्देशादित्यदितिसर्वंवि

पं. टीं. ३
3

न्ना

धीत्यर्थः एवमग्रेऽपि संस्कारो विशिष्टवाक्यार्थनिश्चयः गुणभेदपरिभाषाभेदरूपेण भिन्नवाक्यतायां हि किं
नियमः इत्यत आह नेति ननु यथोद्देशपक्षेऽप्येकवाक्यतायां को भेदः कार्यकालपक्षादनयोः कार्यनिश्चयेऽपि
स्वपादस्य समाप्त्याऽधीत्य ज्ञापकः तथा च तत्र पदे सर्वैकवाक्यतायाः तत्रापि भिन्ने नैवेति भेदः वाक्यार्थबोध
स्वस्वस्थले उभयथाप्यस्त्येवेति भावः अत्र प्रमाणमाह एतदेवेति एतद्द्वयेऽप्येकवाक्यतयैव नियम इत्येतदेवे
त्यर्थः नाम इति निश्चये ननु परिभाषाप्रसंगेऽधिकारश्च भक्तिरञ्जकाः नन्वत्राह अधीति तदुभयाशयमाह दीप
इति एतदेवाभिप्रेत्यैतत्क्रममभिप्रायमाह एतदेवेति एतद्द्वयेति यथोद्देशकार्यकालेत्यर्थः प्रदेशो विधिः
इतः उक्तभाष्यात् तद्द्वये एतयोर्मध्ये आत्मभेदपरिभाषाभेदं तैर्विधिसूत्रैः प्रधानानि विधिसूत्राणि अनेन
तत्तद्विषयकनिषेधोपस्थापेऽपि बीजं दर्शितं गुणभेदं निषेधभेदं तत्रादित्यनेन नयोगपद्यं निरस्तम् एवं च यथोद्देश
कदेशस्येव कार्यकाले तु स्वविषये सर्वशास्त्रैकवाक्यत्वात् न पृथक् तदेकदेशस्यैवेति तत्र तत्रत्वबुद्धिजननात्
इति भावः तदाह अत्रेति उक्तभाष्य इत्यर्थः कार्यकाल इति भावः एकवाक्यत्वार्थः यदि तदेकदेशस्यत्वमेव सर्वथा
बोधयितुमेकदेशस्य उक्तक्रममिति तात्पर्यं ननु कार्यकालपक्षेण समाधानं कि तत्र भाष्ये उक्तानहि निषेध्य। २

इत्य

स्य परिभाषात्वं व्यवहारोऽ तत्र आह निषेधेति अपिशं(?)स्वसमुच्चायकः तत्वेन व्यवहारे अन्वयः निषेध्येति शुद्ध
त्वगुणात्वहिष्कृत्यात्र ह्विशेषरूपनिषेध्याकांक्षायां यावद्गुणं इद्विधायकशास्त्रोपस्थितौ तत्तद्विषयविषय
कनिषेधवाक्यानां वृक्षिपदे विनिगमनाविरहादुपस्थितेनैकवाक्यतयैवान्वय इत्यर्थः इतीति तथाच तत्व स्य
रूपं यस्य परिभाषा साष्टदशपत्तस्मादित्यर्थः इति रभेदे इति केचित् वस्तुत इति निर्दिष्टौ साहचर्यपदार्थौ न रत्वात् इति
बोध्यं तथा चाशोपितं तत्वेन तत्प्रख्यमिति भावः नत्वविरोधात्कथमेकवाक्यताऽत आह तत्रैवेति विधिनिषेध ध नन्व
योरित्यर्थः पर्युदासेत्यनेन पदैकवाक्यतास्तु चिन्ता सा च क्ङिडित्त्व सावधात्तकारो गुण इत्यादिरूपान्वयेऽसम
अ=५ स्तेनायेण निषेध एवं तं ... इतीदमसंगतमत आह अपसंगेति तत्र विधिना साहित्यं चाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन
तथा च वाक्यैकवाक्यतेति भावः एवं यथोद्देशकार्यकालेवं परिभाषास्थले च निर्णयं कृत्वा संज्ञास्थलेतं।
आह संज्ञेति दृष्ट्यकल इति सदेश इत्यर्थः सदेवेति वाक्यैकवाक्यतयेति भावः तत्र मानमाह अतएवेति तत्रै
व बोधयादेवेत्यर्थः ननु तदेकवाक्यत्वेनायेगमनेऽपि पूर्वपाठेन तत्त्वेदुर्वारमतोऽनसिद्धत्वे तेनमाह असिद्ध
त्वेनादिग्रहणादित्यंतेन असिद्धत्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यतिदेशस्य प्रदेशेति वाक्यार्थबोधोत्तरमेव तत्तत्स्थानादि

न्

प॰ टी॰ ४

निभावः तथा च यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य तदा तत्तद्देशस्थस्येति ग्रामकान्तरमैत्रैव वक्तमाह
एवमिति उक्तवदित्यर्थः तद्देशोत्तरमेवेति प्रदेशाद्देशएववाक्यार्थबोधोत्तरमेवेत्यर्थः येन तत्कार्यज्ञानसम्भव
यः तत्रत्येति प्रदेशदेशस्थेत्यर्थः अत्र मानमाह अत एवेति प्रदेशस्थपरत्वस्य तदधीनत्वादेवेत्यर्थः पूर्वैवेति
पूर्वपाठेपि तत्र वाक्यार्थबोधाभावादिति भावः एवकारेणासंज्ञास्थले क्वचित्पाठक्रमेण पूर्वत्वं विद्यमानम
पि विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ न नियामकमिति सूचितं परिभाषाणां तन्मतेपि स्वदेशेऽर्थबोधो यासैवेति तद्विष।
ये विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ पाठक्रमेणैव तन्नियामकमिति तन्नामपर्यमित्यत्र परमेव स्फुटीभविष्यति मूले न
नैवं भपदसंज्ञादाविष्टबाध्यबाधकभावो न स्यादत आह आकडारेति भपदसंज्ञादीति संज्ञाद्वयमुपदेश
न यत्र धात्मनेत्रेत्यर्थः तेन न पूर्वापरविरोधो न वा भाष्यशब्दरत्नादिविरोध इति भावः तत्रत्येति स्वदेशस्थेत्यर्थः
नन्वेवं तरप्तमपौ त्रिपाद्या असिद्धत्वात् तत्प्रवृत्तिर्न स्यादत आह परादीति तत्र स्वरूपे एवकारेण विधिप्रदेशस्य।
क्रियदूनिरासः अपि इः सपादसप्ताध्यायीस्थसूत्रज्ञापकः चः सम्प्रसारणमिति सूत्रस्थभसंज्ञायाः कार्यका
लत्वपरभाष्यं त्वेकदेशस्थक्रिरिति भावः तत्र मानमाह अत एवेति तत्रयोरुद्देश्यांगीकारे तथा निर्वाहादेवेत्यर्थः ४

एतेन संज्ञाव्याहतिः आशंक्य यथोद्देशेन तदसिद्धत्वात् अव्यवस्थाशंकासमाधेयोः संज्ञायामपि तत्स्वत्वेन वि
शिष्यत एवेत्युक्तसंबन्धासंगतं स्पष्टमेवेति भावः यथोद्देशपक्षे दुर्बलत्वात् तस्याविमानमाह यथोद्देशेति एवमाद्य
परिभाषार्थमुक्त्वा द्वितीयार्थमाह कार्येति वक्ष्यते नन्वेवं ननत्वादुभयोः परिभाषयोः कथं समानविषयता।
ति किं च सर्वत्र सर्वासां न दायतिः किं वा सिद्धे तस्मिन् कथं तदुपस्थितिरत आह कार्येणेति न यावदग्रे वि
ताकांतया तेनोक्तदोषत्रयमिति भावः तत्र तन्नीयदोषोद्धारं स्पष्टयितुमनुकस्याप्यस्य परिभाषार्थत्वमान
माह अत एवेति अस्याग्रे स्वरादेः पार्थक्यत्वादेवेत्यर्थः तत्र त्रिपाद्यां परिभाषाणामिति संज्ञास्थले गतिस्तु केव
ति भावः इदं त्रिपादीस्थत्वेन तस्मिन् परिभाषाशास्त्रेन तत्त्वमिति परिभाषाशास्त्रं तु त्रिपाद्यामसिद्धमित्यर्थः
असिद्धिरिति कथं सिद्धमित्यर्थः असिद्धे तस्मिन् कथं तदुपस्थितिरिति भावः कार्यकालमित्यस्य उत्तरमि
त्यादिः तत्रस्थाप्युपस्थितस्य कार्येण समकालं तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः तत्र कार्यस्यासिद्धत्वे कथं तत्समकालं
प्रवृत्तिः यत्कार्यं दृसिद्धं तत्रोपस्थितिरास्तां नाम येषामसिद्धत्वं तत्रोपस्थितिस्तु बाधितैरेवेत्यत आह एकवा
क्यमिति कार्येणैकवाक्यतामित्यर्थः तथा च कार्येण सहैकीकरीत्या नाम मात्रे पसंभवः कार्यसहसंस्कारकता

प॰ शे॰ ५ नन्‌ परिभाषापेक्षा परिभाषायाश्चापि स्वसंस्कार्यत्वेन विध्यपेक्षत्वात्तत्र समपादसमाख्यायामुभयाकांक्षतया संबंधः
त्रिपाद्यां तु तदीयाकांक्षत्वेनैव विशेषः एवं च परत्वस्य साधारण्यं पूर्वपरः कार्यकालाश्रयेणान्यतराकां
क्षयापि संबंधस्य स्वरसतराशयः अत्रत्यकैयटस्तु विंत्य इति स्पष्टं तत्रैवोद्योते यथा चेदं भाष्यमुक्ततात्पर्यकमेवेति
न कश्चिद्विशेषः तथा च परिभाषाणां कार्यार्थत्वेन यथा कार्यकालत्वमेव युक्तमिति सिद्धं तत्र शकतेन चेति श्वादिना
ऽऽगुः मीत्यादिपरिग्रहः परत्वादिति प्रकृताभिप्रायेण तत्परिभाषान्तर्गतं स्पष्टमिति क्रोष्टीयसंमतविप्रतिषे
धर्वेऽनेन सूत्रेण विधेरिति भाष्यप्रतीके यथोद्देशपक्षे परिभाषयोः यौगपद्ये न तु कार्यकालतायामिति द्विते
मोक्तपाठक्रमेणेति परिभाषास्थलेऽन्तिः शेषः परिभाषाणां मत्रपक्षेपि स्वदेशार्थबोधोस्त्येवेति भावः नन्वत्रप
क्षे तत्रागमनेन कथं तत्त्वमत आह नत्वीति नत्वं पाठक्रमे परत्वं यथोद्देशस्थितिविषयसप्तमी तथा च तद्विष
यः स्वबुद्धिः स्थदेशे तत्रैवेति भावः नन्वकार्यकाले स्वस्यैव विधेयोगमनमिति कथमुक्तरीत्या विशेषो नत्रा
ह नहीति नत्वेपीत्यपत्यस्य पाठान्तर्गतकार्यकालपक्षेपीत्यर्थः यथापि यथोद्देशपक्षस्य बाधकः तत्रैव वैपरीत्यं।
बोध्यं पूर्वीतित द्विषयेत्यादिः इदं च परिभाषास्थले संज्ञास्थले तु एकभाष्यबलात्तथांगीकृतमिति भावः अ ५

तएवत्वदेशान्मागादेवनत्रभाष्यउक्तंप्राकैकैयटस्यापीत्थमेवेष्टमित्याहअतएवचेति उक्तराचार्थः न
त्वेवमुक्तभाष्यविरोधात्स्वविरोधाच्चतत्केयटस्यकांगनिरतमाह स्वकोगुणतीतिविधेर्बाधकमप्याह
भ्रन्थेति पूर्वपदलीयकैयटोक्तमंगीकरोतीत्यर्थः प्रयोगार्थत्वेनप्रयोगसाधनफलकत्वेनदेशस्थत्वेनत
त्रमिलनात् तस्यादिति तथाचपरत्वस्योक्तदूषणस्यादितिभावः नन्वतएवतादृशादेशानग्रहणेनतत्रा
हकिंचेति कैयटेति सचशास्त्रकृतः सन्निधानेनबोधेनतेषामिति तेषामपीत्यर्थः इष्टापत्तौबाधकमा
ह एवंचेति तत्परत्वयायातेत्वेत्यर्थः नचैवंकार्यकालपक्षसमदायत्रिपादीपरिभाषाशास्त्राणांप्रवृत्तिः यथो
देशेनपूर्वासिद्धेनत्रिपाद्यासिद्धत्वेनाप्रवृत्तिरेवस्यादितिभाष्योक्तंविरुध्येतेतिवाच्यं परिभाषा
यासिद्धत्वेनाप्रवृत्तेःसिद्धेनापिकार्येणस्वार्थेनतदालेपसंभवस्योक्तत्वात् वस्तुतस्तत्रचपाठकृतपरत्व
मेवतत्प्रियामकंपरैवप्रग्रहणंसूत्रेसंज्ञासंज्ञापदेनतत्कार्यप्रवृत्तिभावउक्तेराशयानभिज्ञस्यायंप्रश्नः
कथमितिएकदेशप्रत्तेरकार्यकालमित्यादीनि एवंचनत्रिपादीस्थस्यैकत्रप्रता संज्ञापरिभाषयोः सिद्धा
येतेनकार्यकालेपिपादकृतपरत्वमयादीनामेव ग्रन्थयाहशास्त्रस्वादित्यादौत्रिपादीस्थकार्यकालप

पं. टी. ६

तेष्वेव परिभाषाप्रवृत्त्या परत्वात् तत्र तस्मादित्येवेति सिद्धान्तासंगतिरुभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वासंभवा
दित्यपास्तं अत एवैतावद्देशस्पृष्टत्वेन तथारूपविशिष्टवचनाय केचिदिमं क्रममन्यथैतदन्यसर्वेषु सिद्धान्त
त्वेन परेत्विति निवक्तुं शक्यमिति अत एवैतद्द्वयस्यादसोमादित्यत्रत्यायोगो न विरोधेनेति दिक् तदेतद्ध्वनयन्ना
हातमिति च अथैतत्संज्ञायाः शास्त्रमूलत्वात् तत्कृतस्याऽव्युत्पत्त्वेनैव तद्विषयकं परिभाषाद्वयमादौ वक्तुं नी
णीतं तत्कृतत्वात् तद्ग्रन्थे नूतनतां धनयितुं च पूर्वसंगतिमाह अस्येति संज्ञायाः पूर्वमुपस्थितत्वादिति भावः सं
ज्ञाप्रयोजककार्यजनकत्वविशिष्टमिदमनुबंधसामान्यलक्षणं अवयवेत्यस्य प्रकृत्यादीत्यादिः अनेका
ताइति इत्यस्य विशेषः तत्वव्यतिरेकं मुखेनोपपादयति पोडीति शावादिरित्यर्थः छेदनेन तद्योपनं भा
हास्कदाविति अयं च अनुबंधत्वावस्थितत्वेन तया नावयवः तदर्थेति तद्धातिनार्थेत्यर्थः तथा चानुप
लंभकयत्नं विना तत्रान्यत्र चोपलभ्यमानोऽवयवस्तं विना तत्रोपलभ्यमानप्रचयः सोऽवयव इति भावः नत्व
नवयवत्वे सति नित्यात्त्वं बंधाभावात् सामीप्येनानुनासिकतिर्विति स्पष्टमेवतत्राह शिरीति समासो बहुव्री
हिः नत्वेवं पूर्वपरयोरिकार्यप्रसंगः क्वचिदनत्राह तु नितिनत्वेवमपीत्वस्यैवाभावे मूलेकुठारप्रवात् ६

सं

आहहेतंत्वमिति एवमेकदेशिमतमुक्त्वा सिद्धांतमाह वस्तुतइति एकांताः अवयवाः नतु तदभावसाधक
हेतोरुक्तत्वात्कथं तत्त्वमत आह श्यामत्वेऽपीति तत्र विधेयबोधके यत्तेन विधेयेन पक्षे भेदितत्वमभाव सूचितः इद
मपि व्यतिरेकमुखेनोपपादयति अन्यत्रैवेति एकजातीयसंबंधेन संयोगादिना नैवमयमिति अत एव पीनत्वाद
शसंबंधेन सर्वत्रोपलभ्यत इत्यर्थः एवं तद्धेतुनिरासेन साधितेऽवयवत्वे साधकांतरमप्याह एवं द्वीति य म
तोऽवयवत्वेऽयमर्थः अत एवोभयत्रान्वयः व्यापनः श्रोविशेषेन आरोपादिनेति यावत् ननु यदि निगमनादि
नै ष्वपि हेतुवचोक्तानि रेवगृह्यतेऽत आह किंचेति ननु आदिशब्दो ऽन्यत्र शब्दवत्स्वबोधः तत्राह तत्र वइति ननु
पूर्वं मुक्तरूपव्याख्यानेन निर्णय इति नतस्यैव पर्यंतमत आह देवेति पूर्वोक्तं संबंधेनेत्यर्थः तदेवाह तत्त्वरीति
एकांतत्वानेकांतत्वाभ्युदयमिदमुक्तं तत्र भाष्ये तस्यायंभावः एकांतत्वेऽपि कोऽवयवो दृष्टोऽनेसंभवतीति
व्याख्यानेन निर्णयेऽपि नानेवयं तत्त्वेन यथाश्रानंतर्येस्योभयापत्तस्यैकत्र विरोधाभावान्संदेहाभावाद्व्याख्याना
प्रवृत्तेर्विरुद्धानेककोटिविषयकज्ञानस्यैव संदेहत्वात् तथा च वर्वैव पर्यंत संभवेगेव किंचाकरीत्या व्याख्याना
प्रवृत्तौ तु ऽक्षणादिविदिनकादोणित्वादि प्रयुक्तहद्व्याया पत्तिः लतणारोपाभावप्रयुक्तलाघवं चैव पूर्वोक्त

प॰ टी॰ ७

देशेनानेनैव सिद्धे श्लोनिति अनपत्यत्वादिति ५ एतन्मते भाष्योक्तदोषत्रयं नेत्युक्तरीत्यैव तत्क्रमेणोपपत्ते
पूर्वसंग्रहमिमाह नत्वेकांतत्वस्त्यादि अत्रानुबंधकृतमनेकाल्त्वं नाश्रयणीयमिति परिभाषार्थः एवमग्रेपि अ
स्याज्ञापकमाह शिदिति उक्तरीत्यैवेति भावः ग्रहणसिद्धाविनयत्र निर्वाहकत्वं भाष्यादौ स्पष्टमिति तात्पर्यं चारि
तार्थ्यं स्वस्मिन्स्पष्टत्वादुपेक्ष्य तज्ज्ञापितपरिभाषाफलमाह तेनेति ज्ञापितवचनेनेत्यर्थः एवमग्रे सर्वत्र बोध्यं
नन्वृपात्तः प्रत्ययाधिकारपाठादौपदेशिकप्रत्ययत्वेनानुबंधत्वेनानयाप्राप्तमदोषस्य संग्रहेषेणेति वारणीयि
ऽप्रदिस्म्यायामसर्वादेशोनप्राप्नोतीत्याशंक्य तदसंभवेन पूर्वत्वस्यभेषानानुतन्नाद्युत्तरादीनि प्राप्तिनाजसः शीस्यामिति
सूत्रोक्तशीत्यादिस्रयूहः श्रौपदेशिकप्रत्ययत्वस्यात्र सर्वत्राभावात् तथाच सर्वादेशतानुवादीनेन ग्रादि दे
शिकंप्रत्ययत्वेनतत्वंतत्वेति पूर्वतदभावएवं अनुबंधत्वं च विशेषणं न तत्प्रयोजनमिति भावः सदादावृक्ष्या
दीति उक्तक्रमादित्यर्थः एतेनानुबंधेहोविकुर्वन्नीरदेवादिः पराप्तः उक्तदोनोः इदंप्रयोजनमीत्याप्रत एवा न्य
रुचिबोधकस्तत्प्रयुक्तः वस्तुतो गत्स्यकप्रकारएवडादौ जनः शीत्यादौ शित्वादेव सर्वादेशः इति वा यमिमं त्र
विस्तरं गुरुभिः स्पष्टं चेदं ज्ञापकं न स्पलोपसूत्रस्थैव भाष्ये ६ एवमपि उक्तदोषस्य तन्मते उद्धारोपि एलोपेन

प्रै

पस

रमात्वेदृति प्रत्ययाः नेजंतत्वात्तस्यादिति भावः नस्यादिति रोरुद्दोरित्यादिस्यादिति भावः नन्वयत्नेनैव
वर्णविषयोः नप्राह्रदेय इति प्रात्वाप्राप्त्येत्यस्य दापूर्वाभावे न्वयः नन्वेवं पलोपेन रसोन प्राह् पलोपे
वेति प्रश्लरुक्रमयोगात्स्यस्य इति निर्देशाइति इमत्रत्यामेडः सानुबंधस्यात्वभूतस्य माङ्गादि निर्देशा इत्यर्थः
तस्य तत्वस्य पपादयति प्रादेव इति उपदेशा इति कर्माणि षष्ठी षष्ठ्यर्थे सप्तमी विशेषणत्वे वतस्य तदाह्लो यो
ति तस्यासंगतिरिति माङः इति निर्देशस्यासंगतिरित्यर्थः तस्य तदर्थज्ञापकत्वासंगतिरिति कविस्याठः
तत्र निर्देशस्य परिभाषार्थज्ञापकत्वसंगतिरित्यर्थः प्रश्नो मेङः इत्यस्यात्तस्य मेङ इत्यस्य प्रश्नबंधलोपेपव चउपदे
यात्तत्वमित्यर्थेस्यनयात्रुत्वापत्तेः भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वादिति भावः तत्रप्राद्वेषा इत्यत्र निहृतैरिति ग
वादिशब्दानां ढौकितेत्याद्येकदेशानां वानुपदेशत्वात्व इरिप्रभृतीनामुपदेशेष्यशिमरत्वाभावान्नत
त्र प्रश्नस्य प्रतिषेधेपि प्रश्नत्वाप्त्याशीत्यपपरत्वयोग्यानामेजंतानामेव ग्रहणात्तदोषः उच्चारणसा
मर्थ्यादपि तत्रादोषः अतएव व्यायापि निहृतमित्यादौ वइत्यप्रतदेतद्वान्तग्रहणं निष्पुन्नतावत्सात्मात्मिकमि
ति लिटिवानोरित्यत्र च भाष्ये उक्तं अंतरंगत्वाघनीहार निमसंबंधस्य मेङः एवग्रहणं न माङः लस्य पदांतर

ती

प॰ टी॰ ८

मेतिपातेन प्रतीयमानवह्निरूपाग्न्यतीद्धारहन्तित्वादिति निर्देशपरः अन्ये तु मार्गोऽनभिधानात् क्रोत्रुसन्निति त्य
नतस्य ग्रहणमित्याहुः तदादेत्यस्य हेति उद्योतादावित्यर्थः अत्र संमतिमाह स्यादेवं वेदमिति उक्तज्ञापक
मित्यर्थः द्रायाधित्वपलतपांतस्यलोपइति सूत्रस्यापि ॰ एवमपीति प्राग्वत् इतिगीति इत्यत्र पाठेति
प्रामण्यस्य बाधकशास्त्रस्य चादासीनि सूत्रविदितस्य विकल्पविधायकं विभाषाग्रहणमित्यर्थः तल्लक्षणसार
ध्यांगीकारे तु तेनैव सूत्रेण तृपहृदयसिद्धौ तदानर्थक्यं स्पष्टमेव वासन्तृपहृदयेल तपांतस्यलोपइति सू
त्रस्यापि ८ अथ संज्ञाप्रसंगात् तत्ताविशेषे विचार इति सर्वसंगतिं धनपि तन्माह ननु संख्येति प्रकरणेति
शब्देत्यादिरिति ग्रन्थस्याशय ननु संधवमानयेत्यादौ भोजनादिवत् ऋते किं तत्प्रकरणं येन तदृष्यापि शक्तिसंको
चो भवेत् न च पूर्वोपक्रांतत्वं तत्त्वश्चावदितस्य तस्याभावादनवद्यासिद्धेतिक्रुते इति शाब्देइति भावः एवञ्च प्र
वह्निर्घस्य क्षार्थमादन्तात्विति एकशब्दस्यानेकार्थत्वेन संख्याशब्दग्रहणात् पादादीति परिभाषापाठनिरासा
यादृशादेशइति मापाइतीति इत्यत्रातीतिनिषेधइत्यर्थः ज्ञापकमुपपादयति नहीति ननु वन्नर्थकत्वे पिंतेः
सामर्थ्यात्नत्वीतिनिकृतिमसंख्यामाप्रीयमतिषेधः समकलोऽन प्रादेशांदत्वेति लौकिकेति तत्त्ववाचवेदभिन्न ८

विदितत्वं ग्रन्थ एव तत्र सामर्थ्यात् तेषां तत्र प्रसिद्धं ह्यग्रहणमिति न तावत् यद्यप्यकृत्रिमस्यैव ग्रहणमिति मा
त्रतापने घ्यस्य सा पूर्वं तथाप्यास्त्रिज्ञादेरोषधापतेः संज्ञाकरणवैयर्थ्यापत्तेश्च कृत्रिमस्यापीष्येवं तत्रा
प्यत एवं वं संख्याग्रहणेन दोष इति भावः इत्याद्यवगतिरिति क्रियाद्याद्यैरेवावगतिरित्यर्थः ननु कार
कस्येति भावः ननूभयगतिरित्युक्ते दृफलकथनमयुक्तं संख्याग्रहणस्येव तथा फलं वक्तुं युक्तमिति चेन्न
उभयगतिरित्यस्योभयोः कृत्रिमाकृत्रिमयोर्विषयभेदेनैकत्र विषये च गतिर्ग्रहणमित्यर्थेन वितथत्वाभावात्
तत्रान्यतरस्य स्पष्टं पदविषयपदेति न तु नन्तरं ग्रन्थ एव तत्र दोषपरिहारः ग्रन्थ एव लः कर्मणीत्यादौ कारका
वगतिर्ह्रस्वं यत्र नयत्वात् तेषामिति तेषां प्रयाणामर्थेष्वर्थः व्याख्याने भावप्रकृत्यादीनां ग्रन्थ एवेति तथा व्या
ख्यानस्य शरणत्वादेवेत्यर्थः तत्रैतेषां त्वैव व्याख्यानात् अन्यथान्तरसंगतिः स्पष्टैवेति भावः स्पष्टं वेदमि
ति प्रागुक्तं सर्वमित्यर्थः तत्र द्विएकादीनां संख्यासंज्ञार्थं संख्याग्रहणमुद्दिश्य समर्पकं कृतत्वमित्याशंक्या
करीत्याप्रत्याख्याने कैयटाद्युक्तिरेवाद्यतिप्रयतिति तेषां संज्ञासूत्राणां न तु सर्वेषां सर्वोपयोगितावाचकत्वमिति
प्रत्येकदीनशक्तिस्तारकत्वमेव तेषामतः प्राहुः सर्वैरिति न त्विति यत्तत्तदस्माभिरज्ञेयमिति भावस्तदाहवि

प॰
टी॰
८

सिध्येति सर्वशब्दार्थस्य ग्रहेह कर्मधारयषष्ठीतत्पुरुषयोरुभयोः सामान्येति शब्दत्वादिनेत्यर्थः नचैवंसव
र्हणायानियमः संज्ञायाः संज्ञितिनिष्कविदित्यादिरिंग्रया संगतिरिति वाच्यं तस्यतत्र संकेतेग्रहीतेनतत्सं
केतत्वानन्वयप्रकरणवशात्तस्यैवोपस्थितिर्नान्यस्येतिफलितनियमपरत्वात् नदेतत् हि शेषणविशेष्यवदि
त्यनेन सूचितमिति मंजूषायां विस्तरस्वतद्दाहान्येवेति (अथान्वयंप्रसंगात्तत्रतत्रक्लिरिति धनयग्रास्तत्व
येतेति शापितइति निष्ठाशीङिति किन्त्वनिषेधः स्यादित्यादिवारापितेन्यादिसंग्रहः शायितेति त्वंजनपाठस्त्व
सुगमएव निषेधःस्यादिति क्लिनीतिमत्तसमीतिभावः नचैवंनिष्ठाशीङितिन्यर्थतेनतावन्मात्रवा
रणापितयापरिभाषाज्ञापनस्यैवोचितत्वादितिवोध्यं पत्वस्यात्तापकेदाधीवेधोर्गुणप्रतिषेधःकुङ्दंडे
कुङः पाठोवेतिसीरदेवाद्युक्तदीधीवेवीटामितिसूत्रप्रत्याख्यानात् प्रत्याख्यानस्य नेष्टफलाभावेन
सूत्रारीत्यात्तत्वेपिभाष्यरीत्यातदसंभवात् पावस्याशोकवनितान्यायेनचारितार्थ्यात् अत्रस्पोटे।
लादिति नचनिर्देशः सौत्रः तयास्तमन्यत्रप्रयोगेन स्यादितिभावः चेनतिष्ठाशीङिति निषेधस्यदी
धीवेव्योः प्रकारान्तरेणप्रत्याख्यानपरभाष्यस्यचसत्त्वस्थः अन्यथानयोरिट्त्वात्क्लितिचेत्यनेनैव सिद्धेस्र ८

कार्येन तन्तुस्मरणं व्यर्थमेवेति बोध्यं तथा चाध्येताशायितोऽतिरिच्यतीत्यादिसिद्धिः नैवम्प्राइन विषतीत्या
दाविष्याहेप्राद्गुनेति स्थितः द्वित्वमिति न तु पूर्वत्रैवेम इति भावः अन्यथा तद्विशेषणाभावेनिमित्तत्वाभा
वात् तत्वाभावापत्तेः तत्प्रवृत्तिः द्विर्वचनेचीत्यस्य प्रवृत्तिः एतेन परिभाषाद्वयमिदमिति सीरदेवाद्युक्तं
साध्रुपास्य स्यादावन यायामदोषस्तत्रापकाद्वारणमिति भावोऽकं एकपरिभाषापत्तेऽपि शापिकमेतद्व
स्य वशात्क विरुध्यते क्वचित्त्स्याधोक्तं वापास्त इत्यनयनसिद्धान्तमाह वर्णेतरेति अस्य तत्वमिष्यत्वा
यः तेत्रेति न्यायशास्त्रादीत्यर्थः तस्य सर्वव्यापिकारणस्य तत्त्वेन निमित्तकारणेन अत एव तापकस्य ध्यत्वा भावा
देव देतोः सकललोकतन्त्रशसिद्धभेदत्वत्वस्य थनितेति तत्त्वादितिच्चीयते देशीयते इमेत द्वारकान्यस्त्रण
स्यन्नपातिदेशाज्ञापकत्वोक्ता तेन यथाख्यनितात्यास्य पदसमुदाये ते ९ संज्ञाधर्मसंयोगादेव तन्त्रतङ्गकिविनियनत्
त्वात् ननु यणीति दोपत्तं स्यादिति समुदायस्याराद्रूपत्वादेकदेशस्यवानर्थकत्वात् तथा च प्रगात्वेनस्यादि
ति भावः इदं मुख्यकार्यकालपक्षे द्वितीयस्तद्वैबलएवेत्युक्तं संग्रारकवाक्येः च बहूवचनसत्वेऽपि लक्ष्ये
स्कारकवाक्येतदनुपयोगादारथमिति एतत्परिभाषाप्रवृत्तिविषयस्तत्र कार्यित्वेन निर्दिष्टमित्यर्थः अस्या

आरदरं

पं·
टी·
१०

तत्समुदायार्थद्वयेनान्वयः तस्यतत्रोद्देश्यताचयथाकथंचिल्लततन्त्रोपात्ततावच्छेदकत्वरूपेणैवेत्याग्रहः इति
भावः आगमइत्सस्य इत्यादिः तद्गुणीभूत इत्सस्यत इत्यादिः असैव व्याख्याशास्त्रेणेति आद्यन्तौ टकितौ वि ॥
त्यादिनेत्यर्थः ननुयद्गुणानुव्याख्यात्वं तालेवानन्वितेन तस्य यद्गुणां संभवतीत्यत आह तद्गुडेति ननु तद्गुणकेण
शास्त्रेण तद्गुणोपि प्रकृतेष्टासिद्धिरत आह तद्बोध्येति ननु तेन तस्याव्याख्यातृणां संभवोऽत आह बोध्यत इति स
मुदाय इति शेषः इदमेवानुनादितं यस्मा लोकन्यायसिद्धत्वं प्रतिपादयति तथेति तेन तद्बोध्यनेत्यर्थः परिभा
षायामित्यर्थ इति कश्चित् तद्गुणीभूत इति पाठे तद्व्यवस्थाख्यानेनेत्यर्थः तदेवाह लोकेपीति अपि शास्त्रा
मनुव्यापकः नहि शिष्टस्यास्यैनोक्तार्थसिद्धिः एतेन तदन्तिमव्याप्तिः ननु यदागमा इत्सस्य यथाकथंचि
धत्वं संबध्येन आगमास्तदवयवा इत्याद्येवार्थोऽस्त्वित्यत आह यमदीति शुत्वमिति रेफस्यानुसंतानत्वोपात्तत्वादनु
द्दिश्यविधानात् अन्तर्यवनेर्णत्वेन अन्यथा रेफस्य शास्त्रेणाकारावयवाः त्वेवार्थेनाप्यवयवावयवस्य समु
दायावयवत्वस्य लोकसिद्धत्वेन तदवयवत्वस्य रेफस्य तेन तत्त्वापत्तिरिति भावः नन्वेवमप्यन्यत्रातिप्रसंग इ
त्यस्याः तत्राह तानेशुगिति अन्यथा अनित्यत्वानंगीकारे विशिष्टस्याप्रमः अक त्वेन ग्रहणादाकारेण समदे १०

विशेषः तेनैतद्विनिमत्वेन अस्योभयत्रान्वयः न ह्ययोपादानानल्यवोक्तिः अन्यथादिदीपेऽन्यत्रांतरं गत्वा
तत्पुटिद्वित्वेः नयानहि शिष्टस्य पोः न्यूनत्वेन यद्रूपणादेरनेकाच इति यणापनिष्पुद्ट विधानं तपात्तिकत्रय
श्रवणेन सफलमिति भावः नरादय इति नत्रयनिदानयुतीन्यतोः अको विशेष इति वेन श्रुणत्वेषु संज्ञास्
त्रोपानोद्देशे न रेफस्या विधानमयत्नस्यान श्रोऽस्मेन सत्रोपानाकारोद्देशेन रेफस्य विधानं यातुपदस्यानुह
नेरसंभवात णाल स्यने नाद्वेपेपितस्य पार्थक्येन आकार विशेषणत्वे यावात्यय संभवात् आदिमसवि
शेषणत्वस्यैवांगी कारेण संभवतीति न्यायानुंगीता राद्धेति यतेनानिसत्वमनभिप्रेत्य विक्किदन्तरिन्या
दौहलादिः शेषणात्को निहतिः स्यादित्यादि दोषानभिधाय महत्ता प्रयासेन यथा कथं चिन्न माधिं कुर्वन्ती
रद्वादिर्यादिसूत्रे न यो दानत्वेसिद्धे उदात्त विधान मागम मात्रदात्तत्वं ज्ञापयतीति भ्रांतस्य प्रयासः अति
सत्वेन नत्वा यत्नेः आद्ये उकारीत्या परिभाषा यत्नेनैरेवाभावात्र श्रेमे भूयासमि त्यादौ नस्य वार्तिकार्थस्य
निदिक्त कथमिति शांत्वायाः शांतो नरावयवत्वस्य वद्दारादर्शनादिति भावः नन्वसिद्धपदार्थस्यावय
नसंदर्भेणापि बोधनं इष्टं वैवमन आरब्ध समवेति अवयववत्वस्यैवमर्थः अन्यथान्यशब्दः प्रयुज्यमानो विबाधी

पं॰
टी॰
११

तित्याद्यादिति भावः वर्त्तग्रहणेऽइति यथाकथंचिद्ग्रहणं ग्रहणेऽइत्यर्थः ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् अत एव
वदिदीपेऽइत्यादौ न दोषऽइति भावः अर्थः सिद्धान्तभूते इमनऽइत्यादौ नासीति चित्त्वरं बाधित्वा परत्वादिडे
त्यादिः अत्रपदेशेति अकारान्तोपादिश्यमानेत्यर्थः स्वरविधौ तथैव सिद्धान्तितत्वात् अत एव हलोद्य
ऽइत्यादौ नान्तरान्तत्वे सङ्घाकारेन व्यपदेशो षड्भावो बोध्यः अत्र मतैकयट स्तविंम्पवेति व्यपस्थानेतत्रैव
अत्र यत स्व ड्कोः न स्तहाथकशब्देन समुदायो ग्रहीष्यतऽइत्यर्थो बोध्यः आदिष्यतेऽइति विशद्भावेऽपि ए
वं वर्णस्य विशेषणत्वेनाश्रयणे एतत्प्रहतोऽमुक्ता विशेष्यत्वेनाश्रयणे तत्र तमादक्किंचऽमतेति अर्थे
असिद्धान्तभूतेभादिना कथ्यन्ताक्षेऽइत्यादि परिग्रहः ऽमुऽगमेणत्वेति नुड्गमनकारेणेत्यर्थः न
स्यद्वत्वेन निषेधाद्यवत्तेरिति भावः यतस्यापि आगमनकारस्यापि निषेधस्नीयस्य भाष्यस्येनेनान्व
यः नतु भाष्यपरान्तमकः पदान्तग्रहणेन याहिष्यतऽइतके नदपुके पदागमाऽइत्यनयोः कटीत्वासमुदाय
स्य पदान्तत्वातिदेशेऽपि केवलागमनकारस्य तत्वाभावात्तत्वेतन स्याप्यस्मिवेत्यतआदान्तयावेति वस्त्व
र्थे वाक्यालंकारे वाक्किचिलिश्वः पाठः अपिभिन्नक्रमः आगमानामित्यन्वयोन्यः तेन समुदायस्यवयः ११

अयं भावः परिभाषायां ग्रहणेनेति पाठः यदागमास्तदन्तग्राह्यपीति शेषः ननु ग्रहणेनागमिग्याहकधर्मे
णग्रहणेनेत्यानविषयीक्रियते तथाच आगमो येन धर्मेण गृह्यते तेन तद्द्वारकधर्मेण यदुद्दिश्य विहि
तागमाय तद्गुणीभूतास्तस्तेऽपि गृह्यन्ते। पिनान हि शिष्टाग्रणेन्यतरार्थः यदुद्दिश्येत्यस्यार्थस्तद्ग्राहक
एव आगमो यद्धर्मवैशिष्ट्येन भासते परिभाषाप्रवृत्तिविषये आगमविध्यन्यविधौ तदारोपेणागमस्या
पि तद्धर्मवैशिष्ट्येन ग्रहणमिति यावत् आगमो येन येन शब्देन बोध्यते तेन तेन शब्देनागमस्य समुदाय
स्य च कार्यान्तरोद्धेन बोधनमिति फलितोऽर्थः सवशाग्रको मूले तत्र समुदायस्य तेन बोधनं लोकन्यायसि
द्धमुक्तं आगमस्य तेन बोधनमपि लोकन्यायसिद्धं अङ्गुल्याद्यवयवैः शुल्कादिद्रव्यवत्वादर्शनात् इदं भाष्य
मत्रगमकमिति इत्याशयकेनाऽपि भाष्यविशेषणं अप्रसङ्गेनेति निश्चयः पाठः ननु ह्रस्वात्परपदावयवग
मः परस्याजादेः पदस्येति व्याख्यानस्यैव सिद्धान्तत्वान्नायं दोषोऽत आह किं च गुणादेरिति अन्यथा विशि
ष्टेतदभावे सर्वत्रान्तरतम्याभावस्य तुल्यत्वादिति भावः तदेति विशिष्टेतदेषणं वेत्यर्थः यतस्त्यादिः
विशिष्टत्वेसंमतिमप्याहात एवेति विशिष्टस्य तत्वादेवेत्यर्थः भाष्यमित्यस्य संगच्छत इति शेषः नदे

प॰ टी॰ १२

वाहगुणा इति यत्तु श्रौतादयः नेटीत्यादि ज्ञापकमात्रमर्थेऽयमिति तन्न लोकन्यायसिद्धत्वस्योक्तत्वात् न च न
यत्नाह्वानयेवेति परिभाषाङ्गीकारादेवेत्यर्थः अवदितत्वादेव हृद्गिणि लोपयोरप्राप्तौ किं निषेधेनेति भा
वः स्थादिना अयपराणीत्यादिनिर्देशायतिग्रहः अन्यथा अयटीतकारयितश्रमित्यादौ विटो नन्वनागमकानामा
गमकाश्चादेशा इति सिद्धान्तान्न्यायातिवद्भावशामहृद्यादि निषेधार्थत्वान्नेटीत्यादेः साफल्यमिति कथम्।
त द्यापकत्वं तस्य किंच समुदायस्य तत्त्वाभिमंशातृपाव्यर्थं यतेनैव गतार्थत्वादत्र आदानागमीति अयमर्थ
इत्यस्य कर्तृभेनीमग्रान्वयः यथाश्रुतस्यागोवीनंसूवयन्त्र तत्र देत्तुमा हार्यधातुकेत्यादि कल्पनेनेत्येतेन
तथा च सार्दे तो हृतीया नुपपत्त्येत्यभेदेतृतीयानदभिलाषाः प्रोपति तत्त्वकेत्यर्थः नुपपत्यर्थापत्तीतिपा
ठस्तु सुगमः वाक्यान्तरेति तद्दितार्थधातुकस्य मेरार्धधातुकमित्यादिरुपेत्यादिः एवं चेति बुद्धिवि
परिणामस्वीकारेचेत्यर्थः यापि आगमेष्वपि विपरिणाम इत्यस्य तन्मात्रमित्यर्थः नन्वेवं तथापि तेन
गतार्थत्वादितदवस्थमेवात आह स्थानिवदिति सानादिनिहृतोवयेत्यादिनेति भावः ननु बुद्धिविपरि
णामस्य तत्रापि समत्वादविशेषः तत्राह किं चैवमिति ईदृशाद्दशास्य तत्र ग्रहणासतीत्यर्थः यतः स्थानिव १२

ज्ञावप्रवृत्त्यासर्वत्रैवेतिशेषः स्थानिवद्भावेवकार्यप्रवृत्त्येतिपरिभाषायामप्रशक्तेरेतैः नस्मत्तद्ध्याकार्यकरणे
निर्दिश्यमानस्यैवजायमानत्वेनफलाभावानदशाप्तेरितिभावः अप्रशक्तेन्यग्रेप्रपिवदित्यादावितिशेषः नत्र
तदुद्दिविषयत्वेननत्वेपिवस्तुतः स्वरूपस्यनिर्दिश्यमानत्वेसमुदायस्येतिनोक्तदोषोनिर्दिश्यमानेतिपरिभा
षाप्रवृत्त्या गतिदेशस्यागमस्थलेएवसफलोतनत्राटस्थानिवदिति परत्वादिसस्यत्रयादेशापेतत्येत्यादिः अ
सेगतिरिति निर्दिश्यमानेतिन्यायेनतशंकायाएवाभावात्तानेननतत्करणेपितंविहायसमाप्यंतरकरणासं
गतिरितिभावः नत्वेवतानतद्विविषयेतदप्रवृत्तिसिद्ध्यावुद्धिविपरिणामस्योभयत्रतत्त्वेपिकिंचेवंसती।
तिदोषापत्त्यायत्रश्रौतस्थान्यादेशभावेननिर्वाहस्तादशस्यादेशस्यतत्रग्रहणंनानुमानिकादेशस्येतिसिद्धे
तथासतिएकहरित्यादौदोषापत्तिरतग्राहएरुरिति तदंतेति निमत्वात्तदुपपत्तिमन्निकेयत्यादिः अर्थवदो
वस्थान्यादेशभावविश्रान्तेः शब्दरूपविशेषमादायवर्णग्रहणेतदंतग्रहणादितिभावः वाक्यस्यैवषरुरित्या
देरेवउदंवमप्यमणिन्यायेनात्वेति एतेनापठितागमस्थलीयानुमानिकवाक्यस्यदशवाक्याग्राहतिः आदेश
ग्रहणेति स्थानिवदित्यत्रैवसंबंधिशब्दमहिम्नाआदेशातेपेसिद्धेपुनरादेशग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः तस्य

पं॰ ही॰ १२ 13

तादृशसमुदायादेशस्य तथा च श्रौतस्यान्यादेशाभावेन तदनुपपत्तिमूलकत्वमाकल्प्यमानं तादृश स्यान्यादे।
शाभावे च तत्सहनिर्गत्वागमस्यालीयेन श्रौतिफलितमिति नोक्तदोषद्वयमिति बोध्यं नन्वेवमपि श्रौतस्यान्या
देशाभावसाहित्तीयेत्यागादवः परेत्यादौ नायसंगतिवक्ष्यौतावयवावयविभावस्य तत्रत्यागात् यदागमाद्भ्य
स्यासंगतिरेवात्र आह्लानुमानिकेति यथेत्यादिः नासंगतिरिति तथा चापि श्रौतावयवावयविभावस्य तत्त्याग
इति यदागमाद्भ्येन तत्सहनिरत्याहृ नैवेति श्रपि शप मनीत्यादौ न दोषइति भावः अन्यथा आनुमानिके मादि
ग्रथस्यानुपयुक्तत्वस्य स्पष्टमेव प्रासंगिकत्वकल्पनापेक्षयाप्यमेवोचितमिति बोध्यं यत्त्वत्र पते आगमत्वं नास्ते
वेति तन्न आगमकानामित्यादि व्यवहारासंगतेः किं च निरवयवकबुद्धिनिज्ञत्तसावयवकबुद्ध्यन्यगते ना
गमत्वव्यवहारस्यापि निर्बाधत्वात् किं च निम्नत्वरत्नमेरुरित्यादावेकबुद्धिविपरिणाममात्रस्वीकारेण
समुदायेगौणादेशत्वव्यवहारेणाव्ययेन तदपगमो न युक्तः भिन्नविषयत्वेनाविरोधादिति दिक् तद्धनयत्नार
एतेनेति उक्तरीत्यानयोर्भिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थः इदं सर्वं समूलयति एवं तत्सर्वमिति परिभाषा तद्व्याख्या
नमनाग्रामकानामित्यादिसर्वेवेत्यर्थः तत्रद्विश्रमितिदारयणीत्यादौ लट्भावाय कृतं समानशब्दप्रतिषेधश्च। १२

तिवार्त्तिकमर्थवद्ग्रहणपरिभाषयात्वं स्थित्वाश्रित्यादापयतीन्यत्र तथैवान्यासिमाशंक्य नवार्थवतोग्रहणाग
मस्त्वङ्गणीभूतस्त्वङ्ग्रहणे न गृह्यते इत्याशुक्ता निमित्तागमशासनमयुक्तमित्याशंक्य निमित्तादेशशासनं
यथाबुद्धिविपरिणामेन तथा चापीत्याशयेनादेशास्तदीमे भविष्यन्ति अनागमकानां सागमकास्तत्कथं
सर्वे सर्वपदादेशा इत्युक्तं आदेशा इत्यादेरिमे आगमत्वेन च वर्द्धियमाणाश्रपि तथा विधीयमाना अपि आदेशा
स्तत्स्थानीभविष्यन्ती त्यर्थ इति बोध्यं ॥ एवं यदागमास्तद्गुणीकाराश्चनेन सर्वं संगतिरुक्ता नेयं ज्ञापकलोक
तेयांतरस्थस्यापसिद्धार्थं किं तत्स्वार्थभूतेत्यादस्वसीति यद्यपि षष्ठीस्थाने इति सूत्रे प्रसिद्धार्थकं नापेक्षितं ते
विनैवान्तरंगत्वादिना सर्वेषां स्थानसंबन्धलाभात् तथाचानर्थकता तस्यैवाप्रमर्थ्य इति भाष्ये उक्तं सीरदेवा
दिभिरपि तथैवोक्तं तथापि बुधबोधनाय सूत्रमतालम्बनेनानुवर्त्तत इति तत्रैकस्य प्रसिद्धार्थकत्वादाद
तेयेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः अर्थवत्प्रमाणः तेमेवाद षष्ठ्यन्तमित्यादौ नोपयुज्यते न प्रत्ययग्रहणे इति परिभाष
याषष्ठीपदेन तदन्तग्रहणादादषष्ठ्यन्तमिति निर्दिश्यमानपदाध्याहारादादनिर्दिश्येति तदर्थमादेशावर्य
ति न तु सूत्रोच्चार्यमाणस्य ननु तत्संबन्धः किं तत्प्रयोगस्यैवोच्चारितस्यापीति सर्ववाक्यमितिन्यायेन सामर्थ्या

द्वारेणेति नन्वेवं सपद उदस्थ्यादित्यादिसिद्धावप्यतिस इत्यादौ दोषः नत्वाह निर्दिश्यतेति उच्चार्यमा
णसजातीयावयवद्रूपमेवेत्यर्थः इदमप्युपलक्षणं सपद उदस्थ्यादित्यादौ तत्र उपदेशिकत्वेन सिद्धि
रितिभावः स्थानस्यासंबंधत्वस्यान्यत्र प्रतिपादितत्वादाह स्थानेनेति निवर्त्यनिवर्तकभावेनेत्यर्थः यो
गेतिकर्मणि घञित्याद्युच्यते इति एवंचावयवसमासेनेति प्रतीयमानमिति प्रतीयमानसजातीयप्रती
यावयवद्रूपं वेत्यर्थः इतितेनेदमितिपाठः इत्यर्थस्तेनेदमित्यपाठः तेनेदमिति उक्तार्थकतन्त्रेणैकव
चनं समूलमित्यर्थः एवं साधितपरिभाषायां व्यक्तिपक्षे शेकतेनवेति इत्यादौ इत्यादिविषये मालीभवती
त्यादौ दोषाभावादिति जातेः स्वतो निर्दिश्यमानत्वाभावेपि नान्तरीयकतया सर्वोपादानत्वाक्तिद्वारकमसे
वजातिरूपसर्वेद्वावशिष्टेतिभावः नन्वेवमपि व्यक्तिपक्षे दोषस्तदवस्थ एवातआह किंचेति यत इति शेषः
ग्रहणकशास्त्रेति ग्राहकशास्त्राणादित्यर्थः कार्यबोधनात् कार्यभवनबोधनात् अप्रत्ययाणरनेका
वयवाः स्तुपीत्यादौ तेन तेषां ग्रहणेप्यनिर्दिश्यमान त्वाद्भूसुधियोर्यणः प्राप्तिरेवनेति निषेधवैयर्थ्यं
स्पष्टमेव धातोरन्तरङ्गत्वानिर्दिष्टत्वेपि ह्रस्वीकारान्तादेरेव नन्वं न न दीर्घेकारान्तादेः विधानत्वमित्यादावेरित १४

स्यपद्मंतमावष्टेणिवमन्तत्त्वलोपस्तनः क्विश्यङः पृष्ठादिन्यादौ स्त्रोः सुपीत्यस्यचारितार्थ्यमितिभावः न
न्वेवमपिङ्यङ्वङोर्ङित्वंसार्थक्योविन्नत्वा अनयानयोरेवभवनादनयोरादेशयोरिति इष्टोरितिसंभवतो
तिन्यायेनयान्तोरेवसमानाधिकरणविशेषणंनान्ययोरसंभवात् द्व्याभिचाराद्वत्तरादेवर्णेवर्णेनेति या
तृस्त्रुवामितिपाठः सर्वमूलत्वेनाभ्यर्हितत्वाज्ञत्वेनस्यपूर्वनिपातः अनएवाग्रेयान्वादीनामित्युक्तिः इ
त्यर्थेन अविस्त्रुयात्मिस्येतिशेषः अपिर्वर्णसमुच्चायकः निर्दिष्टत्वात्स्वरूपतः सातादितिशेषः एवंवतत्वा
विशेषविशेषात्स्यात् स्त्रुयोरुकपृत्यसंभवास्त्रतेषामेवस्यादितिनानयावारणमितिभावः नन्वेवमपि
गीङ्गिङोर्ङित्वंव्यर्थंनहियौवर्णवन्तसमुदायस्यनिर्दिष्टत्वादनयैवनिर्वाहात् नचांगस्येत्यधिकारश्चामनिर्दि
ष्टमेवेतिवाच्यं तावतापिअप्रवृत्यातस्यत्वातेनेणस्यानित्वेनतदन्तविधिंविनातदादेशाभावस्यात्रवश्यवा
च्यत्वदन्तेस्यानित्वनिवारकत्वेनास्यातत्रविद्यमानस्यापिनिर्दिष्टत्वस्याप्रयोजनकत्वात् अतएवपाच्याद्यावादी
त्यत्रादिपदेविकिरनेकाचइत्यादावंगस्यात्वेनपवानुवृत्यातत्वमधिकारस्मृत्यान्यसत्वयस्यपदस्येवेतिन
वत्समाणानिस्मइत्यादिग्रयांसंगतिरतआहरीरिति एतेनफलात्तवयवच्छेदः तमेवाहनेनेति वत्समाणदी

प

प॰ षेनेत्यर्थः इदंहि त्वंरीत्यादेर्हिंसं तमेवदोषमाह द्वयेति उभयभावेऽणेत्यत्रान्वयः उपदेशो इति प्रयोजनविशेष
टी॰ निर्देशं विनोपदेशेत्यर्थः तत्तत्त्वेति एतेनाप्यसेसंतयस्यसत्वसिद्धिरितिभावः विरोधादिति तथापिवर्णयह
१५ णेनत्वदीत्यानदप्रवृत्त्यापत्तेरितिभावः नन्ववतरणादस्यापरागमाहेति त्यामात्रबाधकत्वलाभास्तपदस्य।
15 त्यायसिद्धिः सामान्यतः सर्वबाधकत्वेनत्वस्याज्ञाविज्ञापुत्कारीत्याद्युर्वेवमतः पर्यवसितमाहानयेति तथाबो
पस्थितत्वेननतथोक्तावपितत्स्यापुपलक्षणमितिभावः यदा गाथीत्यस्य तत्प्रपंचत्वादाहद्वयेनेति लक्ष्य
स्येति विशिष्टादेस्तत्वाभावबोधनमित्यर्थः अनेनैवक्रमेणानयोरुदाहरणमाहनेनेति अस्यैववचनस्यत
दुभयबाधकत्वेनेत्यर्थः कस्यचित्किंचिद्रूपितं सिद्धांतमाहानयोरेवेति यदेतिशेषः गारनेकावरस्याद्यावि
तिभावः समावेशएवेति अधिकृतानांगादिष्वचक्रेदहाराणत व्यवस्थापकत्वस्यतेषांसंभवादितिभावः वि
रोधेति नैरंतर्याच्छफलस्यैवनयसाध्यत्वेननतदभावादित्यर्थः नन्वेवमंगांगिभावापत्तिरतआहनापीति
परार्थत्वेन विश्वपकारकत्वेनगुणानामितिन्यायात् नन्वेवमपियेनविधिपरागमाश्रयभयबोधितस्या
नितोऽनेकान्तिन्नमनसर्वपदेनग्रहणादनयामहतस्यविरोधेनबाध्यबाधकभावापत्त्यापरत्वादनेकांति १५

स्यचस्यसर्वपदेनग्रहणादनयासदनस्यविरोधेनबाध्यबाधकभावापत्त्यापरत्वाद्नेकालिन्यस्यग्रहस्यास्त्र
यपदेनिर्जरस्माविन्याद्यसिद्धिरेवानर्थाद्नेकालिनिएतेननतदुभयबोधितथाह्नतिः नयावतेनापिसमावे
शाएव पदत्वइत्याश वयादेशेः याणिनिक्तनस्यानुच्चारणानुमानानतेषांयवस्यार्थत्वाद्दानदोषइतिभावः
उदस्यादिनिसूत्रेनिपातः पदनिसूत्रभाष्येउदस्यादिनिलक्ष्ये आदेरितिसूत्रविषयेऽस्याः संचारितत्वादि
त्यर्थः किंचोक्तरीत्याव्यवस्थापकत्वेसंभवतिबाधकत्वमनानैौविन्यादित्यपिबोध्यं एतयोः पूर्वोक्तयोः स्थलयोः
निर्विषयत्वेति कचिदनयासिद्धेः कचिदंत्यायोरनिर्दिश्यमानत्वादेवंचैतद्विषयेऽकरीत्याः लोस्यस्येत्या
दि प्रवृत्तावपितद्विषयेरात्तः कचेत्यादौनेनत्वहानिः उभयाविषयत्वात एवंचसमः स्तरिनास्त्येयारित्यादौ
एतत्स्थलद्वयान्यत्रहानिः स्त्रवचेतिनदोषः सः स्मादित्यतः सीतिवत्तइत्यनुह्नतिरपत्येस्त्रवचेति भावः निर्वि
षेति नत्रह्रियस्पेतिचेत्येनेनेवांत्यस्यलोपेसिद्धेसूत्रारंभसामर्थ्यात्तत्तुदायस्यनिर्दिष्टत्वात्स्यात्सादेशबार
णायतिप्रसंगात्क्ते पंचमस्यऋतोनेतिप्रश्नेनिर्दिश्यमानेनिवारणपरोनरमतीकेनात्रपरिभाषाप्रवृत्ति
रिष्टानदिसातयोर्वाधिकाउक्तहेतोस्तस्मातिग्रहणसामर्थ्यादलोन्त्यस्येस्यस्याप्रवृत्तौसर्वस्यार्थालोपइति

प॰
टी॰
१९
16

भाष्याक्षरमिति तेनोक्तं कैयटः श्रयमनेनाकृतिः स्थविताउकार्यस्येष्टत्वेपिनानर्थकउत्वस्य प्रत्याख्यानपरसिद्धां
न्तभाष्यरीत्याकरणाश्रयेणानेनेष्यमनुविनाप्युत्वगमस्यासरस्यात् नन्वेवंभाष्यासंगतिः एकदेशस्थकेनप्रकारान्त
रेणसंयोजनत्वात् तथाहि त्वयोर्दर्शनोर्विनादेशः शानिवप्रत्ययपदलिपतेः श्रुत्यातेपदेविंशादेशस्त्विवप्रत्य।
यद्दतिसाधुत्वायपुरुसत्तावापिवस्तनः सुद्धत्वद्धेवानर्थकत्वेनालोन्त्यस्येत्यस्याप्रवृत्याप्रनयासर्वादेशइतिप।
वंचैकदेशिमताभिप्रायकमेवभाष्यंसिद्धान्तस्तुकैयटोक्तप्रकारमेवस्तवयितुनिर्विशेति सूत्रपर्यन्तगमन
मन्यथोकार्यस्यषष्ठीस्थानेइत्यत्रैवकैयटेनोक्तत्वेनतावत्पर्यन्तगमनंव्यर्थमेवेतिबोध्यं नन्वेवमप्यस्याश्रक
ज्विषयेपिप्रवृत्तिसंभवेनपूर्ववत्तत्प्रत्याख्यानितन्यायस्याप्युहेवउविताः तथाचसाकच्कस्यकार्यंनस्यादत
श्राहाकानिति नैतत्प्रत्याख्यातृत्तौदेतमार स्थानीति यथास्थानिवद्भावेनस्थानिभूतश्राकार्यंतथानेनन्याये
ननडुदेवकार्यंजननादित्यर्थः अस्याशयः किंचैवं सतिस्थानिभूतदेवेतिग्रंथव्याख्यानरीत्याबोध्यः नचै
वमचट्टष्टोनोकिरध्यिकेनिवाच्यं पूर्वदोषाद्रुत्वातिस्वरणमित्यत्रान्ययात्रयादेशावारणपरभाष्यासंगत्यापि।
त्यानदश्रिमयापूर्वौक्तयापंथ्यानहिष्यपेण्नदप्रवृत्तिरेवमत्राकृविमत्वेपिकिमत्वस्योनरार्थत्वेपिकादेश १९

विधानसामर्थ्यात्स्वानिकटावतत्वेनानन्तताभ्यामिति तत्कोटिप्रविष्टत्वेन तस्य ऐक्यस्यानेनेति तौ द्वौ मिथस्तत्त्वा
वेतौ द्वौ च मिथ इति ताभ्यामत्र भेद इति सूचनार्थत्वात् एतेन तयोरेव विषये स्याः प्रवृत्तिरित्यत्र किं मानं तत्स
ध्येति न्यायविषयेपि प्रवृत्तिसंभवात् किं च यदागमाद्यन्येनापि तद्धेतुद्वैव कार्यजननेन तत्तोः विशेषणत्वेन तद
प्रवृत्तावस्य हेतुत्वासंभवोन्यथा स्वरूपवापरविरोध इत्यपास्तं ग्रंथयोरन्याशाकत्वस्याकृत्वात्कौऽरोरुरिस
त्ररुद्धनस्य स्पतथा समस्तस्य नस्यात् आदेरित्यनेनरुद्ध एवम सस्यादिति त्यामकद्व किस्तु विशेषेव तथा समन
यातस्य सर्वथ्यादौ तत्स्यापत्तेः अतएवादभ्यसनादित्यतोऽन्यत्रप्रवृत्तिरुरीकृतादीतितेः एतेनैतदनपेक्ष्यंन्या
सकृदुक्तिरपर्यंतेति सूत्रे तदभावेप्रवकामित्यादावतिप्रसंग इति तदुक्तिरपि तथ्येति सोरदेवोक्तमपास्तं श्रा
द्धे उक्तरीत्या दोषाभावात् ग्रंथस्यैतदप्रवृत्तेरुक्तत्वात् नन्वेवमपि षष्ठी स्यात् इत्यस्याश्रुतियोगितसंबंधविशेष
एव प्रवृत्त्यास्तदर्थकत्वेनास्याप्रपितत्रैव प्रवृत्तिः स्यादिति प्रथमार्थ एव षष्ठ्यर्थो न द्वितीय इत्यतिस्य इत्यस्य सिद्धि
रेवातन्त्रादेर्यंवेति वोवाक्यालंकारे प्रवलत्वानुरोधस्य हेतुत्वं सूचयितुं फलमाहात एवेति तत्रापि प्रवर्तना
देवस्यार्थः अस्यावोध्यमित्यन्वयः अतिस्य इत्यत्र कर्मधारयः तकारस्यनेति अत्ययोगाधिकारानंतनविधौ

प॰ टी॰ १२
17

महार्थंतानामंगानांतदोः सह्मेनार्थेनतदापत्तेः स्पष्टैवेति भावः फलांतरमाह निर्दिशेति एतत्सूत्रनिलब्धार्थ
कथनमेतत् एवन्यायवर्त्यमाह नत्वनीति अत्यादयइति समासः सोऽर्थेति अन्यथा पूर्ववत्तदंतविधिना उपपदार्थ
तांगावयवमपर्यंतस्येतरार्थेन प्राप्तिरिति भावः नत्वस्याः प्राह्यः पदिति सूत्रस्थले पिशायप्फि त्यागो निर्बीजोऽनग्रा
ह्यषष्ठीति उक्तमेतत् १२ पद्यात्मादेशाभावप्रसंगाद् ग्रिमोक्तिरिति धनपत्वाद् नन्वेवं तेत्यादावितिकेचित् न
त्वित्यस्यैवमपीति शेषः उक्तपरिभाषयाप्रतीयमानस्यादेशवारणेऽपीति तदर्थं तथा च स्थानिकृतदोषवारणेण्या
देशकृतातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वस्य इति भाव इत्याह इः अकारेऽपीति अपिनापदेस्थानतः प्रायस्य कारस्य समुच्चयः उभयो
स्तुल्यबलत्वादिति भावः यद्वलत्वे स्थानिन आदेशेः सहेति शेषः अनेकविधत्वसस्यादिपदार्थपर्यंत इति समता
त् प्राचीनमतस्य सुयोजत्वेन भाष्यमतमनपेक्ष्य तन्मतेनवास्त्वं तर्हि शेषस्य तु पदार्हस्थानार्थेति तेषामेव
संभवाद् एषामन्येषां तद्भावसंभावाद् इति भावः नन्वेवमपि वचनं निर्मूलमत आह अत्रेति परिभाषायामिमर्थः
एकदेशेति रामसहायनामानामित्यादौ दृष्टेयमिति शेषः अन्यथा तत्तीयानमसमस्तं तयोरप्यनन्वयः सा तु पञ्चैकदे
शे स्थविरे तत्परिनिर्तानादिति भावः स्थानेयदणेप्रसंगवाचि ति स्थानेयदणं कंठादिस्थानेनवाविष्टेन तत्रापका १२

दिनिवृत्तिः तत्त्वमुपपादयति नद्वीति स्थानेयग्रहणं हीत्यर्थः तृतीयपादे तेनैव तृतीयार्थे समासमीतित्वं विपरि
णामयोस्त्वस्य सूचितेनेति शेषः अन्यथा लवनुपपत्तिः स्पष्टैव वाक्यभेदेन योग्यमिति पाठे तु शेषग्रहणं विना
तेन तस्याकृत्वा तेन योग्येन हीत्यर्थकमित्यर्थः स्थानिनु सति संभवे इमनेनाः संभवेन्यस्यापि ग्रहेणोपयथा वाघरि
त्यादौ इति सूचितं एतेनान्यांतर्यवाहृतिः ननु वाक्यभेदेन फलमनेकविधांतर्यसत्वेपवमानाभावाल्लवस्था
नेग्रहणं तथा प्रसंगे स्यान्न कृतांतर्यवानित्यर्थैनैव सिद्धत्वाच्च तद्वसतीत्यादावव्यवस्थापत्तिरतआहनम
वितिं यद्येकस्यानकृतमेव तन्स्यात् तदांतरमेव सिद्धे तदानर्थक्यं स्पष्टमेव उत्कर्षस्य प्रतियोगित्वापत्त
त्वात्तथा चैकवाक्यतायामुक्तदोषापत्तिरिति वाक्यभेदमावश्यक इति भावः ननु तत्र स्थानेनेत्यस्य तृतीयांत
त्वेपि परिभाषायां स्यान्न तत्र इति पंचम्यंतस्त्वेनार्थभेदापत्तिरत आह स्थानेनेति श्रावणत्वादिनिवर्तितमिति भावः
सतिसंभवे इति द्विशेषणसापल्यायवत्तु णोंक्रमेणोदाहरणान्याहतथेति वत्तुणोंमध्ये इत्यर्थः ननु पदत्त
इत्यादौ स्थानेनामेवानुपादानात्कथं तत्त्वमत आह स्थानयोति अर्थवत्वेवस्था न्यादेशभावविश्रातेरिति
भावः ननु समानेति तत्र प्रादेशग्रहणे स्थान्यर्थाभिधानसमर्थत्वग्रहे सति स्थानिनापि नदर्थाभिधानसमर्थत्व

प. शे. १८

स्यात्तत्त्वविति वेयत्वेनादेशैरात्तेपादादेशसमानार्थेत्यर्थः नन्वेवं चरणादीनामपि तदापत्तिरत आह तत्समा
नेति आदेशसमानवर्णेत्यर्थः तदपि यथाकथंचित्तत्सर्वांशेनेति भावः तेषरादयः नन्वपदन्त इत्यादेर्थ
वस्यार्थत्वेन स्थान्यादेशभावप्रवृत्तेर्नात आह त्वन्त्विति इतिच इत्यादौ च गुणशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्तय
ममात्रं नेनांतर्यमेवेति भाष्येण न विरोधः बाह्यानां विवमादीनां मात्राद्वहणे ह्रनित्वे औपचारिकं गुणत्वं तदा
द्गुणतो वायपरिशिति इदं च कौमुद्यां स्पष्टं प्रादिनाकृष्टर्धिरित्यादिपरिशिष्टः प्रमाणस्य गुणाद्भूतत्वादेव।
त्वतो गुणत्वेपि प्राक्तनवशिष्टन्यायेन दृश्यशक्तिरिति ध्वनयन्नाह प्रमेति प्रदक्षेपेरिति तत्रान्तरतम्याद्भव
यजनयो ह्रस्वादीर्घस्य दीर्घ इति भावः १२ नन्विति एवमपीति शेषः स्थानतमान्तर्यस्य प्राबल्यप्रतिपादनेपि इ
ति तदर्थः इत्यत्र इत्यत्रापि तथाचान्यत्रान्यथातिप्रसंगस्तदवस्थ इति भावः परिभाषायां भाष्यसंमते मानमाह
विशिष्टेति वर्णसमूहेत्यर्थः इदं च प्रमाणसिद्धार्थकथने विशेषणे तिदुपात्तशब्दरूपं प्रतीति भावः संभव
सतीति शेषः नन्वत्र प्रसिद्धार्थत्वाल्लौकिकार्थग्रहणे सत्यवाक्ये पदे वा एवं च प्रोटवानपद्गजानीपाये इत्यादाव
नपाकथं वारणमत आह प्रवेति परिभाषायामित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकयोरपि लोके वस्तुतो मत्वा राराह कल्पि १८

तेति शास्त्रवासनाकल्पितेत्यर्थः कल्पित इति प्रकृतिप्रत्ययादिविभाग इति शेषः अपि लौकिकसमुदाय
कः संख्यायामुपतीति तत्र ह्रियते यूतिवार्त्तिकमनयोरुक्तरीत्या अन्याख्याने न त्वेवमुक्तरूपविशिष्टरूपापा
दानेऽपवर्गसप्तमीभानाभावेन तथा क्रियमुक्तेति भवत्विति तीत्यादौ यणा न स्यादत आह इयं पूर्णेति त्वस्मते
ति तत्र ह्रिलादेशे सर्वप्रसंगो विशेषादिति निर्दिष्टतायाः त्वनातीत्यादावापनेरनयाक्तेनैवारणेन वर्णग्रहणेऽपि
ति सर्वविधं तु अवर्णवेति वर्णग्रहणे पतत्प्रवर्तनादेवेत्यर्थः उक्तार्थे मानांतरमपि धनयति तमाह पतनमेल
ति वर्णग्रहणे पतत्प्रवृत्तिमूलकमेवेत्यर्थः वार्त्तिकमिति शेषः एतेन मतांतरव्यावृत्तिः अयं भावः य
दि सर्वशास्त्राः प्रवृत्ति स्याद्यि लीः नर्थके ते ति विशेषणमयुक्तं पतत्परिभाषाविरोधात् तस्माद्वर्णान्यत्रैवास्याः
प्रवृत्तिरिति ह्रनातीत्यपरागाधिकारे इति तदंतविधिना ग्रामणीहनादिग्रहणाभावाय तदुक्तिं कं तथाच व
र्णासमुदायेन चेतदंतविधिस्तुद्यर्थेवतेवेति फलितं पतेन वर्णग्रहणेऽपीति हर्वाऽपवादभूतं परिभाषांतर
मिति तत्र ज्ञापकमुञ्ज इति सूत्रं अन्यथा इतीत्यत्रावत्रानर्थकत्वाद्यणादेशस्यैवाप्रसंगो किं तेन इहत्रौव समस्त
म्यर्थं इति निर्देशो वेत्यादि विसीरदेवाद्युक्तमपास्तं तेनैतदप्रवृत्तेरेव निर्वाहे वचनांतरकल्पने गौरवात् ॥

प॰ टी॰ १९

19

ग्रमतेपरिभाषाज्ञापकमाह किंचेति स्वरूपमिति शब्दस्वरूपमित्यर्थः एवंचेति उभयग्रहणेचेत्यर्थः तथाच
पदार्थोपस्थितिः संपन्नेतिभावः तदुभयमिति तत्तत्स्वरूपकशब्दद्वयबोध्यं द्वयमित्यर्थः एवमग्रेपि त
दुभयं ताभ्यां स्वरूपशब्दाभ्यां गृह्यमाणद्वयमितिवा एतदुभयमिति पाठस्तु सुगमः तत्रग्रंथेशास्त्रीयेतिपदस
येन पौर्वापर्यासंभवात्प्रातिपदिकादिस्यनेनान्वयासंभवाच्चेतिभावः शब्दविशेषणं शब्दस्याविशेषणं ग्रंथे
उस्यानुषज्यते एवंवा ग्रंथस्य तद्विशेषणत्वेच तेनैवेति तथा तदर्थेन सूत्रेणेत्यर्थः ननु सूत्रस्य प्रत्याख्यानात्
उक्तमिदमनत्राहेतिभाष्यइति इत्यादिभाष्यस्य इष्टमित्यर्थः अनेनाद्यप्रकार एव तदा बोध्य इति सूचितं एते
न सूत्रप्रत्याख्यानात्सीरदेवोक्तं रूपग्रहणं ज्ञापकमिति विंत्यमिति भावः तोक्तं ग्रस्यादिसूत्रे भाविग्रहणमिदं ज्ञा
पकमिति सीरदेवोक्तं चापास्तं सूत्रशेषस्योपपत्त्या ग्रायस्याशक्तत्वात् अग्न्यादिसाहचर्येण प्रातिपदिकत्वाजेरेव त
द्ग्रहणेन भाविग्रहणस्योपक्षीणत्वेनास्याज्ञापकत्वात् स्वकारस्य तदनुबंधकत्वाच्चेति दिक् ७ एवमपी
ति तत्र लौकिकशास्त्रीयार्थ्यग्रहणेपीत्यर्थः अनेन सर्वसंगतिः प्रदर्शिता महदिति प्राथेवायं ग्रात्वापत्ति १९
रिति मुख्यस्यैवग्रहणमित्यत्र मानाभावादितिभावः ततश्चागतत्वमानौगौणशब्दरस्याह गुणादिति गुणाद्

न्तकशक्तिजन्यतादृशबोधविषयइत्यर्थः तमेवस्पष्टयन्नाह यथेति गोनिष्ठजाड्यादिगुणसजातीयजा
ड्यादिगुणाश्रये तत्कार्योपाधिविषयगोत्वादिनिमित्तकोवाहीकत्वरूपोर्थइत्यर्थः अभिधेयेति सम्बन्धापादायप्रसि
द्धेयेति संज्ञीबोध्यइत्यर्थः ननुस्वकथंगौणत्वमतआह सत्तादिरितिकर्मणिषष्ठी संज्ञादिरित्यर्थः अपि
प्रागुक्तसमुदायकः तद्गुणेति यद्वाचकशब्दप्रयोगस्तदीयगुणेनेत्यर्थः सादृश्येहेतुमाह प्रधानत्वादिति प्र
धानार्थान्तरप्रतीतेरिति निरपेक्षतयाप्रतीयमानत्वादित्यर्थः तादृशतात्पर्यार्थबोधकत्वाल्लक्ष्यापिगौण
त्वमुख्यत्वंचबोध्यं शाब्दादिभ्यइतियत उपमेयमाह प्रथमइति प्राथमिकशक्तिजन्यबोधविषयइत्यर्थः
प्रथमत्वंतत्रोपपादयति गौणेष्विति आरोपाणांहिसर्वंतत्रपश्चिन्निरावश्यकीतिभावः मुख्यार्थेति मुख्या
र्थस्यनिमित्तारोपेणेत्यर्थः आरोपितगोत्ववान् वाहीकसमभिव्याहारेगौशब्दार्थइतिभावः फलित
माहैवचेति उभयोर्गुणनिमित्तकत्वेवेत्यर्थः अत्र परिभाषायां अनेनाम्यच्चैतैवमितिसूचिते इदृशव्या
ख्याव्याख्यानस्यफलमाहतेनेति तदर्थमाह नचेति प्रियत्रपाणामित्यत्रेत्यर्थः नचेति अन्यपदार्थेत्यर्थः
उक्तरूपेति द्विविधेत्यर्थः अनन्तश्चोपसर्जनप्रतिषेधोवार्तिकस्तनासर्वादिसंज्ञेकृतस्तत्रेतिभावः नत्तूपसर्ज

प॰
टी॰
२०
20

नन्वनन्तमपि गौणत्वमवस्तुत्वेणां मन्ते यमतिप्रसंगात्तदवस्थ एवातन्वाह किंचेति ननु यदि पदोद्देश्यकं कार्यं
प्रवृत्तिनिमित्तं चेत्तर्हि स्वाश्रुरिति त्यादौ पदत्वस्यात्र गोऽभवति त्यादौ शप्रत्ययसंज्ञावस्थात एतेन यथाकेवि
सद्संबंधिकार्यं प्रवृत्तिनिमित्तपद्यास्तु श्रेयदोषापत्तेः स्वाश्रुरिति त्यादाविष्टनापत्तेश्चात आह किंत्वपानमि।
त्यादि विशिष्टेति प्रथं वृत्तविभाषामूलकत्वादस्या अपि विशिष्टरूपेणोपादानविषयत्वमिति भावः रूपमित्य
स्योद्देश्यमित्यशेषः वर्णसमुदायात्मकरूपमुद्देश्यमिति तदर्थः यत्र कार्यं तत्रैव तत्केपद कार्ये यन्यायश्च
भिमुक्तो ग्यसंगत्यापत्तिस्तत्र पदकार्ये इत्युक्तो पदस्यापि कार्ये निमित्तत्वभ्रमः स्यादत आह नाश्वेति वस्तु
तः पदमयदेशरहितानिमित्तकेत्यर्थः एवं च शाकपदकार्ये हयव्यवच्छेदायतत्र निषेधे रेतमाहपरीति स्वा
र्थे परिमुणिमित्यादि भाष्योक्तेरिति भावः इयतः वीजमित्यग्रास्यान्वयः धीतीतित्तस्तवादित्तुत्तसायुत्त
रूपसंस्कारेत्यर्थः वा पाठ्योगाइति उत्तरकाले प्रतीतिकगौणत्वदर्शकपत्ननिकगौणामुख्यन्यायेन वदि
रेगोगोतिभावः नत्विविशिष्टेत्यादि नैवोक्तसकलेष्टप्रयोगसिद्धावलं विशेषणहयेना नाइतिस्पष्टानएवोद
श्यत्वादौ हि विरोदतानिपातस्योद्देश्यत्वादत आह स्वशरेति वैयर्थ्यवीजाभावेनोदंततिपातवदग्राप्रदंतो। २

प्रातिपदिकस्योद्देश्यत्वमिति विशिष्टरूपस्योद्देश्यत्वमस्त्येवेत्यतिप्रसंगस्तदवस्थ एवेति भावः इत्यर्थकेऽत्र
ति अनेनास्य विग्रहत्वं निरस्तं अनन्तरजः अन्तरजित्यत्र उपात्तमिति तथा चाद्यं तत्रूपं नोपात्तमिति नातिप्रसंग
इति भावः नन्वेवं तावदेवास्त्वलं द्वितीयविशेषणेनात आह त्रादीति अनेनेदं सूचितं द्वितीयविशेषणस्यापी
दमेव कृत्यमिति यत्तदेव प्रतिपादयितुं प्राथमिकरीत्याशंकनेनैवेति तादृशं उपात्तं तथा च तावन्मात्रेद
तोपि नातिप्रसंगवारणमिति भावः स्त्रीवितरीत्यादिसिद्धान्तमाहतेनेति प्रातिपदिकपदेनेत्यर्थः द्विःश
सिद्धौ इतेः पंचम्याश्च सत्वात् संज्ञाशब्देशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः एवं सत्या
द्यविशेषणवैयर्थ्यं तत्र न प्रदं तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वादिनातिप्रसंगतादवस्थ्यात् एवं च केवलस्या
त् इत्यस्य न विशिष्टरूपत्वमात्रं प्रातिपदिकपदस्य न विशिष्यार्थोपस्थापकत्वमात्रं प्रदं तत्प्रातिपदिकस्य
नोपात्तत्वमात्रमिति बोध्यं नन्वेवं गोः भवदित्यादावनभावारणं तस्याद्रौ तदिस्य निपातनपदस्यापि सं
ज्ञाशब्दत्वात् किं वा तद्वत्तस्य नोपात्तत्वमिति प्राशंकदोषनिरासे द्वितीयविशेषणं व्यर्थमेवात आह ति
पातेति वा दिवेनैवेति तत्त्वावत्त्वादिनेत्यर्थः एतेन निपातनस्यापि विशेषाधिजातिशब्दरूपत्वनिरासः

ग्रयंभावः निपातनत्वेनाविशेषादिवृषंनदनंगीकारात् नापिजातिवृषंयोनकत्वादिनासांकर्यात् नापिश
पं॰ क्त्वृषं ग्रस्ययोगरूढत्वेनजातिपदिकपदवद्रूढ्त्वाभावात् शब्दस्यतथैवतत्त्वांगीकारादतएववृषं
टी॰ तोवैलक्षण्यसूचकस्तत्ररूकइति कार्यनिष्पादस्यसंज्ञेत्यर्थः एतदिति गौणमुख्यव्यायेत्यर्थः गोऽभवदि
२९ तिगोभिन्नकृत्कस्यगोसदृशरूपेणभवनस्यप्रतीतेरत्रगौणत्वं यत्रचयोगीश्वरशापादिनामुख्यगोरू
पप्राप्तिस्तत्रविद्विनैष्यत इतिभावः दोषोन ग्रपदत्वप्रमुक्तप्रकृतिभावोन तथाचपदप्रयुक्तस्यतत्वेनस्या
तदत्रदोषोदुर्वारः तथाचदोषवारणायभाष्यासंगतिरिति तथाचशब्दवाच्यनिपातपदमादायैवेत
त्सहतिर्नघागवदितित ग्रतोवैलक्षण्यमेवेतिभावः नत्वेवमग्नीषोमौमाणवकाविमन्त्रापीत्यध्यत्वेन।
स्यात्तामेतत्सहतेरत ग्राहाग्नीति प्रसिद्धेतिगौणत्वस्यतदानिरासायदेवताद्वंद्वेतिदेवताद्वयेत्यर्थः
भवतएवेति ग्रत्रबीजमुक्तं नत्वेवंभाष्यविरोधोतग्राह सदृशोतिद्वंद्वेइत्युभयात्रापि द्वितीयेपिलक्षणैव
ततद्गुणारोपमूलकत्वनतत्सहतिनिमित्तारोपेणचबोधइतिमंत्रपाठांसादृश्यमितिगौणत्वंप्रयुक्तमेवे
तिभावः नपत्वमिति देवताद्वंद्वाभावादीत्वस्यप्राप्तिरेवनेतितदन्तदोषः एवमग्रेपि नेत्वषत्वइतिपा २९

ढेत्त यथोक्ते देनोरीत्वं न तथाऽनेन षत्वं नेत्यर्थः तदेव भाष्यमाह्यातएवेति उक्ताशापकत्वादेवेत्यर्थः ए
वं वाग्नीषोमाविन्यादौ शाखुक्तेन षोरंगीकारे न भाष्यविरोधादिति भावः नत्वपरिनिष्ठितस्येत्यादिनाय
दुक्तं तस्यायंभावः विभक्त्यर्थस्य क्रियाकारकसंबंधरूपत्वेन तयोः संबंधबोधः श्रुतिकृत इति श्रुतेर्वा
क्यायेत्तयाशीघ्रप्रवृत्त्या प्रथमं तयोरन्वयबोधः पश्चात्क्रियायोगा वाहीकमानयेत्यादाविति इदमप्युक्तं
गां वाहीकं पाठयेत्यादौ यत्र गौणार्थप्रादुर्भावं विना क्रियासंबंध एव न संभवीति तत्र श्रवंमेव गौणत्वावगते
एवायनापत्तेरतश्चाह गामिति वेलायां तत्यागवेलायां गौणार्थत्वस्य प्रतीतौ ताविति निर्मूलः पाठः उभ
येति नियमशास्त्राकर्मणिवेति निषेधप्रवृत्तेरत एव कर्तरि तृतीया एवं गौणार्थकत्वस्य ग्रहणे यत्रापि।
बोध्यं तथा वा नुपपत्त्यैव त्यागापवृत्त्या कार्यप्रवृत्तिरिति भावः अप्रयोगादेवाह बाहुभिरिति इषिस
मतिमप्याहत्वमिति आदिना महद्भुत इत्यादिपरिग्रहः अन्यथा अस्य पदकार्याविषयत्वे तेषुणपाठ
येत्यादिषु तदनेति आत्वायनेत्यर्थः भाष्यप्रयोगेपीदं बोध्यं इदं च प्रयोक्तॄणां तदा गौणार्थकत्वप्रती।
तिमभ्युपेत्य वस्तुतः सैव नेत्याह किंवेति आदिना देवदत्तेन मृत्के कर्ता निर्दिष्टः कर्म क्रियेयं निर्दिष्टे अभ्याजेव

प॰
टी॰
२२

तेऽपिक्रियानिर्दिष्टाकर्तृकर्मणी अनिर्दिष्टे इत्यस्य परिग्रहः सर्वं निर्दिष्टमित्यस्येत्युक्तेनैव विशेषः अन्यथाक्र
याइत्यर्थकेनैतस्य सर्वासंगतिः स्पष्टैव गामेवेति गामिति शब्दवाच्यमेवकं मत्यादिक्रमेणार्थः एवास्यद
व्यवच्छेदकाः इत्येवेति पाठः आदिभ्यां क्रियाकारकयोः परिग्रहः अस्यैकेति एतेन सर्वत्रवाक्यमेवबो
धकमिति पदार्थातिरिक्तः कश्चिद्वाक्यार्थोऽस्तीति सूचितं सामान्यतः इति क्रियात्वेनेत्यर्थः मात्रपदेन वि
शेषव्यावृत्तिः तदादिविवक्षायामित्यर्थः अत एवाग्रिमादिसंगतिः अव्याप्यानं कर्मणीत्यादिसूत्रेण।
विशेषक्रियान्वयेऽस्य पाठनेति एतेन प्रातिपदिकव्यावृत्तिः गौणार्थत्वप्रतीतिरिति शेषविशेष।
निर्विकल्पेन नियमादस्य निपते कर्तृकर्मत्वभयपक्षस्याकर्मणीवेति निषिध्यायत्वात्समासइति भावः
अपिर्वाहृसमुच्चायकः इहिसूत्रस्य भाष्यमप्यत्रमानमित्यत्रयोतेस्पष्टं एवमस्यैकेयदायुक्तपदकार्यविष
यकत्वसमर्थाभित्यक्तेति परिभाषान्तरमिति भ्रमं निरस्तितं तत्राप्येवमेवादृष्टमिति उक्तन्यायवदित्यर्थः
एतन्मूलकइत्यनेनतस्यान्यत्वं निरस्तं श्लोकोपीत्यनेनतस्य कल्पितत्वं सूचितं एवंसिद्धेऽर्थे मानान्तरम
प्याह ध्वनितंचेति ध्वनितमपीत्यर्थः इदं अस्यपदकार्यविषयकत्वं सर्वादीनीति सूत्रे इति पाठः एवंप २२

रेत्नीतिपाठः तत्यत्याख्येति सर्वेषांनामानिसर्वनामानीत्य न्वर्थसंज्ञयातदुभयप्रत्याख्यानमित्यर्थः
अतएवसूत्रवार्तिकयोर्व्याख्यानेमौक्तिः अन्यथातस्यैवप्रत्याख्यानमितिभ्रमः स्यादितिभावः कृत्वावेति
अन्यथागुणयोगेनलाक्षणिकत्वरूपगौणत्वाभावेतितन्मूलत्वेनप्रसिद्धत्वादिकस्याप्यत्रयद्रूपेणनस
र्वादिरूपसंज्ञायाअतयात्वेनानेनैववारणात्रितीयासंगतिः स्पष्टैवेतिभावः नन्वेवमप्येतत्सत्वस्यभा
ष्यासंगतिरितअत्राहत्येति वस्तुतोलौकिकार्थवत्वस्यवाक्येएवसत्वाताह योग्येति अर्थपदस्य लक्षणे
तिभावः एतदेवमित्यस्यार्थमाहेषत्यायइतितदहितेति लौकिकार्थवत्वयोग्यपदत्वरहितेत्यर्थः
मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रयेइतियावत् वस्तुतःपदव्यपदेशरहितस्य
तन्निमित्तत्वेनाश्रयणामितिभावः तेनह्यावे नतुशब्दाश्रयेवेत्यस्यार्थरहितवर्णमात्राश्रयेइतिप्रती
यमानार्थः कृतोनेमंतत्राहगौतइति यथाश्रुतेति गकाराविवक्षायामितिभावः पूर्वकंचैतत् अंसेवम
तस्यसिद्धान्तत्वादितिबोध्यंव्याख्येयत्वादिति एतत्सर्वनामस्थानामष्टमात्रिमप्रातिपदिकस्येतरस्य
नेनविशेषणात्तयोरपिविशिष्टशब्दाश्रयत्वात्तथाभाष्यार्थोनपूर्वकइतितन्त्वस्वार्थ्यादिपूर्वककार्येणप्र

प॰
टी॰
२३

वैस्य पदस्यार्थं संनिपातत्वायप्रयोगार्हस्य परार्थान्तरान्वये वाधप्रतिसंधाने गौणत्वार्थत्वप्रतीतेः अदेपेत्रा
तिमस्य वाशब्देऽन्वयेमानाभावाद्वेतिदिक्‌ तदाहेत्यलमिति १५ ननु नित्यत्वस्यार्थवत्परिभाषापवाद
त्वेन तदुक्ता गौणमुख्येति रूक्तमुचितमिति कथं पूर्वमुक्तं तथाप्यलमस्य वक्तव्यं नोक्तमिति चेन्न अर्थवद्ग्र
हणेऽनिपरिभाषायामर्थस्य मुख्यस्य प्रधानन्यायेन ग्रहणेनास्य न्यायस्य सिद्धत्वेनानतिरिक्तत्वात्‌ इद
मेव सूचयितुमेवमपीत्यपिशब्दवदितमुक्तं सर्वपदेतीति नत्वयर्थप्रसंगात्तत्रैव पूर्वमाकांक्षोदयः सूचिता
अस्माभिस्त्वेतन्नत्वेवमित्येववदेत्‌ तथाचैतदुक्तिं विनातदर्थानिश्चय इति अपवादोऽयं च इति तदर्थमे
तदुक्तिः तदेतदुपनयन्नाह अर्थवदिति अपवादमित्यनेन संगतिः सूचिता अर्थवतेत्यादिलक्षणीयांतविशेष
णेनेत्यर्थकमोद्भयेनेत्यस्य विशेषणं तदुपनयन्नाह येनेति वचनेनेति वार्त्तिकेत्यर्थः अनेनार्थवत्त्वमस्याः सूचि
तं अलोपइत्यादिप्रथमो नानासिद्धइत्यत्रान्वयः अलोपइत्यस्यालोपोनइत्यादिः नियमइति तथा च
मोचेनिर्दीर्घसिद्धिरिति भावः सुसोतइति अनाकमकानामागमकार इतिपठेः नर्थकत्वस्यैवमेवपदा
नेरयागमसंनिधौ तद्विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वानायान्न्यायत्वेन भाष्यउक्तत्वेन वचनं तं पनेनार्थवतोयागमर २३

निपते अर्थे चानेवेति विंत्यमुदाहरणं तत्र नयैकैयटो किरपास्लेति स्पष्टमुद्योते एवं इपितमनंतां तरमाराध्ये
त्विति धांवइत्यर्थः विवीति विषयातो विंथिलिङि न्रूंप ठत्वेति वीधं निमित्तकेत्यादिः तन्मूलेति तदा।
नित्यत्वमूले इत्यर्थः आंयताभ्यामन्येत्वाड्डरित्याभ्यां सूविताहू विभाट् विभाषेटइति आगमसिद्धित्येवि वि
शिष्टस्यैवार्थवत्वादितिभावः अत्रापि इणः वीधमिति प्रागुक्तनतमूवत्सूत्रेपि तस्यैव अनर्थकस्यैव अर्थापि
कारानुरोधात् एवं वा पूर्वत्वमेवास्याइतिसिद्धं नन्वर्थवत्परिभाषानुरोधात् विभाषेटइत्यत्र षीधमोः सं
बंधएवेसंग्रहणंज्ञापकमेवेतिचेन्न येकयोगनिर्दिष्टन्यायेन परेणानतसंबंधस्यावश्यकत्वात् ९६ अत
एव तामेवाशंकामवतारयति नन्वेषोपीति नेतरत्वादिति तत्पदस्यैवव्यवहितत्वादित्यर्थः विकल्पना
त्वयासंभवाद्वाशब्दइति वाशब्दादित्यर्थः वास्याद्विकल्पयोमयोरेवार्थइतिकोशादितिभाव एका
योगेत्यस्यपदस्यार्थमाह परेति एतेनैकसंबंधनिर्दिष्टानामितिशब्दस्तदर्थः सूचितः यद्यपितत्वमेकसू
त्रनिर्दिष्टानामेव फलतितथापितथानव्याख्यातेएकसूत्रनिर्दिष्टानामप्यनन्वितानांसहात्रनन्याद्यापतेः
मैहैवेति नत्वेकस्यनिवृत्तिरपरस्यानुवृत्तिरितिभावः अस्यलोकन्यायसिद्धत्वमाहेकेति एतेनदूनः सिजिति

सिन्ग्रहणमव्यापकमन्यथालिङ्सिचाविमनेः स्मिन्नुक्तेत्यैवसिद्धे किंतेनेतिसीरदेवायुक्तमपालं भांतेलिङ्कि
पं॰ त्विश्यति यल्विति ग्रन्थपरिभाषायांतत्वमुपपादयति नहीति पुनरिङ्ग्रहणांदीत्यर्थः नवेत्येतिति दीर्घोवेतीति
टी॰ सूत्रस्येत्यर्थः विकारांतरस्येष्टत्वादाह गुणाद्येति ननुनेनस्यनिहत्यर्थं तत्रस्पष्टंवेदंनेहशीत्यत्रभाष्ये इति
२४ कथमुक्तार्थ्यवत्वंतस्यानग्रादननञ्जइनित्यर्थेन ग्रन्थपरमेववस्यमाणेन धांतोलिङ्कः सर्वेषां सांगत्वायसिद्धा
24 तमादवत्वनत्विनित्यत्याख्यानादिति नश्वानिहतेरुकरीत्यैवसिद्धत्वात्पवंवर्धंतस्यभाष्यविरोधः स्पष्ट
एवेतिभावः तत्करणेन तथेड्ग्रहणेनगुरूत्तरपत्रमिति नियमत्रयमित्यर्थः सेतदिति दीर्घोवेतीति सूत्र
स्येड्ग्रहणमित्यर्थः ७ नल्विनस्येवमिति शेषः उक्तपरिभाषांगीकारे इति तदर्थं त्वत्यावसंगतिः स्पष्टा तथा
एकयोगनिर्दिष्टत्वरूपप्रकारद्वयेरत्वेनत्यर्थः एकयोगेति इदमनुवृत्तिलव्धांगस्यरुक्तार्थमसम्यापकः
तथाचविरोधात्वैकशेभयंकिंतत्कचितयाश्रविदेवलस्यानुरोधादिति फलितंततस्तदाह क्वचिदेकदे
शोप्यनुवर्ततइति नन्वेकसूत्रनिर्दिष्टानामेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते यथानमित्यादावित्र्यपदमात्रस्येतिसमा
सनिर्दिष्टानामित्येवतदर्थ इति समासनिर्देशाएवानयोः प्रवृत्तिर्नव्यस्तेइतिप्राग्रुक्तव्यस्तोरारणासंगति २४

रिनिषधनपक्ष्मतांतानरमांहैकवाद्यर्थ इति इत्यर्थ इति कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो नेति
यत्तानिति विभिन्नसूत्रस्थपूर्वपदत भाष्यस्येति शेषः तथा च समाधानपरिभाषाप्रकाशयेनितज्ज्ञावः कैयट इति
श्रुतेनैनारुषिः स्वविना तद्दीर्जत्वोनोम्प्रासोरिति सूत्रस्य भाष्यासंगतिस्तयामतिस्यात् तत्र द्विवास्यप्राणीत्यतः
सुपोऽनुवृत्तिर्वा शब्दान्नानुवृत्तिरुक्तन्यायेनाशंक्याशंक्यालगन्तरपदे इति दृष्टान्तेनानेनन्यायेनतन्नापि
तमिति वक्तृतत्त्वमुक्ताशयेन तथोक्तं कैयटेनेति न समाधानपरिभाषयास्तस्यार्थस्तदभिप्रेतत्वं भाष्यवि
शेषात् समासेपि तथानुवृत्तौ किमवत्वमसमासेपीति तज्ज्ञाप्याशयः एवं च परिभाषयोरुभयत्र
वृत्तिः वचनं विनोक्तार्थसङ्ग्रहेणैयत्वात् एवं च मते कैयटोप्युक्त एव एकसूत्रनिर्दिष्टानामिति सर्वथानार्थ इति
सूत्रनायपरमत्रतस्योन्नेवः तस्मादुक्तोर्थ एवेति सर्वत्रातेन शंकायामनेनसमाधानमितितत्त्वं एतदेव ध
नयितुमुभयनिर्देशेन तथानुवृत्तौ वीजं तत्त्वमिति सूत्रयितुं वाचवीजमाह तावदिति मात्रशब्दोऽवधारणे इ
दं उभयत्रेष्टसाधकं वचनं अयंभावः अर्थाधिकारपक्षे अर्थस्यैकत्वादविच्छेदात्तस्यैकदेशानुवृत्तिरिति
तस्यतामा[illegible]यकपूर्वपरिभाषयापूर्वपदः शब्दाधिकारेतयस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानतमा[illegible]दशाशब्दात

प॰
टी॰
२५
25

रत्नीतियेंागांतेस्यापि विभक्तन्तनिर्देशसामर्थ्याद्भिन्नावधिकापि केवलविधिरित्यनेन सत्ताशयकोयं समाधिस्तूपोत्या
यः तथाचाभिन्नन्तनिर्देशावलाद्भिन्नावधिकत्वमेकदेशेन हलान्तमात्रान्तु हलन्ति विशिष्टेन हलान्तमानावधि
वृतं तदन्तग्रहणमिति परिभाषयोरर्थः फलित इति एतेन तस्मादित्युत्तरस्येति ग्रहणमत्रज्ञापकमन्यथा निर्दिष्ट
पदेन तदन्तग्रहणात्सिद्धमिति सीरदेवोक्तं इकोगुणवृद्धी गुणवृद्धिग्रहणं तथाचान्यथा संज्ञाग्रहणं सूत्रेदयात्तु
हृत्या सिद्धमिति भातोक्तं चापास्तं सूत्रे चेति चेन पश्येति विनिमयादिस्थल ग्रहः नन्वेवं कुत्र संज्ञा तथाहस्व
योचेति सूत्रत्रयादाविति भावः तेपूर्वतदा पूर्वपर्यन्तं कृत्वा तथा समादिष्टं नन्वार्धधातुके तिसृभ्य इत्यत्र
णस्य गुणवृद्धिविकाराभावार्थत्वेन संवर्णग्रहणं परे दीर्घाभावार्थत्वेन कृतेनोक्तं पर्वतस्य व्याख्यानमप्यसं
गतमिति चेन्नाभाव्यमानेनेति परिभाषया निषेधात् तदुक्तं यन्तामेवतत्त्वं यामवतारयति नतु मन्देति अ
नुनासिक इति ग्रहणकसूत्रादिना तस्य ग्रहणस्यानेन तरेणैवेति भावः नेयं पूर्वोक्तं सूत्रार्थसिद्धेत्या
ह्वाणादिति अप्रत्यय इत्यनेन नेत्यन्वयः नन्वप्रत्यये निषेधेपि तेनादेशादौ कथं निषेधो तत्राह सामर्थ्या
दिति तत्त्वं चानुपदमेव स्फुटीभविष्यति नन्वेकेन ग्रामं तन्निषिध्यत इति चेत्तत्राह पदेनाह सूत्रेति जा २५

तिपदेशाद्ग्राहज्जानातीति व्यक्तिपक्षे एवानन्तरास्माथारण्येनादगुणेति चकारमिति ग्राह्यं चेत्यर्थः सवर्णानां ग्रहण
मितिभावः तथा वादेशादौ त्रिधा ग्राम्यं न तन्त्र स्याप्रत्ययइति निषेधेन न सामर्थ्यादित्यर्थः अप्रत्यय इत्येवा
मर्थ्यादिति पाठस्तु स्वगमयव उक्तं संस्मृत्य यतिश्चत एवेति तेन सामर्थ्यात द्वारेण न परिभाषार्थं सिद्धत्वादे
त्यर्थः प्रकारान्तरेणेति जातिग्रहणग्रामस्यानन्तरास्माथारण्येन गुणाभेदकत्व ग्राम्यस्य च सवर्णग्रहणस्य
वारणाय हि त्वस्य योऽज्ञापकानभिधानाभ्यां वारणेष्वप्यन्यत्र तद्वारणाय चावश्यकोक्तपरिभाषयेत्यर्थः सि
द्धइति सूत्रमतेऽपि सिद्ध इत्यर्थः ज्ञापयतीति एकदेशानुमतिद्वारेणैक परिभाषां बोधयतीत्यर्थः एवं
चैतदर्थबोधकत्वेनैव तस्य सार्थक्यमिति नान्यत्रैव तज्ज्ञापकत्वमिति भावः तेनैतस्येत्युक्तं भाष्ये इति शे
षः तत्रस्यैकेयदादिग्रह्यास्तदनुसारेणात्रत्यस्सीरदेवादिग्रंथ्याश्चविंत्याएवेत्यप्यत्र स्पष्टं ननु गान्तरं से
भवेदेवं च परिभाषाबोधनमुक्तभाष्यीयमप्युक्तमेतत्सूत्रभाष्योक्तमेवाह किंचेति ग्रानयतः प्रमाणान्तराद्ग्रात
र्यात्त्वदंत्वसामान्यापेक्षं ज्ञापकं बोध्यं अस्यवारितार्थत्वस्य स्पष्टमेव अत एव क्रमेणाह्राणादिति अस्यात्र
तिग्यामितिराचष्टे वोः कुरिति एतदेवेति अनराण्डदिति तत्सामर्थ्यमेवेत्यर्थः न तु वास्तवलक्ष्यापाठः

भाष्ये॰ दर्शनादेवं चानणोनिषेधएवेतिभावः एतेनतथापाठेधुत्वासीरदेवादिव्याख्यानंभाष्यरीत्याश्वयंमा
स्थितिश्चातोकेचासंगतमितिध्येयमिति ९ एवं तादृशोऽणिसर्वथानिषेधे ग्रहेनेनसंगतिः। प्रदर्शिता तस्यादि
ति सूमात्रहंदद्वनिर्देश इतितन्नयुक्तमित्यत्र स्पष्टमितिभावः दिवउदितिति नित्यसरितमित्यत्रासेनज्ञापक।
त्वोकिपरभाष्यविरोधादेतत्परकरणसामर्थ्यादेव युभ्यामित्यादौभाविदीर्घव्याहतिरिति संप्रसारणसं
तामप्रत्यस्यकैयटादयस्थितयः एवंतिश्रृड्डाकृते तापितेवारितार्थ्यंतद्युभ्यामित्यादौव्योरितिश्रर्वसूध्यापित
स्याद्ध्रस्वप्रसक्त्याबोध्यं नन्वक्ष्ोरित्यत्रक्षितीयतुहनिपतेतन्नोऽवड्लंभोतव्याह दिव उदितिति इदंत्वांतर।
तस्याहकारयोः स्थानेप्राप्तदीर्घव्याहत्यर्थमितिचरितार्थमितिभावः भाष्येपिक्षविदेवमेवपाठ इतिश्रृड्डा
कृते नित्यचरितमिति नचहिनिनिष्प्रत्ययग्रहणमित्यस्यदकारेणप्रत्याख्यानेसवर्णग्रहणादन्तइडातोरि
त्यादौप्राप्तदोषवारणायोक्तपरिभाष्याश्रयणे दत्सोवेरित्यत्रदोषमाशङ्क्यानयाप्तज्ञापकयाप्रमादित प
नेनभाष्यमानोगणोनिपाठन्याख्यायदिव उदितितत्परकरणात्तस्यानित्यत्वंस्वीकृत्याम इत्यादौनदोष इति
सीरदेवोक्तमपास्तं भाष्यविरोधात् २॰ वर्णाप्रसंगाहणांग्रये इतिपरिभाषामवतारयतितन्निति हिवङ्व

वचनेनैतेन समासे तेनैतेन तद्ग्रामे राद्गवेदितमिति इष्टं तदर्थमिदमिति कश्चित् आदिभ्यो रैकल्पमित्यादौ।
वाप्यादिसंग्रहः वर्णाश्रये विधौ कार्ये इति शेषः तथा च बहुव्रीहिरयं बोध्यः नन्वेवमत्वणोऽरित्यादौ विमादि
तस्मादतग्राद्वर्णेति वर्णप्राधान्याश्रयकविधिप्रवृत्तिविषयमिदं वचनमित्यर्थः ननु तादृशवचने किम्
लमतग्राद्ग्रहतत्वे वेति वर्णप्राधान्याश्रयकविधौ प्रत्ययलक्षणत्वं चेत्यर्थः द्वितीयप्रत्ययग्रहणादयम्।
धौ लभ्यते तल्लक्षणमित्येव सिद्धेरिति सीरदेवाद्युक्तेः संगत्यसूचनात् स्यादिति यत्र विधौ तत्रैव कर्तव्ये
प्रवृत्त्यर्थः प्रत्ययलोप इति सूत्रस्य इत्येतत्सिद्धं इत्येतेन सिद्धं एतेन अवर्णेति निर्देशो ज्ञापकमिति सी
रदेवाद्युक्तमपास्तं ननु प्रत्ययप्राधान्यवद्वर्णप्राधान्यांगीकारे गोहितमित्यादिसिद्धावपि चित्रेत्यादौ ङीबा
पत्तिरकारस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वादतग्राद्वर्णेति चरितार्थं प्रत्ययेति प्रत्ययनिष्ठप्रकारतानिरूपिते
त्यर्थः क्रमेणानयोः फलमाहतेनेत्यादि चित्रेति वार्तिकेन संपिवेलेत्यणोऽलुकि ङीप्प्रत्ययलुकि टाप् प्र
णेयः कारइत्यनेन न द्वितीयप्रकारसत्ता सविता तदेतादित्यनेनापद्यस्यात्वलक्षणविनैशोऽवनेति नः स्पष्टा
र्थः क्वचित्पाठोऽपि ननु भाष्यमते प्रत्ययलोप इत्यस्य नियमार्थत्वेन वर्णाश्रये प्राप्तिरेव नेतीयमर्थाः

पं॰ टी॰ २२ 27

तत्राहेयमिति शल्लियौ यथाकथंविहल्लियौ विधेरिति तथाचाविल्लियौ विध्यर्थं तत्सूत्रमिति वार्तिकम
तेनेयं न भाष्यमतेनेति भावः भाष्ये तत्सूत्रस्य २१ सिद्धे याने सप्तमीनिर्दिष्टे तदादिग्रहणात् अयस्कंस
इति रूपे सिद्धे उणादयः तदंतानि तदंतानि तदंतत्वेनाभिमतानि वा अनुमतानीत्यस्यायेनुमति कार्याभा
वं तीत्यर्थो त्यत यथा अनपवादस्येमेमेति कंसग्रहणमेवेत्यर्थः येनेनार्थवत्सूचेत्तायकमिति सीरदेवाद
क निरासः वहूपदवहन्याद्यर्थं तस्यवारितार्थ्यात् आदिनासीरदेवादिग्रहणं नत्वनेदंज्ञापकं कसेरवि।
कसइति सिद्धे यत आह कंसेर्विति तकंसौ तकंसइति शब्दः अतएव कमेः सः कंसइत्येव तत्रभाष्येउक्तं
नत्वकुचेयमकात् आह अमयसेति अमयसलकअलपरत्वादाविन्यर्थः आदिना आयनेपीति सूत्रपरि
ग्रहः शुवोरनाकाविन्यादाविति त्वपपाठः तत्रदित्प्रत्ययग्रहणाभावेकशीयपरशव्ययोरित्यत्रक्यपतेरि।
तिवाच्यमवश्यमन्यथाकृतेपि प्रत्ययग्रहणे मसस्याश्चलोपापत्तिरिति तेदोषानपावारितः एवुलिति
तत्रदित्त्वस्यकाराभावेमाशादिशब्देदीर्घापादनंकृत्वा तत्समर्थनेकृतेनार्थसिद्धातइत्याहइदमिति अन्त
तानीत्यकमित्यर्थः आदिनानेककादिसंग्रहः सिद्धान्तमाहणाणिनेक्तिति शक्षेइश्यावरेउप्पादयइत्यत्र २२

उणादयश्चेति व्याकरणान्तरस्यत्रव्यापकं उणाद्यन्तायेनव्याकरणान्तरेषुत्पादितः शब्दास्तत्रबहुलमिति
वक्तव्ये वर्तमानाधिकारेचतेव्याख्याताः भूतेपीति वाच्यमिति सूत्रार्थः स्वशास्त्रे तेषां साधुत्वबोधनं चैतावते वक्त
तं सपूर्वविषयत्वेषे स्यादोषस्तत्वबहुलग्रहणादेवेत्यादि तत्रैवस्पष्टं इदं समूलयति भाष्यतेपीति तत्र दिशं ठः कं
ठ इत्यादौ दोषवारणाय प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धमित्यर्थं एतत्तु वस्याभ्युपेत्यपवप
वेसेतत्तु पतेनतदन्यव्यवच्छेदः विस्तरस्तत्र एव बोध्यः २२ देवादेः सन्ततस्येति शेषः सन्तुषैतोयस्येति सुमनेः
परिभाषां समूलयति यस्मादिति इष्टवाक्यार्थोयाद्दशस्येति नियावश्यस्य घटयमाणस्यात्स्य विधिस्तदा
दौ सम्पतिष्ठत इति वाक्यार्थः नेन योगविभागेन तदाद्यन्तांश इति तदादेरित्यंतः समुदायघटकोऽवयवः सि
द्ध इत्यर्थः स्ववशिष्टलाभोपायमाह तदन्तांशस्येति ननु सर्वत्र विशेषणात्तदेकः कथं तल्लाभो नत्याह सवेति त
द्धितविधिरित्यर्थः शब्दरूपमिति शब्दानुशासनप्रस्तावादितिभावः जीर्णो किं ध्वंसयति पतितेति स्वमेति
द्धकः इत्यादिनित्यादाविन्यादिकाइरित्यादिपरिग्रहः सतिसेशमानि निन्तपपाठः तत्प्रयोगस्यैवाभावादेवमग्रे
पि तस्य श्रूयमाणावयवस्य समुदायेनसंदेति शेषः व्यभिचारे च द्वयोः सादिमः यद्धानादृशः स्वमकत्वमवप

ध्यपग्रहणोथ
स्मात्सर्वविहितस्त
दादेस्तद स्यग्र
हणम्

प॰
टी॰
२८

वकोपः समुदायस्तद्रूपोपदेशो विशेष्यः तदव्यभिचारिणेत्यर्थः ननु केण इत्यादौ तदन्तग्रहणाभावात्समुदा
योः पुंक्तोऽनग्राह यत्रेति तथाचव्यवहितत्वात्समुदायः मात्रपदेन तदंतांशव्यावृत्तिः तत्रसन्नासीत्यादि
वक्ष्यमाणरीत्या तदंतविधेः प्रत्ययग्रहणे चापंचम्या इति निषेधादिति भावः प्रत्ययविधौ तन्नासाः प्रकृ
विदित प्रत्ययविषयत्वात् स्यादिति बोध्यं एवं च वृद्ध्येतपरिभाषे इति गृह्णाकृते तदादेरिति तत्रषष्ठ्यंतेन
योस्तु तदंतं नियावस्थैवमिति प्रविःपरपदेन रथोत्रः सत्त्वनिमित्तत्वेनत्यस्य समुदायकः एवं च यत्र एङ्ह्र
स्वादित्यादौ प्रग्रिसोपिः पूर्वसमुदायकः एवं तौ त्स्पपि क्वचिद्विशेषमाह परं त्विति तत्र एङ्ह्रस्वादित्या
दौ पंचम्यंतत्ता योग्यतमात् तदादेरित्यस्येति भावः तदेव विशिष्याह तन एवेति नत्वतथोपस्थितस्यांगीकारा
देवेत्यर्थः अन्यथा विशेष्यभावान्न यान्नस्यात् कौमुद्युक्तप्रकारस्तु नयुक्त इत्यन्यत्रस्पष्टमिति भावः यत्रत
प्रत्ययान्तसंघातः कार्यीकृतस्तत्र तदन्ताग्रंता इत्यादौ न च तदादेः प्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवतीति बोध्यं इदमे
व ध्वनयितुमाहास्या इति समुदितायाइत्यर्थः तथा फलस्य पूर्वपदेतदुक्तत्वाददाह प्रयोजनान्तरमिति प्रत्य
यग्रहणेचापंचम्या इति वार्त्तिकेनेति शेषः पंचम्यंतानामरः प्रत्ययोपत्रकार्यान्तरविधानायानुपादेनदिन्नस्य २८

लेप्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रयोजनमिति तदर्थः नन्वेवं यञिञोश्चेत्यत्र ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकाराद
पंचम्या इति निषेधापत्तिरिति चेन्न यञिञोरिति पंचम्यर्थे षष्ठ्यन्तस्य समानाधिकरणं तत्र विशेष्यमिति त
द्विषयकत्वात् अत्र कैयटः गार्ग्यायण इत्येवोदाहरणं तत्र परमगार्ग्यायण इति तथा सति पारमगार्ग्यायण
इत्यनिष्टरूपापत्तेः तदुपन्यासबीजं त्वप्रत्ययग्रहणे यस्मात्सेति नियमोऽपि तदन्तविधावपेक्ष्य एव तदन्तत्वे
ह्येववचनं तदन्तविधिस्तत्रानुपपन्नोऽतः केवलनियमबोधनाय अन्यथा परमगार्ग्यशब्दात्फकि पारमगार्ग्यायण इति
स्यादिति न्यायप्रदर्शनमेवेति अत्र गुरुचरणाः त्वहीत्यापरश्चासौ गार्ग्यायणश्चेति भाष्योदाहरणार्थः न
हीदृशेऽर्थे परमगार्ग्यशब्दस्य प्रकृतित्वसंभावनापीति कथमेतन्न्यायप्रदर्शनमनेन भाष्येणेत्यस्मादन्यथा
भाष्याशय इति तदाह परमेति गार्ग्यशब्दादेवेति तदेकदेशात् एवमग्रे वक्ष्यमाणेनेति अत्र नयेति भावः न
तु विशिष्टेनैकार्थीभावोऽवयवेनापि तस्य सत्वेऽपि निपृष्ठतावच्छेदकमात्रेण सोऽनभ्राह निष्कृष्येति सपदवृत्तेनेति मि
तामित्यत्र न मानमिति भावः एवं प्रत्यासत्तौ अत्रुपसर्जनादिति सूत्रे कुम्भकारीशब्दैकदेशकारीशब्दाद
प्रसक्तिरिति शंकापरभाष्यस्यापि मानत्वात् कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति एतत्सूचयानेन तदाहेत्यन्तेनेति

उगितश्चेति नञ्चर्चरिउगितः प्रतिपदिकाद्धेतोगितं तादिति परतद्भये निर्गोमतीनिर्यवमतीत्यस्मिद्धि वेपरिद्धता
प॰ इयमेगेतितत्स्याचावेरनायतत्राहतेतिभावः २३ एतद्धटकेति प्रत्ययग्रहणेयस्मादित्येतद्घटकेत्यर्थः प्र
टी॰ पवादःनिषेधः ननुप्रत्ययग्रहणंवापंवम्याइतिपञ्चम्यंतस्यावार्थइत्करूपवेतिकथंप्रत्ययग्रहणेवापंचम्याइ
२५ तिपरिभाषापद्यतेश्चक्तिरिति चेत्त नथापाठेनैतदर्थस्यफलितत्वेनास्य प्रपिफलितत्वात्तथोक्तिसंगा।
29 त्वात् नचप्रत्यासत्त्यापंचम्यंतनिर्दिष्टप्रत्ययाद्यवप्रत्ययविधिरित्येवसनेनार्थएवसुलभः समासप्रत्ययविधा
वितिनुमौ चस्यनिषेधइतिनतेनार्थस्यगतार्थेनेतिवाच्यं भिन्नस्थलत्वेनप्रत्ययादित्यस्याविकारावयवविहित
प्रत्ययादेवाभिन्नस्थलापत्तोछ्टकादभिनुभएवांगसंज्ञायांब्रह्मिस्वरापत्तेस्तदेतत्पृनयत्ननमवफलितमर्थमा
ह यस्येति कार्यांतरेति प्रत्ययविधिविषयप्रत्ययमारायन्प्रकृतिरितिसहवितंकार्यांतरेवादेशादिरूपंप्र
त्ययरूपंवेत्यन्वयेनत परिष्कारते प्रत्ययते धात्वनकारस्येम्पुपलक्षणंतत्वंदस्यापि यत्तुकैयटादिना
रेफटकाराभ्यामितिसिद्धांतेख्याख्याने तदशुक्तमिति धनयितएवंपञ्चापीत्यस्थलस्यानंतरंस्त्रूवयितंवस्त्र
ाथमाहतदंततेमंशेति तदंतस्येत्यंशोत्यर्थः नतुदभावेनस्याख्यनुपस्थितिः सन्निपोगशिष्टेतिन्यायादत २५

आद्यन्तदेशेति तदादेरित्यन्तांशेत्यर्थः गुणानामिति न्यायात् संनियोगशिष्टत्वान्नु तदप्रवृत्तेः अतएव प्रागे
तद्धटकेत्यनुक्ते तदभावेन तदुपस्थितेः फलमप्यसाधारणमुक्तं परिभाषायामभावे दोषमुपपादयन्ति तदंता
शोपेति अर्थः आगवन्तेरेफटाभ्यां परोपस्तदादिर्निष्ठांतस्य तकारस्य तत्पूर्वदस्य च नत्वमित्यर्थस्तथाम्।
तिस्यात्तदाद्योभयोरिति अंशयोरित्यर्थः एकेनियचतदंतत्वं तत्रैव तदादित्वमित्यर्थः हषनीर्णेत्यादि
लत्वसंभवात् असंभवे त्वेतयोर्भिन्नविषयत्वांगीकारः अतएवैवः अपृक्तत्वेन च केवलेः प्रवृत्तिर्धनिता।
तथाच धान्तत्वस्य तत्पूर्वदस्य च नत्वापत्तिस्तदाद् इषुरिति नन्वेवमपि स्यन्तासीद् इत्यादौ लृङ्लङ्तेतदादौ
इत्यर्थोपत्तिर्नेद्विपंचस्यंतात्परत्वेन ल्यादिप्रत्ययलत्वविशेषाच्चान्तआद्यस्येनेति आदिनास्त्रपिवरो सुपीत्यादि
परिग्रहः परयोरित्यर्थ इति तस्मिन्निति परिभाषयेयेतिभावः अचयीति कस्मादितीत्यादेः तसादिक
शब्दत्वादितिभावः स्यतासिविधानायत्तस्याधिकृतत्वादादेशोपस्थितेति एवं च तस्यस्यतासिविशेषणत्वे
प्यज्ञापितत्वेनान्वय इति पंचस्यंतस्य तद्विशेषणत्वेन निषेधप्रवृत्तिरिति भावः एवमपि चेत्यादावन्यार्थं
पस्थितांगादेरेव तत्त्वेवोध्यं तदाद तत्तदेनेति उक्तवार्तिकव्याख्यावसरे स्यतेत्यादौ धातोरित्यधिकारात्

पं॰
टी॰
२०
20

षेधो ऽयं सूत्रव इति कैयटोक्तप्रकारस्तु चिंत्यः तस्य स्यन्तामि विशेषणत्वात् इति स्पष्टमुद्योते ननु एवं स्त्र्यावयो
प्रातिपदिकान्तेषे पंचम्यंतस्य प्रत्ययविशेषणत्वेन निषेधासंभवाद्यावन्नादित्यर्थालाभापत्तिरत आह स्त्र्यावस्य
इत्यादौ त्विति इत्यायंशे इत्यर्थः सतीत्यंशेन तु निषेधप्रवृत्तिरस्त्येवेति भावः तत्र स्त्र्यावंशे प्रमाणेन परशब्दा
भावात् पंचेति प्रातिपदिकस्य स्त्र्याविशेषणत्वाभावादित्यर्थः प्रातेपे प्रातिमस्य शाद्वेः त्वयैव न मानेन तथा
बोक्तपरिभाषयोभयोपस्थित्यात तथार्थलाभ इति भावः ननु एवं प्रत्ययसामान्यग्रहणे ऽङ्गसंज्ञासूत्रे ऽपि तदभा
वादोषो न स्त्र्यादौ ऽङ्गसंज्ञासूत्रे त्विति सूत्रे पीति पाठे ऽपिः प्रागुक्तस्य तेनेति समुच्चायकः तदादेरिति उपस्थित
तदादौ स्त्र्यावावधित्वेनान्वय इति भावः तत्र मानमाह तत एवे[illegible]ति तदंतविध्यभावादेवेत्यर्थः प्रत्ययादी
वोनस्यादिति भावः २५ एवं पंचम्यंतस्य प्रत्ययविशेषणत्वे एव तदंतांशमात्रनिषेधांगीकारे कुमारी ब्रा
ह्मणीरूपेति समासप्रदर्शनार्थं वाक्यमुपात्तं रूपं तु कुमारब्राह्मणिरूपेति ब्राह्मणीशब्दे तसिलादिष्विति
पुंवत्त्वबाधित्वात् तेन ह्रस्वत्वे पूर्वे च तु पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत्त्वे घन्यागस्तु संज्ञाविधाविति निषेधसामर्थ्या।
त्सिध्याबोध्यः ह्रस्वापत्तिरिपुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं विप्रतिषेधेन तु के परत्वात् तथा च कुमारि ब्राह्मणीरूपेति स्या १॰

ल

द्विति भावः ननु तद्रूपग्रहणमिति अंशांतरेऽनुफलसत्वे प्रवर्तते नान्यत्र परिभाषाणां फलवत्वे नियमात् अत
एव प्रकृते ऽप्रवृत्तिप्रसङ्गत इत्यादौ प्रवृत्तिरिति विरोधः अत्र ज्ञापकमाह त्यदादेरेति अन्यथा एवं सिद्धे लोपग्रह
णानर्थक्यं स्यात् लोपग्रहणं तु एवं तत्र प्रयोजनमिति भावः ननु तत्त्यमंतमित्यत्र ज्ञापकमत आह तत्रेति उक्तसूत्रे
इत्यर्थः यदा ह त इति शेषः अनभिधाने मानं स्वयं तन्नाहेयंवेति नत्रिरित्यग्रहणं तल्लिङ्गद्विलैवग्रहणेन तज्ज्ञापके
नवारिता २५ अपीति शेषः यद्याउक्तस्यैवं तदंताशमात्र निषेधांगीकारे इत्यर्थः दृष्टांतेनेदं सूचितं यदि

दि

तदंतनियमस्तर्हि सुब्धेन स्यात् दयमनन्त दण्डेरोणातिं गौणोपि स्यादिति नत्व उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययग्रहणेऽस्य
थोग्रहणपदानुस्तन्यायप्रतीयते सत्याप्रकः तस्य भेदेनैकैवस्त्रत्रेपतन्न सम्न्याप्रसन्योरिष्टत्वादत आह विषये
ति तथा च तद्विषयके शास्त्रे न तदविषयके त्वत्तेदंगोसे वत्यर्थः स्मस्मलितमाह यत्रेति तत्र तद्विषयके
एवमग्रेऽपि नदंताशस्य तत्रेष्टत्वादादितदादिनियम इति तदादिमात्रग्राहकपरिभाषेत्यर्थः एवमग्रेऽपि य
स्येति अनेन तत्स्वार्थे इति सूचितं अतिप्रसंगनिरासमाह अस्येति तदर्थं तत्समुदायार्थं एवमग्रेऽपि अनेन त
दंताशस्येष्टत्वस्फुटमेवोक्तं एवं च नियमस्याव्यभिचरितात्विमन्यतरनिषेधेऽन्यतराभावेनेति बोध्यं वात्र अ

ष्यां अत एवैतस्य स्वार्थमात्रासंभेति अन्यासत्यापरिभाषाघटकस्त्रीप्रत्ययनिष्ठोपसर्जनत्वस्य शास्त्रीयोपसर्जन
त्वविरुद्धत्वेनासंभवादित्यर्थः एतत्प्रवृत्तिस्थलमादाय स्यादिति उत्सर्गसमानदेशा इति न्यायादिति भावः ननु
तस्य अमादौ व्यभिचरितत्वमत आह तदेकेति वा कैकवाक्यतेत्यर्थः तथा च गृह्यमाणे स्त्रीप्रत्यये सत्यनुपसर्ज
नविषये तदादिनियमो नेत्यर्थः अनुपसर्जने इत्येव विषयसप्तमीति बोध्यं सामान्यग्रहणे गोस्त्रियोरित्यादि।
विशेषणांखडु इत्यादिग्रहणे चेति पाठः वेति पाठेऽप्ययमेवार्थः वा स्यादिति कोशात् नतस्त्रीति अत एव पद
स्य विभक्त्यान्वाख्यानेऽसत्त्वपासमुदायादेकविभक्तावेकशेष इति पदेऽश्रावनसमुदस्याप्रत्ययांतत्वेन प्रातिप
दिकत्वादामिभिताभिताभिताभिताश्रामश्रणीत्यादौ सर्वविधिभ्य इत्यामोलुकि विभक्तिपरत्वाभावादेक
शेषो न स्यादिति सत्त्वपसत्त्वभाष्यसंगच्छतेऽन्यथाः न यासमुदायस्यावंतत्वेन प्रत्ययांतत्वनिषेधेनामोः श्राम
त्वदसंगतिः स्पष्टैव किंचतत्रैन त्वग्रहणं गीकारेफलाभावानदाह भवितमिति ख्यङ इतीति तत्र द्विमुख्यत्वंबेड्ढो
णैः निष्प्रसंगोः तथा वारितः १९ एवमित्यस्यापीति शेषः यद्वेत्यकप्रकारो वा संज्ञाविधाविति संज्ञाया वि
धावित्यर्थः प्रमयपयोः सन्निरा तदंतेति प्रदेशेष्वित्यादिः ज्ञापितेऽपि तदंतविध्यभावे इत्यादिः फलाभाव। २१

इति वादितार्थ्याभाव इत्यर्थः तथा च ज्ञापकत्वासंगतिरिति भावः स्पष्टेऽस्पष्टे यस्मिन्निति शेषः २० न चित्यस्यैवम
पीति शेषः क्रान्तत्वाभावादिति प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषयेति भावः अस्याश्चेत्यस्य ज्ञापकमित्यत्रान्वयः
कर्मणीति कर्मणीति कर्मत्वेषः क्रमस्य दंतेत्यर्थः तत्त्वमुपपादयति तद्धीति अनंतरग्रहणादित्यर्थः वारणा
र्थमित्यस्य क्रियत इति शेषः हन्तस्य तत्कृत्स्वस्य वाभावो अभेः स्वराभावो ज्ञापकत्वं विघटयति नवेति एवं त
गतिरनंतर इत्यस्य व्यवच्छेदः तथा च वारितार्थ्याभावाद् ज्ञापकत्वमिति भावः तत्त्वे मानाभावादाह यदादिति
नंतरग्रहणं व्यर्थोऽसौ इत्यादि एतत्परिभाषयोर्हन्तस्य क्रान्तत्वेऽभेर्लक्षणानंतर्यस्य सत्त्वात् तद्ग्रहणं नेवेति तत्साम
र्थ्यात् अनंतरग्रहणसामर्थ्यात् यावल्लाभोपायमाह गत्यादिरेवेति गृह्यत इति अभिरत्र नेतर्येति भावः नत्तु
तस्यानन्यार्थत्वेनैतदर्थत्वाभावे ज्ञापकत्वासंभव इत्याशयेनाशंकते नवेति अभिनासमासइति एतेन शब्द
स्याख्यातेन समासे पूर्वोदितमिति वत्तगतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं तच्छब्दस्येति भावः तत्र अनंतरग्रहणं अन्यथा
बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यतः सर्वपदग्रहणानुवृत्त्यापत्तेः न स्यात् सतिशिष्टत्वादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात् सर्वेवे
[illegible] कगतिके स[illegible]नत्र

प॰
टी॰
३२

कृतेनतन्नामसर्थ्यैनतदसंबंधइतिध्याध्यादितोप्ययंसतिशिष्टः एवंहिस्वरक्रमः समासान्तोदात्तत्वबाधकाथ।
यष्ठर्वपदप्रकृति स्वरबाधककृत्स्वरबाधकथाथादिस्वरबाधकोगतिरनन्तरइतिस्वरइति एवंचतस्या
धिकसंग्रहार्थत्वेनज्ञापकत्वासंभवइतिभावः गतिग्रहणमिति गतिकारकोपपदात्कृत् समुदितानुकृत्तावपि।
योगविभागास्पष्टसिद्ध्यर्थे त्वेननत्रसैवात्रसंबंधः सूयमानादित्यतः कग्रहणत्वनुवर्तनतएवेतिभावः गतेः
परमितिशब्दार्थेनफलितमाह गतिपूर्वेतिकृत्स्वरेणेति गतिकारकोपपदादित्यनेनेत्यर्थः एतत्परि
भाषयोह्तत्स्यकृदन्तस्यबाधुदात्तत्वमुक्तमेवएवंचतत्रैवास्वररसिद्धिरित्यधिकसंग्रहार्थत्वेननसेत्येवमे
वतद्व्याख्यमितितत्त्वेसम्यगेवतदाहस्यादिति ज्ञापकमिति एकदेशद्वाराकृत्स्नपरिभाषायाइत्यर्थः परिभा
षार्थमाहयत्रेति तदसमेति एतेनोभयमेकचेत्यपास्तं स्यापोत्यर्थेइतिपाठः स्पेतदर्थेइतिक्वचित्पाठः अस्य
या अपिशब्दाभावे परत्वादिति सर्ववाक्यंसावधारणमितिन्यायेनतद्ग्रहणेनसर्वस्यैवग्रहणमित्यर्थाव
गमाद्विरोधेनपरत्वमितिभावः एतेनतदपवादइत्यमितिसीरदेवोक्तमपास्तं येननेति न्यायाविषयत्वेनतत्रा
योगात् आववर्वीत्यादौस्त्रीप्रत्ययेचेतितिनिषेधेनप्रत्ययग्रहणेइत्यस्याप्रवृत्तेरस्यास्तत्प्रवृत्तेः अतएवेति ३२

32

तत्समभिव्याहारेण हि विशिष्टस्यैव ग्रहणमित्याद्यर्थोऽङ्गीकारादेवेत्यर्थः । कृदिति । एतेनेयं तद्विषयविषयसं

ग्राहिका ग्रहणवाप्यविनातदर्थस्यापि संग्रह इत्येवाह्निति कस्याविद्धक्तिरपास्ता भाष्यासंगतेः अन्यथा उभयो

रेकत्वांगीकारे सर्वं आदितआरभ्य यावदुक्तं तत्र द्विस्लाग्ग्राकालकादिषु प्रतिषेधश्च स्यात् तत्वं एवनापपत्तानर

त्वेनोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रसंगेनेदमुक्तं नतु तत्समभिव्याहारे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणं शेरिहितमित्यादौ

गतिरनन्तरइति तस्याहि विशिष्टस्यक्तान्तत्वेन ततोभेदाभावात्तत्राद्गतीति पूर्वपदस्य वक्तनः पूर्वपदभूत

स्यैनेदमनुवृत्तिपरंतदनन्तरत्वेनैक्वकत्वात् । विधानादिति तत्सामर्थ्यादिति शेषः भाष्यइति तत्रत्रिपर्यायेन

नतदंतविधिर्यथास्यात् कुंभकारीति अन्यथाः अपूर्ववचनेनावयवात् मतिः स्यादित्यक्तातयासंख्यानादुप

तिभविष्यतीति शंकितेनत्थोक्तं २७ नत्वेवमपि पके एकवितमित्यादौ कृत्वादिनस्यादत आह पदंगोनि परि

भाषार्थमादृपदमिति तथाच विशेष्यविशेषणभावव्यवस्थार्थमिदमिति नापूर्वं तदाह येनेति अग्रपदा।

शब्दो मतस्यपदाधिकारो न गृह्यते किंतु उत्तरपदाधिकार इति प्राचामतमसंगतमिति यतपि तमाहतेनेष्टा

ति अन्तपदेति परमास्तिमहात्रिसरादृगणदानादेवेत्यर्थः द्वितीयसमासे महदंततत्त्वपितउत्तरपदकत्वेनेति

श्री

भावः भाष्ये येनविधिस्तदन्तस्यैवोदाहरणादानाशयमाश्रित्येति कार्यस्येति गृह्यत इति शेषः नन्वेवमतिप्र
प॰ संगोऽनल्प्राप्त्याद्देशेति सर्वस्येति प्राप्तिनआरभ्यमाणकेनसर्वस्येत्यर्थः पदांगाधिकारे इति वार्त्तिकव्याख्या
टी॰ वसरे सर्वमिदं तद्योक्तम् २१ एवं पदांगाधिकारे एवोभयत्रकार्यांगीकारे क्वचित्तदेवमपीति पाठः तत्राप्य
३३ यमेवार्थः अत इ[illegible]न्तस्याभयवहिर्भूतत्वाद्येनविधिस्तदन्तस्येत्यादिनास्तीति भावः शेषग्रहणेन व्याव
33 र्त्तेति निमित्तेति वेरर्थमाह विशिष्ट इति क्रमेणान्योरर्थमाह समुदाय इति एकपदार्थमाह समुदाय इति तेन व्य
पदेशिना कार्यं प्राप्नोतीति कार्यार्थमेवातिदेशांगीकारादिति भावः तदेवाह एकस्मिन्निति तदर्थमाह सतीति त
त्कार्यमुख्यकार्यं इक्कोरेषु च इत्यतिदेशेनेति द्विकारेति भगवद्भाष्यकेत्यर्थः अपिनादन्तादिसमुच्चयः समासेन
यते तद्वद्भावे अत्रयाएकस्मिन्नित्यस्याभावे अयंभावः समासेनयनेयस्याद्यन्तवदिति संज्ञासत्त्ववदादिवत्स्या
पितस्यपदेशिवद्भावेनस्वापेतयासत्त्वमितितत्समुदायस्यहद्धस्तान्नाइवरापवादरिज्ञानेविवर्णस्यात्तत्स्वापेत
यास्तीतिपातो विवर्णान्तत्वमततमितिफलान्तरमाह अत एवेति एकस्मिन्निन्नकेरेवेत्यर्थः पदत्वपदत्वम।
पितस्यथायस्मादिहितस्तदादित्वस्यप्रशास्त्रीयस्यानयानिदेशान्ननन्वेइवीरमितिभावः एवमेवलोकन्याये ३३

नसिद्धमित्याह लोकेपीति व्यवहारस्वरूपमाह प्रथमेप्येष इति एकशब्दस्यत्वेपवेति पाठः एकशब्दत्वेपवेति
पाठे त्वनिमित्तसमसमीकमर्थापारयात् बहुव्रीहेर्वात्व कैयटं वक्तरपि तेस्य सिद्धान्तमाह अनेनैवेति वृत्तस्यैतो
नान्यत्रातिदेशेनैवमिति बोध्यं अपि: शास्त्रीयधर्मसम्बन्धार्थकः तत्फलमाह अनएवेति अशास्त्रीयस्याति
देशादेवेत्यर्थः एवमग्रेपि अस्यावश्यकत्वं सूचयितुं फलान्तरमाह अतएवेति अतिसेइत्यादिपदत्वमित्य
ल्प्र तोऽपाठः लोके तत्संयोगस्यैवाभावादिति भावः प्रकाशे विशदीकृतं कार्यकाल इति तस्यैव मुख्यत्वादिति भा
वः अन्यथा अशास्त्रीयातिदेशानङ्गीकारे तस्यादिति तथा चैतदर्थं नियावश्यं वाच्ये दुर्गापत्याद्यवच्छेय
मेव प्रकार इति कैयटाद्युक्तिरसङ्गैवेति भावः लदेवादयतिति तस्यैतदर्थे कात्स्न्यव्यवहारस्यासम्भवाद्व्यवहारत्वा चू
दिति तथा च तथ्योपपादनेन तत्र परिभाषाया जनकैयटीयमसङ्गतमिति भावः व्यवहारसत्त्वादितिपाठ तत्से
त्यस्याध्येवनत्यर्थो बोध्यः तदेव भाष्यमाह एकेति प्रकृतत्वमुपपादयति कृतकत्वादेरिति आदिनामेयत्वादि
परिग्रहः उभयत्रेनेनविशिष्टनिरासः सूचितः तस्याः कृतः इत्यर्थ इति एकपदाङ्गीकारस्येति भावः तत्र
शयः भाष्याशयः उपसंहरति तस्मादिति एकस्मिन्नुभयेयकस्मिन्नूशिलापुत्रकेत्वयः कृतावस्थानामयिस

त्तिनिष्ठत्वेन वस्तुतस्तद्यासत्त्वाराद् आरोपितेति समुदायरूपत्वेति अनेकावस्थाविशिष्टशिलापुत्रकत्वमित्यर्थः
प॰ आदिनाएकावस्थाविशिष्टशिलापुत्रकत्वपरिग्रहः तस्येति अनेकावस्थाविशिष्टशिलापुत्रकस्यैकावस्था।
दी॰ विशिष्टशिलापुत्रकत्वपरिग्रहः तस्येति अनेकावस्थाविशिष्टशिलापुत्रकस्यैकावस्थाविशिष्टमिदं शरीरम्
३४ व्यपदेश्यत्वादिव्यवहारइत्यर्थः तथाप्येकेति इत्यपेक्ष्यादावुक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः इतिलोकेति तत्रैके यदेकोक्ती
३५ ॐ स्येतिभावः गत्वेतिशापनिरूपितेत्यादिः समुदायेतिशाबादिनेतिभावः गत्वकार्यजन्यजनकभावः समस्य
र्थः तज्जनकीभूतेतिपावत् तदादित्वेन तद्व्यवहारेण सम्भूयसमुत्थेति कार्यित्वे सजातीयसहायसहितत्वा
भावादित्यर्थः निमित्तत्वेन विजातीयसहायसत्त्वेपि तत्तदिति निभावः लोकव्याप्तप्रवृत्त्येवमुपलभ्य तदन्या
दृ लोक इति एकवृत्ते निबद्धौ इति तस्मिन्नेवंएकस्मिन्सूत्रे एवेत्यर्थः एवंचसमुदायएवैतत्सम्बन्धौ तत्रेत्स्कारे
तुयेति परिभाषयेतिभावः तदाहृते उक्तभाष्यग्रन्थेनेत्यर्थः एवं च सर्वपदस्य कत्वेन तदस्मागमस्य तदोषा बहिर्मि
तिभावः नन्वनर्थकत्वव्यपदेशिवद्भाव इति भाष्यालोकेः कैयटीयोक्तपरिभाषोकैर्थ्यएव भगवदभिमत इति ल ३४
भ्यतेतस्मैकवाक्यत्वेवाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् एवं च कथं तत्स्वरूपमतमनआहार्थवतेति तदर्थमेवादेशाद्वाक्य

मारार्थेति बोध्यबोधकभावसंबंधस्य समर्थत्वमित्यादावबोधकेनेति वत्यर्थमादसद्याइति भावपदस्यार्थः
कार्यमिति तदर्थः उक्तभाष्यार्थः नन्वेवमपि कथमेतदुपलक्ष्यते तेनात आह प्रायोग्रसत्यपेयवेति योतकस्य
भिव्याहारे धीनेइत्यादौ धात्वादेः समसहायस्यार्थत्वदर्शनादाह यायदति तथा च तेनैतद्यास्त्वेप्येतदहा।
ति विषये सर्वत्रैतद्यासत्वमस्तीति तेनैतदुपलक्षणं सम्यगेवेति भावः नन्वेवमपि कुरुत इत्यादावात्मनेप
दस्यास्पदिसंज्ञानस्यात्मसहायत्वेनास्याश्रयहतेरत आह कुत इति एवं च विजातीयसहायसत्वेपि न सजा
तीयसहायसत्ताश्रात्मनेपदसंबंधितोत्पन्नस्यावोः भावादिति न दोष इति भावः नन्ववामन्यइति षष्ठ्यादेः श
क्तिमात्रायापि स्वलभोत आह शरीरिति नत्र नशाब्दाकारेणैवं चेदं परिभाषा नरभिन्यपात्तं नदादेस
न्यत्वेति उद्योतारावित्यर्थः १० यद्यपि पदांगेत्यस्य येनेति सूत्रप्रपंचत्वात्तत्संगेन तत्र दोषस्तथैलस्टश्रेय
हणावर्तनेति वाच्यं तथ्यपदेशिवदेकेतिसूत्रकेनयापि परिभाषाद्वटकैस्य वेसंज्ञोपव भारदोषापस्थिति नैत लेखि = २
मूलभूतत्वेनोपस्थितत्रस्यइति मा स्वर्वसुक्ता नन्वेवमपि तदर्थेन तदनित्यामिति निवारकात्रियपरिभाषैवैत
सुक्तानेयमिति वाच्यं तदंतरं स्तत्र दोषस्यैवप्राप्तपस्थितिर्नोतिस्यामिदोषस्येनैतदगरमेवतदकेस्तदेतद

प॰ भिप्रेत्याह ननु गर्गेति गर्गादीनामधिकृतप्रातिपदिकविशेषणत्वेन यञेनेत्यस्याप्राप्तेरिति भावः अपिः केव
टी॰ लसमुच्चायकः ग्रहणवताविशिष्यतन तद्रूपेणोच्चारणवता इदंशो यञेनेत्यस्य विशेषणमेवमग्रेपि भिन्नं
२५ वचनद्वयमिति नीणोः किंस्विन्मेति धनयितुमाह इयंवेति अतएवायं तदंतानुवादत्वादेव निषेधः उक्तं समु
३५ च्चयति अतएवेति अस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वादेवेत्यर्थः। एवमग्रेपि अपिरनुवक्ष्यमाणप्रातिपदिकसमु।
च्चायकः दाहरणं वतन्तनिपातनेव पूर्वं तन्तरमाद्यातन एवेति अस्य ग्रहणवतेति निषेधस्य नन्वप्रत्य।
यविधाविति निषेधस्यागृह्यमाणप्रातिपदिककसूत्रेपि प्रवृत्तेः कथमस्य तदन्तवादत्वमत आह सोपी
ति प्रत्ययविधावित्यपीत्यर्थः अपिरसमस्तसमुच्चायकः विशिष्यते तस्य व्याख्यानतदिति गृहीतेति बहुव्रीहि
गर्भः कर्मधारयः कस्त्वेकत्विनत्वान्न एवं वसमव्याप्तत्वमुभयोः सिद्धमित्यत इमित्यादौ तदंतविधिः सि भि
द्ध इति उगिद्वर्णोग्रहणवर्जं दवर्णोग्रहणमिति बोध्यं न तु प्रातिपदिकग्रहणाभावात्कथमेतदत आह ख
नितमिति नचादिग्रसमासग्रहणप्रयोजनोन्यवसरे प्राग्वते इष्टमिमत्र तदंतविधौ परमनिष्कशब्दाद
ध्यसिद्धिरिति फलं ग्रहणवतेति निषेधो न विशिष्यप्रकृत्यनिर्देशादिति सिद्ध एव तदंतविधिरितिवेदितं २५

यदि तस्य साधारणत्वं स्यात्तदा तद्विषयत्वसत्त्वेन भाष्यासंगतिः स्पष्टैव एवं वाक्यार्थमुक्त्वात्र सूत्रमासूत्रवे
ति अन्यथा एतदभावे सिद्धे कृतश्वीत्यादिप्रयोगे सिद्धेः १ एवं प्रातिपदिकेन तदंतविधिमात्रनिषेधां।
गीकारे तथा व्यपदेशिवद्भावस्यातिव्याप्तिः आदिना गोशब्दपरिग्रहः अर्थं स्पष्टत्वाज्ज्ञापकमाह श्वो
दिति मान्योक्तं दोषं वेदयति न वेति तथापाठः पृथक्सूत्रपाठः अतएव इत्यादिभ्यश्चेत्यत्र सश्वोदिस
स्यानुवृत्तेरेव ज्ञापकपरेति येन विधिरिति सूत्रस्योक्तसमानाकारभाष्येत्यर्थः इदं चैकयोगनिर्दिष्टानां सह
वेति न्यायावलंबनेनोक्तं एकदेशोपीति न्यायावलंबनेन तेषां इष्टत्वेप्यादेकेति इदं च प्राक् प्रतिपादितं
प्राचामनुरोधेन ज्ञापकांतरं स्वयमनुक्तार्थं दूषयति अतएवेति प्रातिपदिकेन तन्निषेधादेवेत्यर्थः इतीति
इति सूत्रमित्यर्थः अन्यथा एतन्निषेधाभावे आवीतोक्त्यसंगतिं ध्वनयन्नतिप्रसंगवारणद्वारा सिद्धांत
मादेषं च प्रातीति ग्रहणवतेत्यनुवृत्त्या यथाकथंचिद्ग्रहणवता प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावो नेत्यं
गीकारादिति भावः उगितश्चेति उगित्वस्यान्यपादिसाधारणत्वात् प्रातिपदिकादिस्यस्यानुवृत्तावपि
सूत्रेन स्वरूपेण ग्रहणावारणाच्चेति भावः तेनैव उगितश्चेत्यत्रैव न त्वनुगितः प्रातिपदिकादुगिदंताद्वेत्यर्थ

पं॰
दी॰
३९
36

ह्युपसमर्थेनाव्यसंतेऽपि विभाषाग्रहणनिवारणाय वक्तव्यमित्युक्तं पूर्ववदेव सिद्धांतेनानर्थक्यादेयं ग्रहेति परिभाषे
तिनानां वैकवचनमेवमग्रेऽपि असमासे इति नञ्ह्रस्वसमासस्य ग्रहणप्रयोजनेनान्यवस्य ग्राह्यत्वाद्गोऽनुच्छेदस्यन
दंतविधेर्यो परस्मगोऽपुच्छिकमित्यत्र ठक्प्रतिषेधार्थत्वफलमिति तद्विरुद्धन्यायविधेयो प्रतिषेधः प्रतिषेधपक्षे यामि
त्युक्तं अनेन ह्रस्वयोर्लघूनि विषयतास्पष्टमेव धर्मिनापर्वं चानपवनांतादित्यादिप्राचीनोक्तिः संगतैव अतनदत्तु
वादत्वेन तस्मिद्धांताभावे यथाश्रुतायामिशापकत्वदसंगतिर्धननफलकस्य अतएव शब्दरत्ने तद्वचनरणम
थेऽयुक्तं यत्र प्रत्ययविधौ तस्य प्रत्ययस्यकमेकविधौ तत्र्येव तत्समयसंबंधिभावरूपविधौ त्यपर्थः अतएववि
योऽप्रतिषेधः प्रतिषेधपक्षे यामिति वोक्तं भाष्ये न तु प्रत्ययेत्यपि अतएवच येन विधिरित्यत्र सूत्रोपात्तांतादिश।
ब्दविषयत्वमेव असंकैयटेनोक्तमिति तत्त्व एवमसुगितत्त्वेनांतादित्यत्र वैलक्षण्येनोक्तसिद्धांतेनम
तत्र तत्त्वहस्तेऽर्द्धवैचत्वात् अतएवमसंकैयटेनासंमतिर्न्वेनतालक्षितनानांतादित्यादौ तु असंख्यादिरिति विशेष
णसामर्थ्यान्त्सहचरितेयथा शब्दापदेशिवह्नावाप्रहृतिरिति बोध्यम् दाहात्मपवेति उद्योतावाविमर्थः ३२ प
वेमप्रपंचतंतरंतविधिंप्रतिपादयतस्तस्य संगानदपवादमवतारयतिनन्विति कथमिति तदंतविधेः प्रसंगादि ३९

तिभावः अत एवास्तनं ते इति पठिता कात्यायनेन सूत्राग्रहणेऽन्यस्यालोपग्रहणे इति नार्थः किन्तु अतः प्रतिपा।
दकशब्दे इत्यर्थः अत एवैके विवंजनेमाभूदित्यत्र व्यजनादावितिभगवता व्याख्यातम् यद्यपि परिभाषायां य
स्मिन्निति इति विना तस्मिन्निति सूत्रस्य तस्मिन्निति वतयापि विशेषमात्रस्याश्रयणेति स्वरूपेणेति ननु स्वार्थविशि
ष्टेतिभावः तत्र मानमाहानएवेति स्वरूपसत्तमभ्यायतन्निमितत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा तस्याः स्वार्थत्वात्तस्या
दितिभावः विशेषांतरमादायेवेति नन्वेवं तीषसदृत्यादावशब्दत्यापतेः विशेषस्यार्थवानकत्यानत्वादत।
आहतीयेति शब्देर्शोवैरइतिवलादेरित्यत्रहनविशेषणीभूतवलपदार्थस्य सौचत्वानकारेणविशेषणात्
तत्रूपवलादेरितिवाच्योर्थः एतत्फलितार्थः षः समभीतप्रथमार्थपवपवं सेसिचीत्यावावपीतिदितत्रोके
वलंतस्यतकारागमवदितिपरकेऽकृत्यादेः परत्वलाद्यार्थधातकत्वेऽपि तिसृणां व्याख्याने कापि कल्पनेनेति बोध्यं २
इमेव धनयितं तआलमित्यत्र अतिदेशाश्रयेणगादयिमेतिधनयलाइ वदेति नत्वत्रज्ञानिरपेक्षेति निमेकेव
ज्ञावेननोभयमिति चेन्न ज्ञातिशायामत्र स्येवसत्वेऽपि बलिशापायेऽउभयमिन्यस्यस्वीकारात् अनुपदमेवव
क्ष्यते भविष्यति आदिनावाधवशालंकायनं वाधवशालंकायनाऽन्यादिपरिग्रहः इत्यादीति इत्युभयादेरित्यर्थः

प॰ टी॰ ३० 37

ननु सर्वपरीक्ष्याहेहस्य प्राणीत्यादिप्रकरणविषयस्यापि वैकल्पिकत्वापत्तिरत आह हेहस्येति अन्यथा
तत्प्रकरणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव वार्थेहत्नूश्मेन तथा च सर्वत्वेतद्विषयताया आम्नायप्रदेसेन ज्ञातिप्राधा
न्यमेवेत्यादिनावानेकधा अनन्यपरसर्वत्वोक्तिः तस्य निष्ठत्वं तल्लक्षणानिष्ठं अस्या न्यायसिद्धार्थबोधकत्वे
न सर्वशाब्दस्य संदेशसंकुचद्वृत्तितापाये पृथक्त्वाद्वेति भावः इदमेव यथनयत्तत्रमूलमाह वार्थेशतेऽवि
शेषेण तत्प्रकरणविषयत्वस्य विशेषानादरेण न्यायसिद्धेर्थे लिंगमप्याह निष्ठेति ज्ञापकं ज्ञापकमपि
क्वचित्तथैव पाठः तदुपपादयति तद्धीति बहुवचनस्येति पदद्वीत्यर्थः निष्ठेति समाहारद्वंद्वः क्लीबत्वा
त्कृतायुत्तु मिदं शब्दः तस्य चोदितमित्यर्थः तद्विति द्विवचनेत्यर्थः अन्यथा पुनर्वस्वादित्वात्सामान्यसूत्रेण
तदेतरद्वंद्वत्वसंशा बहुवचनस्यैव सत्वेनोक्तप्रयोगस्यैवाभावात्तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः सर्वशब्दस्य फल
यस्तु क्लमेव प्रतिपादयितुं शंकते नन्वेवमिति तेन वार्थेदंदह्मस्य वैकल्पिकत्वबाधनेपीत्यर्थः अत्र तिष्ठ
तिलक्ष्ये इदमिति निषिध्युनरितीत्यर्थः तद्वैकेति ज्ञातिरप्याणिनामिति नैकेत्यर्थः अत्र लक्ष्येतु निशेषः या
वता विनानुपपत्तिस्तावन्मात्रस्य त्याप्यतावत्तेन ज्ञानीत्यस्य नैवेयर्थ्यं ज्ञातिप्राधान्यमेव सनियमः वाक्यिना ३०

यान्येतन्मयमित्येवं फलितं नैवैकेत्यर्थः एवं वचनत्रयाणां मध्ये कस्यापि वैयर्थ्यं अपि नाचार्य इत्यस्यानेन तत्व
स्यसंग्रहः अनेन तिष्ठेतिसूत्रेण एते तिष्ठादयः तथा चतद्विषयत्वान्नात्र तद्वैकल्पिकत्वाज्ञापनं
आपोमयइतिव्याख्यातं ग्लायमानेतिबहुव्रीहिः स्पष्टमिति याजुष्कसर्वमित्यर्थः तत्कृत्यावसरे इतिभावः
नत्वत्र तद्वैकल्पिकत्वज्ञापनेपि द्वंद्वश्वेत्यादीनां समाहारः आगणगानामेवेति नियमार्थत्वेन तन्मयो गाभा
वाहइवचनस्येति नियमार्थमेवा नत्राप्ता नएवेति बहुवचनग्रहणादेवेत्यर्थः अन्यथानदानर्थकं स्पष्टमेवेति
भावः १४ विभाषाप्रसंगादेवाह सर्वं इति नकेवलं समाहारद्वंद्व एवेतिभावः विकल्पनदितिपाठः अत्रमा
नमाहस्यत्येति एकसूत्रेण विकरणसमययविधानादाह योगेति ततोपि लाघवादाह षष्ठीति एवं चया।
त्ययोबहुलमित्यपिनवक्तव्यमितिभावः १५ अतिदेशप्रसंगादेवतथेति सूचयन्नाह नलिलितियइ।
तिसोत्रप्रयोगइतिभावः कथमिति अवकरणतयाशब्दपरत्वेनायातत्वादितिभावः लिदेशइतिसंसो
त्रनिर्देशएवेत्यर्थः नन्वेवं तत्रविभक्तिरेवाहेन स्यादितिनदनुपपत्तिरेवाह नैवेति ल्लियइति सोत्रप्रयो
गएवेत्यर्थः १६ अतिदेशप्रसंगादेवतथेत्याह नविति अफलत्वान्मत्वेन पदत्वमित्याह नमाविति कार्यका

प॰ लपत्वेपीत्यपि नायुयोर्देशसमत्वयोर्दिरपिपाठे नूपलत्वएणेनतस्यापितरेत्तु क्विबीजंतकेपटगीत्पातत्स्यत्।
टी॰ स्यात्रपो जकत्वंफलत्वरामोपश्लेषत्वादौ निघातादीति वोध्यंतवेदेत्वपर्यासाद्शेति अत्रत्तेत्तविदंलव्यमितिभावः
रूप नन्वंतादिवज्ञावेनोभयंमुववमनश्राहोभयतइति विकृतमिति कर्मणिक्तः बहुव्रीहिः सामान्येनपुंसके
38 नतुअन्नत्यवदिलस्यात्यभिन्नवदि त्यर्थः संभवोवैयर्थ्यंचास्येतिश्राह्लानन्येति नन्वेवमन्यसादृश्यनिषे।
धेऽप्यन्यत्वमस्त्वादंत्यदोषलद्वस्यपवातश्राहनेवेति एकदेशविकृतेनेत्यर्थः अन्यत्वाभावः अन्यत्वनि
५२ षेधः केचित्तुनिविषयेऽन्यशब्दस्यधर्मेत्वेनमन्यपावान्यत्वस्यैवनिषेधोनेनेत्याहुः अन्यएवफलि।
तान्यत्वाभावादेन तादृशात् विकृतात् अन्यथा अन्यत्वे बोधोनेति इदंचमंजूषायांस्पष्टं एवंचतनयाम
न्यत्वाभावेच नेवेवमपिदंतेनत्वंकथमतग्राहतदेनेति अत्रमूलमाहछिन्नेति नत्वं यस्मादिहितस्तवं
व्यवहारतूपं लोकन्यायसिद्धमिति भूयोऽवयवदर्शनंजातिव्यंजकमितिलोकन्यायेनेत्यर्थः एतावश्माणय
ति अन्नएवेति लोकन्यायसिद्धेनतदंगीकारादेवेत्यर्थः विकृतेनेति इकाराभावान्तूपविकारविशिष्टनिर्देशार
त्यर्थः एतदेवेति लोकसिद्धमेवेत्यर्थः एतेनायंन्यायोपिस्यानषष्ठी निर्दिष्टएवेत्यपास्तं अवयवेषुपति एवं १८

वैकदेशविकृतेनाप्यर्थबोधकः अन्यथान्यायेन शब्दस्वरूपाभेदप्रतिपादनेपूक्तरीत्यार्थबोधकत्वेनार्थवत्वा
वाधित्वं न स्यादितितात्पर्यं यत्नेनेति लोकसिद्धस्यास्यादीर्घत्वस्यानेन ज्ञापितत्वेनेत्यर्थः तदुभयोरभावा
दितिभावः न त्वेवं विकृतावयवघटितमपि कार्यं स्यादत आह विकृतेनेति अवयवत्ववदिति पाठः इत्यपेति
ज्ञातिसंज्ञकभूयोवयवदर्शनसेन तत्त्वं ज्ञकत्वादितिभावः अवयवाभाववदिति पाठे त्वत्त्कदेशेनार्थेयत्र
तद्व्यवहाराभावस्तथात्र तद्व्यवहारो इत्यादइत्यर्थः एवं तदेव प्रकृतेति अल्पपरिमाणमात्रस्यैवीविशेषो
पिपरिणामेनाल्पत्वं परिच्छेदकमात्रस्य तथात्वपरिच्छिन्नपरिच्छेदकं कार्यग्रहणेत्यर्थः अतएवद्रो
णादिवत्संख्यायाअपिभाष्ये दृष्टान्तत्वेनोल्लेखः इत्येति इक्करीतेरित्यर्थः ज्ञातिसंज्ञकभूयोवयवदर्शनस्य
सर्वकादौसत्त्वेपिसर्वादयानुपूर्वीविशेषोपहितेन तत्क्रियमाणसर्वनामसंज्ञापातस्तत्रतत्वतदंतत्वयोरभावेन
इत्युपपादनत्वादितिभावः अत्रमानमाह नदितिग्रन्थस्वरस्तिताकमित्यर्थः भाष्येति तच्चह्रियं चद्रोणादृष्टा
ष्टान्तेनोक्तस्यलेतदभावमात्राश्रयतदेकदेशाभूतं तद्ग्रहणेनेतिपरिभाषयासमाहितं यदितत्रेतन्न्यायश्लेति स्व
हिद्रधिकगणादिसत्त्वेपिस्मृत्यःस्वतत्ववदकत्वाधिकसर्वकस्यसर्वशब्दत्वमतनमेवेतिभाष्यासंगतिरतस्तथे

प॰ टी॰ ३९

39

नितरां कृतमितिभावः नन्वेवं स्थानिवत्त्वं तेषमर्थमतन्त्रमाह यथावदिति ग्रहे परत्वादित्यादिना तदयिकं त्वनवे
त्यादिना तत्रेति उभयत्रेत्यर्थः ग्रस्यास्मिन्नर्थमित्यादावव्ययं फलितमाह विकल्पेनेति इदमुभयमनेनास्ति
हुभिमितिसुकरमितिभावः नन्वेवमप्यनया भीयादित्यादौ दोषो तत्राह स्यादिवित्विति न्यायेनेति एतन्न्यायेनमर्थः
उक्तं द्विधियितं सामान्यनुरूपेणाहदंशेनमाह स्पष्टं चेति न्यायत्वावच्छिन्नेत्यर्थः न तु हितजश्शसोः परत्वेपवाधा
यगथयमयोरिति योगविभागेप्यति प्रसंगपरिहाराय प्रतिमध्येपवादन्यायप्रवृत्त्यावसरे न्यायस्यापनत्र
ववनं यद्दत्युनिधयेतदस्मीतिन द्विवचनस्यासमनासंभावनान्या यस्त्वत्र विकल्पस्मिदाश्रीयत इति प्रस्तुते
वक्तुमितितेनोक्तं वृत्तिनोः भीयादित्यादेरनभिधानमेव अभिधानेपि यथा तदुपात्तिस्तथान्यत्र स्पष्टं एवं
वक्ष्यति विवितिनमिद्दोनोक्तिः श्राय मशब्दादर्पणांतादिद्विवचनेन्या यमाविनयतहदौसांतस्यागित्वेनानेनन्यायो
नांगतयावयामस्य तुमः पूर्वसंबंधित्वेनावा परेति स्थानिवत्त्वेनतत्रैवभाष्ये वारणा द्वा ष्यस्मतापीयं पनः
दभावेत्वंगत्वमेवद्वलंभमित्यादिशब्देऽशोत्वे स्पष्टमितिबोध्यं तदाद्यन्यत्रेति ३० निषेधप्रसंगादाह सर्वे
परेति इतस्त्वारभ्योपजातिषेधितिपर्यंतमस्य वक्ष्यमाणप्रपंचस्तदाह सर्वादिति परिभाषायां रेत्वन्तुके सहवि ३९

ध्येति एवमप्येषि ननु बलवत्त्वमात्रेणास्यानेष्टसिद्धिरत आह पूर्वविप्रतिषेधेति इ० एवं परस्य पूर्वबाधकत्वांगीकारे
भियकीमत्र परत्वाद्दिना बाधिते योऽकआन स्यादिति पाठः भिंथीमत्र परत्वान्नान्दाबाधिते योथि न स्यादिति
त्वपपाठः पूर्वत्रेति सूत्रस्य भाष्ये कैयटादिविरोधात् नत्वत्र च समुदाय नित्त्वसमर्थम् कालक्रमयाज्ञयहण
तेनानित्य इस्युत्वमित्यादौ दीर्घात्परतानाहे तिवात्वेति भाष्यपरत्वाद्दीर्घलक्षणे वैकल्पिके न तु किंसकृत्स्ना।
विति न्यायात्कृत्स्नलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते यतो नेदृशो विषये पुनः प्रसंगन्यायः नित्यविकल्पयोर्विरोधात्प्रसा
ङ्गातेन पूर्वेण पूर्वं जातं परस्य प्रवृत्त्यफलत्वलक्षणबाधप्रसंगात् तस्मात् विकल्पविधिप्रवृत्तेर्वैयर्थ्या
पत्त्यानित्यस्य बाध एव क नतरि पुनः प्रसंगविज्ञानमिति चेत् शृणु यत्र पूर्वो विधिः परं न बाधते तत्र क्वचि
तदाश्रीयते यथा भिंथकीत्यादौ परत्वाड्डाकृते पुनः प्रसंगविज्ञानादकचु न हि तत्र प्यकच्प्रवृत्त्योर्विरोधः
एवमीनन्तित्यादावपि बोध्यमिति कैयटेनोक्तमिति कौवित् वस्तुतस्तु प्रकृतस्य कैयटः इवहि ववनु इति
सूत्रस्य भाष्ये कैयटवृत्तिहरदत्तादिग्रंथविरोधात् न तु हि श्रान्तौ तेरंड्‌पिंगले इत्यादावतिप्रोइति सिध्य
तेनुमः पर त्वादीकारे समकृत्स्नेति न्यायात्स्तन सदभावे शीभावे पूर्वसवर्णे रूपसिद्धिरिक्तं भवतीत्यातत

पं॰ टी॰ ४०
40

अपुनःप्रसंगविज्ञानस्याविषयेनापरस्य किंचस्मात्तात्प्रभृतीतिसूत्रस्यभाष्येकेयटविरोधात् तत्रदिक्छ्रतनस्यप्र
तिषेधोवाच्यः लक्षणीकृत्यप्रसंख्याप्रत्रपरत्वादिकल्पः स्यात् नित्यागतिसेज्ञष्यते नवाश्वैण्णककृतत्वात्।
त्वेनविभावाश्वैणतिस्याभविष्यतिपरत्वाद्विकल्पोपितदभावेपुनःप्रसंगविज्ञानात्तिस्मादविधिमाप्यतेऽष
अप्युक्तं भवतीस्यात्तत्रसकृद्गतिन्यायस्यविषयेनापरस्यसर्वेदंभावप्रकल्पोतस्मात्त्वमपनरन्यायाप्रयोग
लस्यानुरोधपवबीजमितितत्वं इदमेवधनपितमथैवस्यतितत्र लास्यानुसारादित्यादि तत्रसंयोगात्त्वके
यदानुरोधेन तद्भाष्यंतत्प्रवमपिसयोज्यं एवंचप्रभुरः सपाठोप्रकृपव योजनात्तदस्याभिधीमत्र धितंस्या
त् तत्रहेतुगर्भविशेषणमाहपरत्वानातरूावाधितइति यतःपरतानतेभिन्नादित्यादाविस्यादिलतयोः
सान्नात्स्येनैवयात् अतएवपुनःप्रसंगइतिन्यायसंचारेणसिद्धांतोतिकसंगतिरितीतिबोध्यं २। एवंसर्वत्र
पुनःप्रसंगविज्ञानांगीकारेपुनरिति स्यानिवद्भावेनेतिभावः सकृदिति गतोशास्त्रयोः प्राप्नोस्तसंयोगवि
प्रतिषेधस्तस्मिन्नतिसकृदेकवारंयद्वाधितंतद्वाधितमेवेत्यर्थः यद्वागत्यभिन्नेविप्रतिषेधेः अत्रतव्या
वकाशयोरेकस्मिन्युगपदसंभावितप्राप्तेरेवविप्रतिषेधपदार्थत्वेनोक्तत्वात् अन्यथागत् पूर्वपरिभा ४०

बाधेत्तस्यसत्त्वइतिनोक्तः तथाचलक्ष्यानुरोधएवात्यन्तरत्याग्याश्रयणेवीजमितिनोक्तदोषइतिभावः अन
योरेकमात्रत्वेप्रत्यासत्त्याआहतत्रेति तयोर्मध्येइत्यर्थः क्वचित् अन्यतराविषये एकस्मिन्लक्ष्येअसंभवात्र
संगयोरविरोधाव्यापकार्यंशास्त्रयोर्निवेशः असंभवेनेति विरोधादितिभावः बाधकाभावादित्यनेनोक्तसंगाप
वाद्देवेधर्मेदर्शितं सवदर्शतत्रदार्ष्टांतिकयोः पर्यायप्रसंगेदेनः वचनद्वयप्रामाण्यादितितदाशयः
ननुशास्त्रप्रसंगोपिकार्यार्थेऽपवेतिकार्ययोर्युगपदसंभवकथंशास्त्रयोः प्रसंगोतआह तत्रादीति एकंच
युगपदसंभवः पर्यायेणोभयप्रसंगाइतितात्पर्यं तथाचपर्यायेऽस्यान्तरवांतरप्रसिद्धनियमविधिरेवायमित्यभ्या प्रा
सांशपरिहारकत्वमेवास्येतरनिहतिस्मृ तथैवतद्योतकएवकारइतिबोध्यं आयमाहएवेति असत्वकरोतीत्यत्रा
न्वयः नत्वतत्रात्त्रोक्तंयेनेनतावचविनार्थोवतआहतत्स्यादिकरोतीत्यनेन तथाचतत्सबलत्वादेवपर्या
येणैवप्रेरणयाप्रेष्यस्वामिनोः विरुद्धकार्यकारणेनस्वामिनोर्विनार्थोयथानहदितिभावः एकत्रैवतत्संभ
वादाहनानेति तत्रापिप्रदेशासंभवादाहदितिलिति कार्यत्वइतिशेषः यौगेति यौगपद्येनासंभवादित्यर्थः ल
क्ष्यार्थेति अन्यत्रलक्ष्येचविनार्थयोरित्यर्थः इदं विशेषतिसत्त्वं तत्रपरस्मिन् आदिनासीरदेवहूरतकौस्तभक

रादयः अभिधेयवाच्यर्थः शाब्दस्याजहल्लिंगत्वादादरपदार्थ इति प्रतिवीप्सायां उपलक्षणमेषामाविर्भावः अपि
प॰ विषययोर्विप्रयोगः द्वितीयोपि प्रामाणविरुद्धे मिथ्यात्वस्तु बाधकत्वेन यथाश्रुतावेव वाक्ये विप्रतिषेधस्य
टी॰ त्रमेवमग्रेपि नन्वेवं तद्विषयकपूर्वलक्षणस्याप्रामाण्यप्रसादनत्वात्रेति नियमपदे इत्यर्थः एतदिति वि
४८ प्रतिषेधस्य इत्यर्थः क्वचित् तत्तद्विषये सदिति साध्याभावसाधकहेतुत्वेन तयोरस्य समस्यनिपातः तत्रयथा
५१ मिथः प्रतिबंधादनुमिति इत्यनैवमन्यापीतिभावः अप्रामाण्यप्रामाणं विषयथाश्रुतंवाक्यासंकल्प मंगलस्य
कर्म तत्राख्यानमेव तत्र मानमतत्वहेतोर्हेतुमाह नत्राप्नोतीति व्यक्तीति व्यक्तिविषयकत्वार्थमित्यर्थः सर्व
ब्राह्मणहननं निषेधायेतियावत् भाष्ये एकदेशस्य तत्रेष्यमाणाभावे हेतुत्वं तत्रस्य चपितृमातृत्वएवेति जातिश्च
क्तिपतस्य व्यापकत्वादेवेत्यर्थः अनवयेत्यस्य व्याख्यासाकेति जात्याश्रयाव्यक्तिविशेषावयवाश्रयत्वे त
थाच व्यक्तिविशेषानालंबनेनेतितदर्थोवाच्यः एवंचसाकल्यफलितं सकलेति देशकालादिभेदेनानंत्या
दितिभावः वैगुण्यमिति तथाचफलानुपपत्तिरितिभावः अप्रस्तुतवैपरीत्येमानमस्तीत्याह इत्थेति वस्तुत्वेप
कः शास्त्रोक्त इति इत्येकः शब्द प्रमाणयतिवेपिमल्लिदेकहृष्टगोचरं पवाधयेत् तस्यकेनचित् प्रबंधेयत्कृते। ४८

शास्त्रार्थसंपत्त्यापत्तेस्तेन वा गवां न राजन्वंधेयोः शास्त्रार्थः स्यादित्यर्थः त्वन्मते त्वेतत्संगतिः स्पष्टैव एतद्द्वयस्या
धारत्वेन प्रतीयमानं विप्रतिषेधसूत्रभाष्यमपि विरुद्धमित्याह किंचेति अयं भावः उक्तभाष्यं एतत्साधारण्ये
न दृष्टान्तभेदेन पर्यायप्रतिपत्तीयेयानेतदाश्रयेण तद्वचनोपपत्तिपरं न तत्त्वातिश्वत्वाश्रयेणेति स्पष्टमेवञ्च
न्यथा ज्ञानियत्प्रहृतामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तत्त्वादिदोषाशंकापरभाष्यासंगत्यापत्तेः अनवकाशत्वेनैवां
न परत्वेन व्यवस्थितेति कैयटाद्युक्त्यसंगत्यापत्तेश्च अयेत्वज्ञादितत्त्वतापायवतेऽप्रतिपादनाच्च नहित्वज्ञा
द्येवाक्लिपदेऽप्येवं सर्वविषयाश्रयपितज्ञानिपदेपीति त्वदुक्तयुक्तिद्वयमपि मिथोऽभिवरितमित्याह अपिवे
त्यादि गमकाभावश्चेतेन गम्यत इति विरोधाधारानेत्यर्थः इयं विरोधाधारभूता कल्पनं मिंवरितार्थयोः शास्त्रयो
रिति भावः नव्यक्तीति मिथोः विषयव्यक्तीत्यर्थः नैतदिति विरोधाँरव्यक्तीत्यर्थः शास्त्रयोर्निशेषडपसंहृ धा
रत्नितत्त्वेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः तस्मादित्यादिकविततिस्त्रणामित्यादौ शास्त्रीयदृष्टान्तस्त्वज्ञादिरूपः कवि
तू भिंधीत्यादौ लौकिकः देवदत्तरूपः प्रकृत इति अत एव कुरुतात्वमितिकैयटोक्तसमुद्र इति न्यायोदाहरणसंगा।
तिः अन्यथा कुरुशब्दाडडेर्लीगितिवचनस्य तातङ्भाव एते चारितार्थ्येऽपि कुरुशब्दाद्देर्लातङिति वचनस्यान।

पं॰ टी॰ ४२

42

वकाशत्वेन विप्रतिषेधाप्रसक्त्यानदसंगतिः स्पष्टैवेति दिक् भाष्ये एकस्मिन्निमस्थलस्ये इत्यर्थोभिमतोनत्व
कार्यद्वययोगिनीति स्वयितुमाह द्वयोरिति अत्रलब्धावकाशयोरित्यादिः एतेनैकस्य कार्यद्वययोगित्व।
स्यव्यच्छेदः शास्त्रायेति शास्त्रप्रवृत्त्येत्यर्थः कैयटेइति नावश्यंहि कार्ययोगपद्यविप्रतिषेधः किंतर्हि संभ
वोपीति भाष्याद्धि कार्ययोगपद्याभावे केवलोप्यसंभवो विप्रतिषेध इति द्वितेनोक्तं नन्वयमुपपादयति यथेति आ
दिनाशाभावपरिग्रहः तत्तत्ततदानंतर्यं संः स्थानिवत्वपदवाच्यः स्थानिवद्भावः एतेनान्यतरस्मिन्ज्ञाते निमि
त्तविघातादन्यतरस्य स्यादिति इदंस्थादीनां विरोधोपपादनमपास्तं इदमेव ध्वनयितुं बहूक्तमुपपादयति एव
स्मिन्नादिना एवं सत्यनिमित्तानंतर्यासंभवरूपोक्तप्रकारेणेत्यर्थः प्रवृत्तेरिति अंगत्वसंपादकस्थानिवत्व
स्यात्तज्ज्ञावप्रवृत्त्यनंतरं प्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यं एवं इर्वश्चैव प्रकारांतरमप्यत्र संभवतीति आचाशुक्किमत्रस्त्या
त्वयुगपदिति ननु बुद्धिविपरिणामस्य सिद्धांतत्वेन वास्तवस्यानिसंबंधः क्वापिन प्रकृते उभयबुद्धिआभाव
पि वाचः क्रमवृत्तित्वादैस्थिकक्रमेण स्थितिः संभवत्येतीति नेदं युक्तमतः प्राथम्यमेवादृश्यत्रपेति तृतीयस्या
संभवादावत्वयः पूर्वांत्यरं प्रबलमित्यस्यासार्वत्रिकतामाह क्वचिदिति पूर्वविप्रतिषेधविषये इत्यर्थः अनेनप ४२

न

शेषे च निरासो न तिङादेः तस्य ज्ञानीयत्वात् किंच यादृशो दीर्घत्वे प्रसक्ते प्राबल्यायस्य इति त्वं प्रति ज्ञायते नेदं च
दीर्घत्वं तेनापनीयते तदेतत् लक्षणयन्तादृशं पूर्वमेवेति तेन तथार्थेन प्रक्रान्तरमाह विप्रेति तत्संग्रहइति सकलपू
र्वविप्रतिषेधसंग्रह इत्यर्थः त्वेवं सति तेनेतिसूत्रं च तथार्थकं व्यर्थमिति चेन्न अन्यार्थं तथार्थं कृसन्तस्यावश्यक
त्वस्य तत्रभाष्ये एव स्पष्टत्वात् उपायस्योपायान्तराद्दूषकत्वादिति तदाकूतमिति भाव ४ एवं पूर्वविप्रतिषेध
८ विषयान्यत्र परस्य पूर्वबाधत्वे पचंते इत्यादावित्यादिनापचन्ते इत्यादिसंग्रहः पचंते इत्यादावितित्वपपाठः
प्राक्पठितत्यागे मानाभावात् अत एवात्तु दाने तिदोषसंगतिः तदपि प्रागेव पठितेनैतेन विकरणेन अत्र परि
भाषायां से परत इति शेषः अतङिति छेदः परस्मैपदे नितदर्थः तङि त्वस्यात्मनेपदोपलक्षणत्वात् एवमु
क्तेः फलं तु तस्य प्रतिप्रसव विधित्वसूचितं तङितिछेदः परस्मैपदविकल्पेन पतेतङ् विधानमित्यर्थ इतिका
श्चित् क्वचित्तु विकल्प विधानमिति पाठः तत्र विकल्पेन परस्मैपद विधानमित्यर्थः उपपादनपर्यालोचनया
त्वयमेव पाठो युक्त इति भाति तत्त्वमुपपादयति अन्यथेति परिभाषा विरहे इत्यर्थः नियमेति अनुदात्तङित इ
त्यादीनामित्यर्थः सामान्येतिति [illegible] यनेनेत्यर्थः भयेति पदद्वयेनेत्यर्थः विकल्पेति विकल्पेन परस्मैपद

तिप्रसूत्री

विधानमित्यर्थः नन्वेवमपि स्ये इति परसप्तमीनिवारितार्थाभावात्कथं ज्ञापकत्वमत आह चेति अस्मिन्नर्थे इ
त्यर्थः तत्रसूत्रे इतीति उक्तं सर्वमित्यर्थः मतान्तरमाह विकरणेति अप्रतेनेति इति परिभाषाया इत्यर्थः इदंआ
गुरुक्तं तर्हि कल्प्य विधायकं सूत्रं व्यर्थमिति तत्र हि उपसर्गनिमित्तकनियमः इष्टवायेइ उपसंख्यानं तस्य विशाने
त्वक्तं यदि तु इयं भवेत् तर्हि आगमनियमे नित्यत्वाद्विकरणेः इडागम इति वार्तिकं व्यर्थं स्यात् इदानीं तु परत्वान्निम
त्वाभ्यां इडाभ्यां आगिविकरणे नित्यत्वादडागममेव विकरणस्याव्यवधायकत्वेऽप्यव्यवहितत्वान्न प्राप्नोतीति
तत्सफलं तावस्यायामडित्यनाश्रित्य चेदं बोध्यं यदि पुनरियं परिभाषा विज्ञायेते न तदा तेन तत्र सिद्धान्तभा
ष्योक्तमत आह वस्तुतस्त्वादि तत्त्वमित्यन्तेन अस्मात् प्रागुक्तं तर्हि कल्प्य विधायं सूत्रात् एवेति वाक्यैक। क
वाक्यमित्यर्थः अत एव भाष्येऽपि लस्थानिवारणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति अत्र दातेत्याद्युक्तं अत एव कार्य
कालपक्षे इदं बोध्यं यथोद्देशे वाक्यभेदस्यैव सत्त्वात् साचेत्थं यातोलं सस्थानेति वारणो भवतिनेवाद्गु।
दातङितो लस्य स्थाने ताह आभवति येषां ज्ञातानामात्मनेपदं संज्ञा भवतीति अयं भावः कार्यकालेऽप्यनुदा
त्तेत्यादिप्रकरणमेव स्वाकांक्षात्प्राप्ते नैकवाक्यतामनुभवति भाष्ये परिभाषेत्यस्य पतहदित्यर्थः यथापरि

भाषाकार्यकांक्षावशात्तेनैकवाक्यतापन्नानयातदपि स्वाकांक्षावशात् आकांक्षोत्थापके च लिंगत्वव्यव
हारः प्रकृते च नस्य तदाकांक्षोत्थापकात्मनेपदत्वादिना बोधकौ तौ शब्दाविति तत्र लिंगत्वव्यवहारः ए
तेन सर्वत्र परिभाषालिंगं विधेः परिभाषाकांक्षोत्थापकं विधौ दृष्टं न चात्र तथाविधिसूत्रे आत्मनेपदत्वादिना
ऽनुपस्थितेरेवं च यदि प्रकृतिरिति भाष्यमनुनमित्यपास्तं एवं च धातोरित्यस्य नियमे प्रसंबंधार्थे मंडूकप्लुतिर्वि
भक्तिविपरिणामश्चनाश्रयणीयाविति नत्वात्रेति तिवाद्सूत्रेऽनर्थः लावस्थायां स्यादावस्थात्रावस्थ
कत्वाद्ङन्तरसूत्रानुरोधाच्चेतिभावः एवं च विहितविशेषणत्वे च सापीति यद्यप्यत्रपते परत्वान्नित्यत्वाच्चतिवा
दिविधिः स्यादिविधिस्तु नित्यः शब्दान्तरेलक्षणान्तरेण च प्राप्तेः नादृशानित्यत्वानाश्रयणेऽपि द्वयोर्नित्ययोः
परत्वात्स्यएव अंतरंगत्वमपि आद्यद्वयप्रकाराभावेपि द्वितीयान्यरीत्यादिविधतरीयरीत्या च तत्सैव न चापवा
दत्वं स्यादिविधेर्विशेषविहितत्वादितिवाच्यं चारितार्थ्यात्तु अत एव परत्वविषयः अतएव वक्ष्यमाणोऽतिस्पष्टमाथो
लेत्वः तास्मावयवादत्वस्यव च नाद्देवं च कथं लावस्थायांस्यः किमर्थं च विहितविशेषणत्वं अतएवानुदात्त
मिति सूत्रभाष्यसंगतिस्तुथापि शपत्वादिनः स्यादयोंतरंगाः कातंरंगता लावस्थायामेव विधानादिति स्पष्टेति

प॰
टी॰
५५
55

सूत्रभाष्योक्त्याआर्द्धधातुकेऽन्तरङ्गत्वाऽर्धधातुकत्वावस्थायांस्यादयऽन्तरङ्गाल्लेडित्यर्थिकयाआर्थ" या
न्तकत्वविशेषणंनोपलक्षणमित्याशयिकया सूत्रस्य तदनुवृत्तेश्च सामर्थ्यात्तावस्य यामेवतत्वत्वान्निः ग्रन्थ
घातेदैयर्थ्यस्पष्टमेवश्रुतएवविहितविशेषणमावश्यकत्वंपर्ववभाष्येऽन्तरङ्गशब्दो गौणः श्रुतएवकान्तरङ्ग
तेतिप्रश्ने ननुकथमितिवहिरङ्गशब्दस्यपरिभाषायामाश्रुतकिश्च एवंचपरिभाषायाः सविषयएवतप्
तेनोक्तपर्ववनुष्ठ्यासंभवान्तङ्गाख्यपतयोरसंगत्वापत्तिरितिमपास्तं तत्रस्यैकेयदस्यतप्रमादएवेत्यस्यत्रवि
स्तरः तदिति आत्मनेपदेत्यर्थः एथिष्यत इत्यादाविति भावः ननुशवादिव्यवायेनलिङ्गिरपिनत्यलं कु
तोनातआह शवादिभ्यलिति कर्त्रादौ सार्वधातुकेनहियानादितिभावः नियमः तत्वेनाभिमतोवाक्येक
वाक्यतयाविधिः एवंतदनुवृत्तिमभिप्रेत्यलादेशानामंतरंगत्वमपेक्ष्यतस्यविहितविशेषणत्वमुक्तंतदन
नुवृत्तावनुपदोक्तहिविधतदाश्रयणेनेदानींधातोरितिनिपरपंचस्यामपीष्टसिद्धिवक्तुंपतोनरमाहयद्वेति
कैयटानुरोधेनाहलमात्रेति श्रवमात्रशब्देनपरनिमित्तमात्रव्यवच्छेदः तथाचापरनिमित्तकत्वादित्यर्थः
आदेशाः लादेशाः लकारेति लकारस्वरूपोयाविशेषः परस्मैपदत्वादित्यर्थः परनिमित्तकत्वादितियावत् ५५

एवं चात्रपदेऽके हि विधमेनं तरंगत्वं तस्य यथाश्रुतं तत्र न शुक्ले केयूर श्रविंत्य इत्यग्रे स्फुटीभविष्यतीति नन्वेवं
ति प्रावादे विवस्यादित्तोपि तस्य शाकश्रुते तस्य चापि न दोष इत्यर्थः अत्रपदे द्वितीयपदे व्याख्येयमिति तस्य
परत्वात्संभवादिति भावः नन्वेवमपीतरेतराश्रयः अत्रपदे शाकतेषामसंबन्धेन तत्संज्ञयोर्द्वैवचत्वादन्तत्रा।
त्रात्मनेपदेति न चावांतरवाक्यार्थबोधोत्तरं तेषां लक्ष्यानिकत्वज्ञानात्तात्मनेपदादिसंज्ञोत्तरमेवैकवाक्य
तात्स्विकिंभाविसंज्ञाश्रयणेनेति वाच्यं नस्मात्तौपस्थितैतावत्यर्थं तेनेनासंबद्धत्वात् वस्थानेमानाभावात्
अंतरंगत्वयोगेनेन संबन्धानुभवोत्तरमेव तिवादिभिः संज्ञानुभवादिति भावः वरमपदस्याऽकेतत्वे शतिपाद।
यितृमात्रपदत्वयोर्दोषाभावादस्मिं केन्याद्दिगौरवमिसंगतेन नियमेत्विति पाठः नियमेत्वगीक्रियमाण इत्यर्थः
नन्वेवमात्मनि हतो भक्तवं तमिति न्यायविरोधः तत्राह भक्तेति यो भुक्तवंतं प्रति तथा ब्रूयात्तेन किं साधितं स्या
द्विजतेन किमपीति लौकिकन्यायार्थः भक्तवानिति निरनुस्वारः पाठः लडो न्नेत्तनेनग्राहितानिषेधादिपरि
ग्रहः उक्तार्थेति मूलत्वविनिगमनाविरहात् युक्तिं न मिति न च हितस्यानवसिद्धादेशनिवर्तकत्वेऽपि शब्दमात्रनिवृत्य
सिद्धेन देयर्थ्यं मूल न्यायेनाक्तोऽके चेतिसमाहितं तत्र वा शब्देनायमर्थः स्वाविताः अन्यथापदातिरात्रैकेलट

पं॰ टीं॰ ४५

संगतिः स्यादेव ननु नियमादिशास्त्रैरेवंरूपैरिष्टापत्तिरनुग्राहकाणां वेति प्रमाणभूत आचार्यो दर्भेत्यादिग्रन्थेने
तिभावः ननु एकस्याः प्रकृतेरनेकप्रत्ययानामनवकाशित्वप्रसक्त्यासंभवादुत्पत्तिरेवादोसर्वेषांदुर्लभेति कथं नाना
नानियमेवनिवृत्तिरनुग्राहकसामान्येति तत्राथो नयाकार्यस्यत्रैपोप्यसः सत्र्यपीन नत्रदियथैवववद्दीपत्र पदेश्रा
कृतयोपीसत्रभाष्येएकैकस्यापत्यस्यप्रकृत्यर्थेन योगात्प्रत्ययानभेदेवगुणानामन्वागार्ग्यशब्दानामेकशेषः कि
यतेइतितेनोक्तं प्रातिपदिकोद्देशेनतद्धितविधानात्प्रातिपदिकार्थसमवायविशेषणत्वादुणतेति तदाशयस्तदाह
प्रत्ययेनेति किं वैकस्मादनेकेषांप्रत्ययानांसंभवादित्यपि बोध्यं निवृत्तौ चेति व कल्पस्यप्रयोगः एवं च दोषत्रयं तत्र
सिद्धं तत्केति प्रत्ययकल्पितेत्यर्थः यदि तु लुगादिवन्नियमेनाप्रत्ययनिवेशान्वाख्यायते तदा यथावत्तावपि निर्दिष्टा
वित्यादिबोध्यं ननोहेत्यपत्र्यैति उद्योतादावित्यर्थः कृतेति न यथा चावश्यकत्वमिति भावः कृताकृतप्रसंगित्व
स्यवलवत्वप्रयोजकत्वंनवा वति किं किंतु प्रकृतिसिद्धमित्यादनतथाति यस्मिन्त्यगोमध्येइत्यर्थः नकल्पनमिति
प्रभावकल्पनमित्यर्थः उचितमिति उपस्थितिलाघवादिति भावः इति इदं नित्यस्याश्रावश्यकस्य प्रयोगोश
फलमाद्यातनपवेति प्राद्दिश्यांकृणाङ्गीत्यादौप्रमादिपरिग्रहः ४२ हितीयोष्यप्रपंचपितमादपत्यमीति तथ ४५

क्तीति गुणान्निन्येकादेशान्न्यायेनसार्वधातुकमपिदिति भाष्यादाकृते एवंनइत्यादौसंध्यावेदनादौचेत्य
र्थः एवं च न्यायात्प्रवृत्तेर्यत्नवाचनिकीतिभावः इदंन्यायप्रवृत्ते पर्ववने इत्यादिति उक्तन्यायसंवादं क्त्वेतिशेषः
यः तत्न्यायेनेति धातुकमकिंतन्यतयेत्यर्थः यच्च क्तिसंबधितयाश्रवं प्रकृतिलघ्व क्तिसंबधित्वेनाधा
त्वाक्तताक्तनम्रसंगित्वाभावइतिद्विधातुकंतत्वशब्दानतरान्यामनुवदादावपितत्स्यामितिभावः वततेति व
धेतितिशेषः एवंवत्त्वहिपरीतमिम्यसैवप्रथचभूतेइतिवोध्यं इदंभाष्येस्पष्टा ५५ पततेति उक्तपरिभा
षाद्वयमूलकमेवेत्यर्थः पतेनाश्र्वत्वनिरासः लक्षणं तेति उपदेशान्मेनेत्यर्थः तदादृत्तीतिप्रसिद्धवदि
ति असिद्धवदत्राभादित्यत्रेत्यर्थः तत्रहिकुर्वइत्यादौनित्यत्वाधानुकारलोपस्ततोगुणः क्तेनेदिततत्रप्रत्यय
लक्षणेनगुणाइसेनन्यायेनानित्यः सइत्युक्तं कैयटेत्यनेनात्रभाष्योक्तत्वनिरासः अतएवेतन्मूलकमेवेत्य
वतरणेउक्तं ५६ नन्वेवंतदत्तीत्याद्यसिद्धिरेवशब्दान्तरालक्षणांतरेणतत्रक्तेनधाभेदनप्राप्त्यतदावेति
शात्सत्यतीति अनेन लक्षणान्तरेणोत्पत्त्यावेषयतासूचिता व्यक्तिविशेषेति यद्यक्तोत्पात्तकेत्यर्थः अने
नन्यायद्वयाविषयतासूचिता तदादेशेति तदाप्राप्तेत्यर्थः क्वचिदिति तदतीत्यादावित्यर्थः मात्रपदेनशा

प॰
टी॰
५८
46

स्वव्यक्तिविशेषोभयवैशिष्ट्यस्य कार्यैष्यवच्छेदः अपिः सार्वत्रिकयद्वा क्वीन्यादिसमुच्चायक परिमाणान्तरे
वर्त्तमात्रपदव्यवच्छेद्यत्वेन संभावितत्वं न्यायिकांशाच्छादितमस्या आशयमाह कृतेइति अभिमतस्य का
र्यस्य मात्रपदव्यवच्छेद्यमाह नत्विति बाधकाबाधितत्वेपि कारणेनान्तराभावेन फलानुपपत्तिनत्विरासा।
याह फलेपोपेति प्रसंगोपीतिपाठः अपिः प्राग्रुक्तसमुच्चायकः तेन तस्यापि व्यवच्छेदः अतएव हर्षसंगतिः
तथा तद्व्यवहारप्रयोजकः ५८ नदाहेति अपिकांशाशयकमाहेत्यर्थः एवंवतन्यपंचभूतेवैयमितिभावः
यस्येति कार्यस्येत्यर्थः ५० एतेन प्राग्रुक्तप्रसंगव्यावृत्तिः दृष्टान्तइति तद्व्यवहारप्रयोजकत्वेनेतिभावः
अपित्वहिपरीतप्राग्रुक्तरूपसमुच्चायकः अन्वयेन वाचनिकत्वं किन्तु लोकन्यायसिद्धत्वमित्याह समस्मेर
ति एवमेतन्नमस्कारादिनिमित्तेइत्यर्थः नन्वहितत्कालमित्यत्राव्यवहितोः सामीप्यप्रत्यासत्त्वानित्यत्वाद्युगितत्वकेः
नित्यो लक्ष्य नहिकृते ऽस्वेप्साभ्योति अमाभावश्चमित्युक्तंभाष्ये एतदर्पेति उभयोर्येति वालीति सन्त्समभीति
धारणाद्युष्टीवा भगवता श्रीरामेण वालिन इतिपंचमी अवहृतंत्रेति मूहमानिन इतिशेषः भगवतीति वास
देवेत्यर्थः भावत्व कौरवेभ्य इतिशेषः नन्वेवमप्यतिप्रसंगः सर्वेषां नदवत्वात् तत्राह सर्वविदमिति कृता ५८

मकृतेस्थानेवद्भावेनऽध्देशोसार्वधातुकत्वमानीयविधानप्रवृत्तेः
यस्य लक्षणान्तरेण
सानित्यत्वमुक्तरीत्या

क्तेत्यारभ्य यद्वक्तमित्यर्थः ४६ स्वरभिन्नेति स्वरेणभिन्नस्येत्यर्थः स्वः कृतेत्यादौ तास्यनुदात्तेदित्यापाद्यत।
स्यशादिभिर्विप्रतिषेधविचारे द्वयोर्नित्यत्वमुक्तानि यानस्यनित्यत्वमुक्तरीत्या ह्रस्वादीनामेवमनित्यमुक्तं तत्र भा
ष्ये तदुभयं परत्वानित्यत्वोभयं तस्य कार्यस्य तत्र तत्रेत्यस्य भाष्येऽस्मच्चान्वयः तत्र भाष्ये एकदेशिन इति नित्या
नित्ययोर्विप्रतिषेधासंभवादिति भावः तदाऽस्पष्टं वेदमिति तत्र द्विकार्यमित्यर्थः दृष्टेः कृतस्य करणयोग्यं कार्यं
तत्प्रबलं वक्तव्येति नित्यानित्योत्सर्गापवादान्तरबहिरंगेष्वस्यत्वस्याव्यापारश्चमुक्तेनेन एवं च तत्र नित्यत्वादि
मेव वाक्ये यत्रापूभयसंभवः अकारान्तेरणन्त्रोकरीत्या विकल्पेनेष्टसिद्धावपि प्रथमोपस्थितत्यागे नोचितए अपि:
वन्तदादृणोवेति भाष्येणैवशीतिसूत्रे एवमिति परस्येवेत्यर्थः बोध्यमित्यन्वयः ४८ परसमुच्चायकः
पतसीदेवादयः नित्यादप्यन्तरंगं बलीय इति परत्वफलेन न तु पूर्वं अत एवान्तरंगबहिरंगयोर्विप्रसनाज्ञाने
नयेइति न निषेधः अन्तरंगत्वात् कोदीर्घस्य नित्यत्वाभ्यामावपि परत्वाद्दीर्घस्यैव प्राप्तेस्तन्न अन्तरंगस्यानुपद
मेव वक्ष्यमाणत्वात्तद्धनयत्नाश तरंग इति कर्तेत्येइति शेषः बहिरंगस्य ज्ञानस्यनतकालस्य प्राप्तिकस्यैवेति शे
षः वाक्यार्थबोधे पदार्थयोपस्थितत्वादौ हीनमात्रान्तरित्यादिनिरूपितमिस्येतेन तत्रादौ अन्तः शब्दार्थमाह

प॰
टी॰
५०
57

मथेऽइति कस्मेत्याकांक्षायामाह वहिरिति उपस्थितत्वादिति भावः शाब्दीयेति तद्धटकेत्यर्थः अनर्थतानीति
शेषघटकरणं तत्त्व वह्न्यंशे स्थितत्वाल्लिङ्गत्तस्यैवाभावादत्यत्वात् स्वांशोपस्थितत्वाद्वा तत्रत्ततीयवटकत्वेन सत्त्वया
वाच्यत्वमपि प्रक्रियाक्रमेणान्वयोग्यांशोच्चारणक्रमेण वाद्यघटपद्येवं हि यानरसमवेतस्यपदेऽणतत्वात्तत्त्वेऽगुणप।
त्वहतो सर्वत्रव्याप्ति नियामकमेव न तत्परत्वाज्ञानस्य वह्निरंगस्यतादृशांतरंगकार्ये सिद्धता नियामकत्वावता
इष्टसिद्धावपि लोकत लब्धेवलाभात् तत्रहेतुपुनर्वह्निरंगशास्त्रोभवत्येवतत् अन्यथानुत्तमदाद्यपदेनतत्त्व
तत्रैवासिद्धता नियामके प्रारूपग्रहणान्तस्यैव लाभात् अतएव तदनंतरं बहिरंगेनैव एवं वेदमुभयं युगपत्त्वा
स्मिविषयं द्विविधमर्थाघपदेनतत्वंतत्क्वचिदर्थव्याप्ति नियामकं क्वचिदसिद्धता नियामकमतएवेदं ज्ञात
योगपद्यसमानुशासिकेत्पत विनृयविषयकं अतएव तदनंतरं क्वचिव्याप्तिः क्वचित् एतल्लाभस्तु लोकतो
त्तापकाव्ययाग्र्यबोध्यः तत्सर्वत्रैवैषमवैषांबोध्यवक्रेतित दोषः क्वापि न तदन्यपदद्वयेन तत्त्वमसिद्धतानि
यामकं ज्ञानस्यैवाति पुनर्बहिरंगस्य प्रसंगएवं न दुष्टग्रहणात्तस्यैव लाभात् एवं चेदं द्वयं युगपत्त्वास्मिविषयं
ननु ज्ञापकतः पद्धेत्यादौ क्रमेण बाध्याने अन्यल्लक्ष्याणामेवेद्दृष्टव्यानि द्वितीयः पदावेदमित्यादौ तृतीयौ ५०

यः स्योनः इत्यादौ तद्धितीयो विश्वोरु इत्यादौ तृतीयाद्यः स्वट्वोठे इत्यादौ तदस्तो विभज्यान्वाख्याने पञ्चे इत्यादौ
शाङ्गुं वमित्यादौ चेति बोध्यं अंगशब्दः सन्निविशेषस्य शरीरावयवस्य वा न वाची किं तूपकारकवाची तदा
द निमित्तानीति बहुवचनं तत्त्वाभिप्रायं बहुव्रीहिणा सर्वविंगत्वमनयोः सिद्धं एवमिति उक्तरीत्येत्यर्थः
तदीयेति अंतरंगशास्त्रीयेत्यर्थः इदं शेषसरणलभ्यं बहिरिति बहिर्वेहिर्भूतानि अंगानि यस्येत्यर्थः
बहिः शब्दार्थे बहिर्भूतत्वे वाक्यवैपरीत्येन एवं च परस्परापेक्षया ख्याप्य निमित्तकं मंतरंगं ख्यायक निमि
त्तकं च बहिरंगमित्युत्सर्गः अल्पनिमित्तकं चेति यावत् उक्तार्थं समूलयति एतत्त्वेति उक्तार्थं द्वयमित्यर्थः
स्वेति तत्रांतरंगबहिरंगमिति शतिहंहभा[illegible]विनावेतावर्यो विस्तरं निमित्तत्वस्याश्चादावपि सत्वेन
तत्र कृतानिप्रसंगं निरावष्टेः चेति परिभाषायामितीत्यर्थः निमित्तमेवेति सप्तम्यार्थे तोपात्तप्रयोगस्य
शब्दरूपमेव निमित्तमित्यर्थः तस्य शब्दस्य एवं च प्रधानाप्रधानयोरिति न्यायेन सामान्यरूपेण विशे
षरूपः तेन तद्रूपेणांतरंगत्वपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोगीति शेषः अप्रार्थ्यैपाणिनि सम्मतिं ध्वनयितुमाह
नएवेति तस्यतत्वानंगीकारादेवेत्यर्थः अन्यथानस्यतत्वांगीकारे तदसंगतिः निषेध्येति उक्तार्थे भा

प॰ टी॰ ४८
48

घवार्तिकाद्रूढत्वमप्याहात्तनयेवेति उक्तोर्थः देवदत्तयज्ञदत्तचकारयेयंस्त्रन्तस्य स्थानिवत्वेनेनिवार्तिकार्थः यत्तेने
ति समस्याद्यत्तत्रोपात्तप्रयोगस्य शब्दरूपनिमित्तस्यैवात्र ग्रहणेनेत्यर्थः यत्तेदिस्मादाविति पाठः यत्तेराग्रहणे
यपाठः सौत्रत्वेनैतस्यापि कारस्यत्वात् प्रसिद्धत्वाद्वेवेदित्यस्य त्यागः यत्तादीत्यादिनाइत्यादिपरिग्रहः बहु
वचनेत्वत्यागिप्रायं यत्तत्वमिति संज्ञायाः प्रयोगस्य शब्दरूपत्वाभावादिति भावः वैपरीत्यमेव प्रसञ्जता
त्तीत्याह रूपणादेशादेरिति यत्तेति तथा च प्रागुक्तद्वितीयप्रकारेण तत्त्वबोध्यं ननु तद्धतत्वेतत्त्वाकृतमपि ता।
त्वे भाष्यात्ययाद्रूढमिति कथमत्र तस्यैव ग्रहणमित्याशयेन शंकते नन्विति उक्तोपणिति शब्दानुशासन
प्रस्तावाच्छब्दरूपं विशेष्यमाहायेनेति भावः इष्यते सिद्धान्त इति शेषः नचेति वर्णमात्राश्रयत्वेन वर्णा।
स्यान्तरंगत्वमिष्टं तदपि चेत्समुदायाश्रितं तदेह सिद्धिर्न स्यादिति भावः नत्विहेत्वमाह दुनेति अस्य पुनरु
त्यादिः तदादिविधिरपि स्यादत्र पक्षेप्यनेन न यणो वहिरंगत्वं गुणस्यान्तरंगत्वं ल्लतीयाग्रपक्षेण प्रदर्शयन्ते
गुणएवप्रसंगतेत्यनेन स्थानिक्रमेण गुणस्य पूर्वनिपातः वाधते इत्यस्य पुनः प्रकिरत्वप्रसंगाकल्पनलाघवा
यः तयोस्तत्वेप्यारङ्गुणोहीति इकारस्येति शेषः संज्ञायाश्रप्यत्रतत्वेन ग्रहणे प्रकारमाहस्यत्यायेहाति गु

णः एवं काव्यरूपः इदं तत्त्वं तत्काव्यस्वरूपनिर्विवेकः तत्र कृते दुष्टे कृते प्राप्नुत इत्यत्र हेतुं न शब्दमित्याशङ्क्य वक्तुं सं
येया प्रकृतमाहैवं चेति तथा दोषाणां चेत्यर्थः प्रसंगाद्दमदपि निराकर्तुमाह स्यापीति अपि चेद्गुणपदार्थाये।
तस्य गुणव्यापकः तदेवेति एवं सत्यादिवद्रूपदार्थाय पतत्वेन तत्त्वांगीकारे इत्यादिः वह्निति उक्तरीत्या पदार्थंप्र
वकापेतत्वात् एण लिंगत्वाजादिहृद्यमाद्यापेलत्वमित्यंतरंगत्वमिति भावः तत्रतदेतद्विपौ दोषेति उ
क्तरीत्या गुणप्रवस्यादिति दोषेत्यर्थः इदं चास्य पेत्याकं वस्तु तत्त्वदेव नेत्याह वह्निरंगीति तत्र तत्तास्मर्येण
लातापिकप्रयोगः तत्राह तथेति तता सर्येणप्रयोगे सतीत्यर्थः इत्येवेति निर्वीत्निलत्वणानैवित्यादि
तिभावः उक्तार्थं स्फुटयति अतएवेति तथा तदर्थाभावादेवेत्यर्थः दातराणमिति दतमिति शेषः नानृति
तत्रैवेति शेषः इदं तरंगत्वादित्यक्तामिति वृत्तरंगत्व लीयइति परिभाषा फलकथनावसरे इति भावः तद्दीमा
कैयटरीत्या उचितमिति तथा तयोस्तत्वयोः सत्वादिति भावः तदेवेति तावन्नेव तस्याः सफलत्वसिद्धेरिति
भावः यस्मात्तियस्यमते इति शेषः तद्दारणेति दुष्टगुणवारणेत्यर्थः संज्ञाकृतत्वबहिरंगत्वसापकतयायाना
श्रयणेन समत्वादिति भावः तत्र प्राथमिकं तत्र भाष्यान्यथानुपपत्या कैयटोक्तमावश्यकमतआह किं चेति य

ल

प॰ टी॰ ५९ विशेषः सिद्धांतेऽस्मिन्नेनन्तरानन्तरसिद्धिरपि दोषइति भाष्याशयइति सूचितं यणेति यस्मच्च लक्षणं तेनेगन्तेति।
मित्तं विदध्यते तदप्यनित्यमिति न्यायेनेति भावः उक्तार्थे तद्भाष्यविरोधमप्याहेनेति यत इत्यादि उक्तमित्यर्थे
बोध्यः ईं नो यानमिति पाठः आदिना पंचमीपरिग्रहः अयं भावः उकरीत्यांगशब्दो निमित्तपरो न तस्यान्या
दिपरोपि तथा च पदे पणनिमित्तो न शब्दावयवत्वेन न शब्दस्य ततो वहिर्भूताभावः णत्वनिमित्तनशब्दो न दू
५१ शब्दस्य वहिर्भूतो कारघटितत्वात् णत्वं वहिरंगत्वमिति परत्वादिति तदाह द्वयोः समत्वादिति भावः भाष्येति
श्रुतं रंगत्वं वहिरंगत्वबोधकभाष्येत्यर्थः गौ येरा दो केन विद्धक समापि विस्यति वलीति अनित्यत्वादिति
भावः तत्कृचेति लोपो व्योरिति सूत्रेत्यर्थः आदिनाश्वीण्यादिग्रहणं त्वं वं नस्यो ऋा वत्वयः आदिनाहक्रणादि
परिग्रहः संप्रसारणस्य तदादेः तन्नाप्तेः नलोपः स्त्वेरेति सूत्रस्यैकेयदोकिं विस्यति यत्वेति असिद्धत्वादि
ति वहिरंगत्वेनेति शेषः निषेधइति दापइति भावः एवमेत्रापि तन्निमित्तस्येदंवत्वादिति शेषः ननुमेवाद
नलोपस्यदीति न नेवं पंचेत्यत्र दाबापतिः स्तदवस्थैव न च नलोपः स्त्वेरेति निर्वाहः तस्याप्यत्रविस्ङा नत्वादत।
आहपंचेत्यत्रेति संज्ञाकृतत्वाभावे सूत्रमते सूत्रं समतिमप्याहातथेति तदर्थमाहरुत्रेति नलोपेतस्यसमप्य ५९

मित्रप २३

मणिन्यायेनान्वयः अभावादिति तल्लक्षणत्वानाश्रयणादिति भावः अन्यथा क्विन्निमित्तके तु क्विपदन्वेष्टत
कनलोपस्य वृद्धिरेगास्तिद्धत्वेनैवसिद्धावेतदानर्थक्यं स्पष्टमेव न तु नलोपस्य न संज्ञाकृतं तत्त्वं किंतु क्रियाव
द्भिर्ह्रूतभ्यामदेतत्कृत्वेनातआह भ्याम इति पदेति तस्य रूपः तन्निमीति भ्याम् निमीत्यर्थः स्यात्तादिति भावः
नन्वेवमपि परंपरया तत्त्वमस्त्येवातआह परंपरयेति नलोपो भ्याम इति शेषः नन्वेवमप्यप्रातिपदिकत्वमितिस्या
येन तदंगीकारः कृतिनग्रहणं प्रत्याख्यातं च परंपरया तत्त्वमादाय तत्त्वाश्रयणस्य कृद्विदावश्यकत्वे वात
आह धनिनमिति ननु हि तद्विधौ तद्ग्रहणभ्यामित्यादिफलमुक्तं तद्विधौ वाक्ये किमुक्तं संनिपेत्यादिना कृते
जंत इति सूत्रे यामणिकुलमित्यादौ तगभावफलकत्वेनोक्तमस्त्विपातनपरिभाषयाविरहितत्वं तत्रैव तन्त्रयो
जनत्वेविरुद्धिकयाः तयातथाव्यायमेव तद्दाशयः तथा च वक्रविद्वांभ्यादिप्रमाणात्तदंगीकारेप्यत्र भाष्यप्रामाण्य
तदंगीकार इति भावः एतेनान्यथाकेपदोक्तं विरस्तं तदाह तत्रैवेति नलोप इति सूत्रे एवमेव स्पष्टः एवं पदार्थेति
त्रिमवाचकार्थमाह नरंग इति नन्वेवं लोपो व्योर्वलीति सूत्रस्य प्रागुक्तभाष्यविरोधः तत्र हि वलोपस्यापदेशे
एव प्राप्तस्यात्तदानीं संप्रसारणादेर्जातत्वेन तत्कालप्रामिकत्वयोरभावादतआह दृश्यमादीति आदिनाप्यमादि

प॰ परिग्रहः एवं च नत्वसंज्ञांशकमेव तद्दिति न विरोध इति भावः कैयटप्रभृतिदीक्षितनोनोक्तिं खंडयति एतेनेति
टी॰ ग्रंथद्वयस्यानया कोशीकारादफलत्वेनेत्यर्थः नन्वर्थभेदात्कुत्वभेदेन इद्दः फलितएवानयोरेनामिति अ
५० सिद्धमिति नामामित्यर्थः ग्रहणाः श्रुतरंगमित्यस्याः तथा चोत्तरस्मृतिप्रामाण्यानतद्ये वोचितमितिभावः परिभाषा
50 यालिंगवत्वनियमादाद्यो तरंगेति कैयटाद्यर्वाची नोक्तिं खंडयति तेसिद्धांतमारेयं चेत्यादिदिक् अर्थेनन
नत्वस्यानस्यापाद समाध्यायीस्थत्वमितिदेत्वसिद्धिरनग्रहणाद्यायांवेति तत्वमुपपादयति ग्रन्थयेति एतदभा
वे इत्यर्थः संयेति वक्षोः संयेत्यतोनुवृत्तेस्त्यादि मात्रपदेनोदोभावप्रवृत्तिः लङ्घ्यपयगुणेद्देतरयं परिभाषांगी
कारे तन्मार्थक्यमाह सत्यामिति ऐतस्यामितिपाठः दिङ्मर्थे बहिरंगेति नव भसंज्ञाद्यंतंतत्वे वाच्ये त च्चन
तद्विनाश्रीयत इति कथंतत्त्वमिति वाच्यं ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्याद्यज्ञादिप्रत्ययनिमित्तभत्वनिमित्तकत्व
नपरंपरयां यज्ञादिप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणेन तत्वस्यसंबद्धत्वात् यद्यैवं धर्मीपरादिविरोधस्तथान्यपदमे
वोक्तं नैवमपि परनिमित्तकत्वस्य तुल्यत्वात्कथं तत्वं कथमयावधीत्यादिविशेषणबाहुल्येन तस्याधिक
त्वेन संख्याकृतत्वेन नत्वमत्वात् उभयथापि परविदितत्वेन तत्त्वाद्बहिरीपस्मतनायं विषयः युगपदत्वाख्या ५०

नेपि कार्ययोगपद्याभावात्तदुभयोर्यौगपद्येपवन हि विषयतांगीकारात् नस्यादिति तदुभयभावे तद्रूपासिद्धेः।
रितिन्न ह्यर्थमुद्गृह्णामितिभावः सिद्धान्तरीत्यानन्तविघटयतिनैवेति निमित्तं सार्वधातुकादिकं नगु
णइति येननाव्यवधानमितिन्यायादितिभावः एवंचेति तस्यनहि विशेषणत्वेनागेऽन्यानंतर्यसत्वेवेत्यर्थः
नचैवेति अंगेएवेत्यर्थः तथाचागमस्यतदानंतर्यसत्वेपिनावइतिनदोषइतिभावः नत्वेवंतस्यांगावयवत्वेस्
कोगुणइत्यर्थेभिनत्तीत्यादौ दोषएवेतितदन्यथानुपपत्यातदंगीकारइतिदोषस्तदवस्थएवानग्रास्त्वग
नेइति कर्मेति लघ्वीवासाउपधावेतीत्यर्थः धात्वेति सार्वधातुकादीत्यर्थः इदंचांगविशेषणं नतुधो
र्हः शास्त्रहइत्यादिसिद्ध्यर्थमुद्गृविधानंसफलं धाधेः त्यथापरत्वपप्रसंगोमेदुग्धवणेनस्यादेवंचकथंत्वा
पकत्वेन्यतग्राहाकारांतोयेति ग्रत्नेति उपसर्गेतद्भिन्नेचेत्यर्थः वाशब्दः समुच्चये वास्याद्विकल्पोपमयोरे
वार्थेपिसमुच्चयेइतिकोशात् यथासंख्यमन्वयः तापकपरभाष्यप्रामाण्यादितिभावः नत्वेवंवाईदृह
त्याद्यसिद्धिरनग्राहवाविति दृहेनेरिति वचनार्थकादितिभावस्तदाहुधातूनामिति नत्वेवंग्रोहइत्याद्यपि
स्यातथाऽनग्राह ग्रोहइति ग्रहेरिति दुहोभावादितिभावः नत्वेवमपिग्राहहोहइत्यनेनहद्धिःखलभात

राजकीयमेतत्

प० टी० ५१ 51

अग्राह्येयोरिति शास्त्रैकदेशत्वेत्यर्थः तस्य समुदायाद्विधेयस्य तत्त्वस्य कथमप्यप्राप्तेरिति भावः प्रागुक्तं सर्वे पृथो
देशपत इति लोके यदा युक्तिं वेदयति न चेति तदसिद्धत्वद्रूपदेशत्वभावादिति भावः एतत्प्रकृतिः असिद्धमि
त्यस्याः प्रकृतिः पूर्वमिति पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति भावः तथा तत्रोपस्थितयाऽनया तस्य बहिरंगस्य पूर्वस्य
अनया असिद्धं बहिरित्यनया एवं स्थिति द्वाभ्यामित्यः प्रकृतिप्रतिबन्धे किं यमाणे हीत्यर्थः अन्तरस्य तत्त्व वमत्वेनो
स्य पूर्वत्वेऽप्यन्तरस्यानिष्टत्वात् दारुपतेरिति अन्तर्विनिगमकमस्तीत्याह किंचेति यत इति शेषः अन्येति
सूत्रेष्वपाठात् व्याकरणत्वेनेत्यर्थः तेन पूर्वत्रेत्यनेन असिद्धत्वापकासिद्धत्वेनानुमानिकीत्वे उपसंहरति अ
न्तरेति देवतयादित्यर्थः अपिर्यथोद्देशसमुदायकः उक्तेऽर्थे भाष्यसंमतिमप्याह तथा चेति एतेन यथोदे
शपक्षे निरुपक्रमस्येनेनोपसंहारस्य यथोद्देशपरत्वेन निरस्ते अनन्तक्तीरिति पूर्वत्रेति एवेति किंचेति शास्त्र
कृष्णकीरित्यर्थः अन्तरङ्गारभ्यभाष्यमुपसंहारपरं शुक्लिचयादितिनरर्थः विसर्जेति स्वरवसानयोरिति
सूत्रे इत्यर्थः एकदेशशक्तत्वनिरासायाह सिद्धान्तीति नञ्पक्ष इति संयोगान्तस्य रहाभ्यामित्यादौ पचायपेक्षा
कः समर्थो नञ्पक्ष इत्यर्थः वचनमित्येकवचनं प्रकृतापायेन ज्ञातो गावचनादीनीत्यर्थः जातिच विसर्जनी ५१

योऽन्तरपदे इत्यादीनि वोध्यानि उक्तस्य सिद्धान्तभाष्याशयत्वे गौरवं परिहर्तुमाह तत एवेति नैवेतन्तरसं
वारादेवेत्यर्थः लत्वेति आवीति वा लत्वेत्यर्थः आरब्धं वार्तिककृतेति शेषः अन्यथा तत्रैव तत्स्मृतौ कैयटा
शुक्तिं वेदयति येपीति तथा वा उक्त एवायं परिहार इति भावः एवं परत्वस्य वलवत्त्वनस्त्वश्यन्तस्याभावत्वान
घ्यावक्त्यमेवाशक्यं एवं च तत्र पादवरद्दनाघवादीनां नोक्तिस्तत्र स्तत्रापसंगतेर्वृतिवोध्यं तदाह हीति नन्वृक्त
ज्ञापकेनाप्यार्थलाभेऽपि नोन्यार्थलाभोऽत आह तत एवोमेति द्वितीयार्थस्वीकारादेवेत्यर्थः विभज्यान्वा
ख्यानेनैवासमकालत्वाभिसंभवइत्यादावेदेहेति आहुणेक्त्यनेनहीति इहिरेवोस्मनेनेति भावः नचन।
गुणस्यान्तरंगत्वमुभयापेक्षत्वेननतसमत्वात् आद्यप्रकारद्वयस्यासमानत्वेन तृतीयान्तप्रकारेण प्रसूतनद्
वीप्सायानिनिमित्तकत्वरूपान्तरंगत्वस्य सवर्णदीर्घे एव सत्वात् निमित्तानां कार्याणां योगपद्यसत्वादतस्त्रा
द्रू साधनेति रूपेति तच्छब्देऽयमर्थः समुदायेनेति उपसर्गघ्योन्यार्थसहितधात्वर्थेनेत्यर्थः तस्य क्रिया
कांतत्वात् उपसर्गस्य पृथगर्थाभावाच्च एवं च तृतीयप्रकारेणान्तरंगत्वं धातूपसर्गकार्यस्य न गुणस्यैव
न तु तस्य धातूपसर्गकार्यत्वे तन्नान्तरंगताप्रयोजकं चेद्दृश्यादौ व्यभिचारात् धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरंग

टूये

सिद्धमस्य तत्तन्नायं विषयः सत्यन्तु परस्मैव स्कृदीभविष्यति नवोपसर्गयोगे दीर्घे निमित्तमप्युपस्थितमेवेति वा।
प॰ ची नस्य परनिमित्तोपस्थितावपि पूर्वनिमित्तानुपस्थितेः अत एव समस्यायमित्यादि शाब्दः पंचमी संग्राहकः
टी॰ प्राप्तुकः नैवेवमपि तत्रीयांत्यरीत्यादीर्घस्य तत्वमापरीत्या गुणस्येति द्वयोरेतरंगयोः परत्वादीर्घं एवेति तदे
५२ पार्श्वमेवेति वाच्यं गुणस्य नित्यत्वात् न च सवर्णस्यापि निमित्तत्वेन संख्याकृतन्तत्व गुणे सत्याबन्तापकपरमा।
ण्ययामाण्येन यात्वपसर्गकार्यत्वस्य तत्वाप्रयोजनत्वेपि नडुपोद्धलकत्वस्यां समप्रकारस्यैकपद एव वास्त्वी।
कारात्वनत्यामाण्यादंस्मन्तंत्राप्यस्य बलवत्वमिति तन्न पर्येत्यादिसिद्धावपि शाड्ढवरित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः
पूर्वेन्द्वेऽद्धमित्यादौ त्वगुणस्येव हि विषमत्वीति न दोषः अत एव योत्वपसर्गयोत्कार्यं तदंतरंगमिति शति
ज्ञापकं न तत्पादिति पश्चेतथापयादितो भावेऽन्तिभावः ननु पत्नीतिपदेत्यायत्र करणेकेशिवसंवोधनकं
पत्नीमत्र करणकेशिवेन षष्ठीसमासे वाशिवपत्नीत्यादावाद्युग्रहणं सफलं न च हि प्रकृतिवदितित्याय
ताद्गत्वाद्हिं वाधित्वान प्रसक्तेः एतेनानुकार्य एकादेशशास्त्रप्रवृत्यानादिवद्भावेनाद्गत्वनाभेषत्वक
रणेन दभावउमपास्तं यवंचकथंज्ञापकं तेन्यत्रत्र्यादेहीति पूसः प्रो माउंस्त्रमसस्य प्रतिमुमिति त ५२

त्वं च नस्यावश्यकं अनपवर्गात्तदन्तेभ्य इति निर्देशासंगतिः भाष्यमाप्यमनित्यत्वे अप्रवृत्तौ वदेत् ततः लब्धा-
ह्रस्वे सति बहुव्रीहिः अभिधेयकपदार्थापेक्षेति न्यायोऽप्यत्र बोध्यः वस्तुतस्त्वाद्त्वस्य तत्रैकदेशानिष्ठत्वेऽपि स-
मुदायानिष्ठत्वेन प्रकृत्यर्थत्वात्तदन्तरूपस्याद्मात्रकार्यत्वाभावान्निर्देशासैवासंभव इति भाष्यस्य स्पष्टत्वेनाप्र-
तपदाभिधेयकेति न्यायस्याप्यविषयः एवं वेदं पादामनुरोधेनेति बोध्यं ननु बहूनामितिः केदृ इति सिद्धौ।
आङ्स्वद्धाशब्दयोरुपगपदत्वे गुणदीर्घयोरुपगपज्ञापकास्त्र धारणा पृक्तासपवनयात्प्रसर्गयोः का-
र्यमंतरंगं पूर्वं हियान्तरूपसर्गेणाप्युगमतेपश्चात्सार्थेनेनेति सुट्कात्पूर्वं गतिर्गतादिसन्त्रभाष्योक्तेरिति कथं
ज्ञापकत्वमित्याशयेनाह यदिति मतांतरविधायके यदाघभितं तदर्थमारोपेत्यादि साधनशब्दस्य करा-
णमात्रपरत्वनिरासायाह कारेति नावतापपयोसिद्धेराह नतिति प्रमयेनेत्यर्थः अनपवेति तयोः पूर्वा-
परीभावनियमादेवेत्यर्थः सत्वमिति शेषः आदिनापाशपनेगुरुरित्यादिपरिग्रहः क्रियायाइति यातन
इति शेषः साध्यस्य तत्वेन प्रतीतस्य साधनेति आशैनियमनत इति शेषः साध्यत्वं निष्पाद्यत्वरूपमेवेति
नयोर्मिथो निरूप्यनिरूपकभावादिति भावः तत्संबंधयोश्चेति साधनपदघटकार्थसंबंधो नरमित्यर्थः एव

प. टी. ५३

त्वमपूर्वमवच्छेदाय एवमग्रेऽपि तत्संबंधविनासाध्यत्वेन प्रतीतेरपर्यवसानादिति भावस्तदा हि निश्चितक्रिये
ति निश्चितसाध्यत्वकं किमर्थः अयत्नेनोपात्तानां क्रमेणानेकान्तरहेतुत्वे क्रियायोगेति क्रियाविशेषणी
भूतार्थद्योतकत्वेऽस्यार्थः तत्कस्य शब्दस्य साध्यत्वेन निश्चयं विना क्रियायोगविहितोपसर्गसंज्ञकशब्दे यो।
गात्तानामिति भावः अत एवेति उक्तहेतोरेवेत्यर्थः स्तटकादिस्वपलक्षणं गतिर्गतानाविस्मस्यापि पूर्वहेतीति
पाठद्वयमपि च स्वरूपका स्वात्मनुक्ता साधनेनेत्यादेरुक्तस्यार्थः उक्तरूपमा क्रियायाः स्वात्मानुक्तमुक्ताशयेन अ
स्यैव द्वितीयमतस्यैव एवं वा कार्यं कं निवृत्तिकं तदसङ्ग्रहेयमिति भावः साधनं दीव्हित्वनीयातः पूर्वान्वयिकि
यां तत्पतीति साधनयोगेन हि साध्यत्वेयोत्वयथ प्रतीतिः साध्यत्वस्य साधननिरूप्यत्वात् क्रियायोगे वोपस
र्गत्वं न त्वेवं प्रक्तोतोपसर्गकार्यान्तरंगत्वस्य कथं सिद्धिरत आशङ्क्येति द्योत्येति अनुभवादीत्यर्थः एवः उपस
र्गसंज्ञकसंबंधनिवृत्तये अर्थाभीति तद्विशिष्टव्यापाराभीत्यर्थः उक्तेषु अनुभूयते सुखमित्यादिषु पश्चा
त्तादिसिद्ध्यनंतरं द्योतकोऽपीति तद्द्योतनत्संज्ञकशब्दसंबंधस्तस्यार्थः अयं भावः यत्क्रियायोगे विशिष्टस
र्थं बुद्धौ कृत्वा साधनसंबंधकार्यं प्रमयप्रयोगेन न तु साध्यत्वावगतौ तत्र त्वोपायाक्रियायोगेनिमित्तोपसर्ग ५३

संतकशब्दयोगं करोति अन्यथा केवलधातोः सर्वज्ञाशनीयमानतया श्रोतृत्वं लक्षद्बोधो न स्यादिति एवं
च पूर्वमुपसर्गयोगो नामतदर्थसंबंधः ततस्तत्संतकशब्दयोगात् पूर्वं साधनकार्यं प्रत्यययोगः ततउपस
र्गशब्दयोग इति वचनद्वयार्थ इति न मिथो विरोधः एतेन तयोर्यथाश्रुतार्थकल्पने प्रत्ययइत्यादिनिर्देशे
न कवित्साधनकार्यात्प्रागुपसर्गनिमित्तकार्याश्रयेत्तेल्लोपेन शर्वधातोः साधनेनेत्यस्य तद्विषयत्वमपरस्य त
द्विषयत्वमिति न विरोध इति दीक्षितानामुक्तमपास्तं तद्वत्प्रत्ययनात्पूर्वं वेति उक्तार्थसिद्धौ वेत्यर्थः उपसर्गार्थं
स्यान्तरंगतरत्वमुक्तरीत्या बोध्याः एवं च पूर्वोपस्थितान्तर्भूतार्थकनिमित्तकत्वाच्छब्दे तत्त्वं वा साधन
कार्यं प्रत्ययनिमित्तकत्वाद्बहिरंगत्वात् प्रथममेव धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरंगमित्यस्य विषय अत एवैतत्व
निपतत्त्वभूतमर्थं पृथक्पेत्यादिना वक्ष्यतीति भावः निमित्तः निमित्तकः संस्कार इत्यवश्यायां सद्विति कैयटोक्तेरुक्त
रीत्याः प्रयुक्तत्वमिति यत्न पन्नाद संस्कृतीति नतर्हि एवं च सत्कारपूर्वं इत्यादि नवक्तव्यमिति भावः उक्तार्थं
दृढयति अत एवेति पूर्वमुपसर्गयोगेन प्रागेव श्रेनरंगत्वात्तत्त्वसिद्ध्याशंकायाः पवाभावः अत्रानेनश
कायामपि तथा समाधेर्वाच्यत्वेन न्यायेन तत्साधनेऽर्थमेव स्यादिति भावः नवैयादिकं तदंगोपत्तदपव्वा

पुनागम:

पूर्वत्रेतिणत्वासिद्ध्या पुंगेवादाविति भाष्यं प्रत्युक्तमेव किंच संख्याकर्मितत्वेन प्रकोपितत्वं एवं वोभयोरंतरंगयोर्नि
प॰ मित्तत्वात्मक किंच तद्भाष्यप्रामाण्यात् तृतीयात्ततीयस्य प्राप्त्यभावः अत एवेति उक्तार्थानंगीकारादेवेत्यर्थः अ
दी॰ त्रैवेति उक्तार्थानंगीकारे इत्यर्थः अत्रोभयत्र तृतीयाषष्ठीत्यादौ तरंगत्वं यच्छतीत्यादावपीदमेवांतरंगत्वं बोध्यमिति
५४ न पूर्वविरोधः नन्वेवं नयानिति सूत्रभाष्यविरोधो तत्राह यद्येपीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपसर्गस्य नञ्जाव
54 भावे नामान्ननिमित्ततावोध्या न तु सूत्रेन तस्य नत्वे मोले खोपेति न इत्याग्रहः अत एव नञ्जलादिसिद्धिरिति बो।
ध्यं सातार्थ्योऽश्रितत्वाभावादाह विशेति समुदितोपेत्यर्थः एवंवार्थवत्परिभाषयार्थस्य निमित्तत्वं बोध्यं य
तु नन्तयेति उपसर्गोपि वर्णसंबंधिकार्ये उपसर्गानाश्रितत्वेन सूत्रे तदर्थाश्रितेनेत्यर्थः नत्र तद्विषये पूर्वांग
तेति एवं वषष्ठ्याद्यागतपदांतरनिमित्तकस्य त्वदृष्टेत्यादौ नांतरंगत्वमिति भावः साधनेति साधनप्रत्ययस
र्थः एतेन भिन्नपदवाच्यकारकसंबंधनिमित्तकत्वाद्ध्वनिः उक्तमिति नधात्विति निषेधस्यान्तरंगत्वमुक्तेनिभा
वः यात्वेति मतेदोषांतरमाह किंचेति यत इति शेषः समासे सहेति योगविभागेन कृगतीनिवाश्चादिनापेक्ष
यपरिग्रहः नन्वेवमप्यपयनमित्याद्यसिद्धिस्तत्र साधनप्रत्ययाभावात्तत्राह भावायेति नदर्थककतोपीत्य ५४

र्थः पूर्वमिति उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगादिति विशेषः एवं च तत्राप्यनन्तरं तुल्यान्तत्कार्ये उपसर्गयोग इति तत्र।
तत्कार्यमिति नाधिनाधातोः समास इति भावः नन्वेवमप्युक्तनिर्देशस्य सजातीयापेक्षत्वापकत्वेन भावत्तिउ-
तेरोधप्रस्तात श्रा दे दं चेति उक्तनिर्देशान्तरमित्यर्थः उपात्तेरित्यस्य एत्वादिति विशेषः अन्यथा पूर्ववत्तदुत्पत्तेः नं गो
कारेणोपसर्गयोगेन तत्र तद्विषये धात्वनापसर्गस्य वल्लेनो विशेषापेक्षत्वेपि न दोषस्तत्र तद्योगस्यैवाभावा
दित्याह यद्वेति शुंचेदं चेत्यधिविशः संघ्रचेत्यादेनैः परत्वयोग्यादिशेः सर्वत्वयोग्यात्मवेरित्यादिकमे
णार्थं गोसंदापदत्यादावपि संयोन्यार्थविशिष्टहातोः कर्मणि वो दे उपपदे ण्णिन्ततः समायोगेगति स।
मासोवाच्यः सर्वथाभिन्नपरवाच्यकारकबोधकपदसंबंधस्तत्र धात्वपसर्गसंज्ञकशब्दयोगेन तन्मेव
संप्रसारणाद्भवति तत्रयस्योक्तभाष्याशमाण्यादिति तत्त्व नराशालमिति रीतिताक्षुकिंवदपाति यत्विति
श्रुधिकस्य सामान्यधर्मतः कर्तृत्वेति निमित्तमिति विशेषः तत्र सामान्यधर्मनिमित्तकत्वमप्यस्तीत्याह
तत्रेति उक्तस्त्वेइसमर्थं धात्वधिकारोक्तनिर्दिष्टसंज्ञाविधानादिति भावः इति दिष्टतो तथावपत्सामा
न्यधर्मापेक्षस्थापेक्षयाकश्चिद्विशेषधर्मोऽधिकनिमित्तकोटौ यत्र विशेषापेक्षशास्त्रेस्वित्तत्तेनाबहिरं

गमिति फलितं एवं चेद्बहिरंगइति यास्तट्सत्वसिद्धं तदाह यावत्सिति एतेनेत्यस्यार्थमाह विशेषेति त
प्र॰ स्य स्यादिविधेः तत्वस्य बहिरंगत्वस्य नन्वेवमनुदात्तेङित इति प्रकरणस्यलादेशविधेकवाक्यताप।
टी॰ त्तेयदिपुनरित्यादिना भाष्याकेलावस्थायांस्यादयइति पृहेविहित विशेषणत्वेन निर्वाहेपिपसंतानरे
५५ वहूपेतत्वेन लादेशानां बहिरंगत्वात्तत्कथं स्यादिषुनिर्वाहेतत्राह परेति तथाचपाशकरीत्याविपरीतं
55 तत्वं ततत्तथाच बहूपेतत्वेनतत्वं तत्त्वेनैवेत्तकमिति भावः यत्तुमानेनापीति नत्रतस्यैवसंभवादिति भावः
तस्य व्यापकस्य मानेति शब्दानुपातत्वादिति प्रसंगादेरभावाच्चेति भावः श्रुधिकेति एकैकपंचम्यतत्र
भयत्र निमित्तमितिस्य मनिमित्तकत्वात्प्रकारांतरेणत्तु नैवात्रेतिभावः नतुसंभवमात्रेणनस्य निमित्तत्वमत्री
क्रियतेत्तूपसिद्ध्यर्थमथाप्यनुपपत्त्यातत्राह भाष्यइति यास्तहत्वनित्यत्वानवबोध्यः प्रशीदेत्वयास्तटि
कृतेः नदृष्टपकत्वेनाप्राप्त्याः नित्याविति तत्वं नत्वग्रेन्यदेत्वसिद्धिः मतत्सूत्रे भाष्यएव तस्यस्पष्टत्वादित्या
शंकानिरासं यत्नयत्नूपयितं तद्भाष्यमत्रवदति एतिस्यादि कैयटइतीत्यंतेन व्याशंकाइति तदाशंकां
मुक्त्वा नतु किं समासासादापादनेयवावाक्यादंतेपि किं प्रसेकमुतसमुदायात् तत्रनमध्यं शस्यादप्रसेकमिति ५५

अत्रामर्थात्तन्मिश्रोपेतत्वेन नांतस्य इत्यादेः समुदेति नाय इत्यादेः समेमिति नेति शेषः स्थितः पंचानां नापि
तानामपत्यमित्यत्र तद्धितार्थे द्विगोरपत्ये इति अनपत्ये इति निषेधात्‌ लुक्‌ यद्यपि तद्धितार्थे इति विषय
सप्तमीति सिद्धांते नन्वात्मार्थे इति अतएव तत्र तद्धितलुक्यपि पूर्वपदलोपो वाच्य इत्येवार्थं मन्यत इति न दोषः प
ञ्चकि इत्यत्र द्विगोरिति पाठः विधानात्‌ तापकादिति शेषः अन्यथा कार्यत्वात्‌ तदभावेन तद्वत्स्यार्थस्याप्र
मेव तद्धितार्थे द्विगोरिति पाठः नन्वेवमपि पंचगुणशब्दो बहुव्रीहिर्न द्विगुरनश्चात्‌ पंचेति समासान्तत्व
नित्यत्वात्‌ न द्विगोर्लुगिति तन्नामाग्रीयमनीयत्वादिति भावः तदाशयं पूर्वपक्षत्वमाशंक्य कैयट इत्यस्याह
तिशेषः एवमग्रेऽपि उक्तस्य पूर्वपक्षत्वं किंत्वसंभवत्यनुपपत्ति नन्विति अस्य उक्तेरन्यथा वत्पंः सावकाशेति नन्व
त्पन्नांतत्वेन बहुव्रीह्याश्रमेः अकृतेपंचगुरिभ्यादेः परत्वादिति शुक्तः पाठः नमिति द्वैमातुरः पांचनापिति
रित्यादिरूपमित्यर्थः ननु द्विगोरप्यत्र तद्धितार्थे सावकाशत्वात्‌ कथं तत्र तस्मिन्नप्रवादत्वमुपपादयति
अन्येति सिद्धान्तेकेति किंचिद्देशानन्त्वं किंचिद्देशेत त्वमिति भावः पूर्वोक्ते वैकदेशशक्तित्वं तत्र अवकाशास्त्वा
नादेव अन्यपदार्थे नञामिति विशिष्टे विशेषणविशिष्टे न उक्तं तत्र द्विगुसंज्ञा तद्धितार्थ इत्येव स्थितेत्याकमत्रा

प॰ टी॰ ५६ 56

दनासिन्निति अस्य हि गोरर्थद्वारा निमित्तभूते तस्मिन्सन्निहिते सत्यपि धायके अलिङ्गसंख्याणां क्रियत इत्यर्थः अधिकेति
बहुव्रीहिरिति निमित्तान्यपदार्थापेतया अधिको योऽस्यार्थस्तदपेतो यो मत्वर्थस्तदर्थो निमित्तक इत्यर्थः इति कैयट इतीति
अस्य बहुव्रीहिस्वीकर्तृत्वेन सिद्धान्तित्वप्रकारोऽत्र पक्षे एकदेशित्वमिति भावः एवं चानेनैषेति यत्तन्त्रद्वये भाष्येत
तौ तरंगत्वादिना दिमग्राहे षासिद्धान्तोक्तिरित्यर्थः एतावता अधिकार्थापेतत्वेऽपि पक्षेति सर्वपक्षस्थापवादत्वा
द्वेनेरित्यर्थः तदीनेवाधिकापेतत्वेऽपि वाचकत्वमित्येतावन्मात्रेण वा न दृष्टं तमाद्यनिति विशिष्टेति विशिष्टः अ
धिकः यः स्ववर्णास्तत्त्वपदार्थप्रवृत्तिनिमित्तं सावर्ण्यं तद्विशिष्टो योऽवनदपेतेत्यर्थः यद्वाविशिष्टत्वं सुवर्णादौ
विशेषणं अन्तरंगवहिरंगभावस्तु नात्र सिद्धान्ते सन्ताकृततत्वानाश्रयणादिति बोध्यं इदमभ्युपेत्यवक्तव्यतोप
वादत्वमेव नास्तीत्याह किं चोकेति सावकाशत्वस्यतत्रोक्तिरूपपेत्यर्थः एवं चान्तरंगत्वमिति सूचितमन्यथो
क्तिसंभवो न स्यात् एवं च कैयटरीतिस्ताशुद्धिरिस्त्रैवानद्याह किंचेति द्विगावित्यर्थः पिकेति अधिकनिमि
त्तत्वेनेत्यर्थः तस्यापि शाकपार्थिवादित्वात् यद्वा एकदेशोक्तित्वेन तदनुरोधित्वमेवास्येति यथाश्रुतमेव रंगत्व
मिति अस्तीति शेषः केवलेति अधिकापेतत्वस्थ्येत्यर्थः विशेषेति केवलेत्यादिः एवं च भाष्यस्योक्तिसंभ ५६

वर्त्तितन्तयांगीकार इति भावः ननूभयसत्वेन देवाभिमतंन तद्वर्चकिं मानमनभ्याहानएवेति तदनभिमत
त्वादेवेत्यर्थः अन्यथानदन्तुकं स्यात्तयथमोपस्थितत्वान्नदेववोकं स्यादितिभावः इदमपितथा योजनमपिश्र
तएव एकदेशउक्तित्वादेवनोपेतितदभावेपि स्वाभाव्याबहुव्रीहिवदस्यार्थविषयत्वन्नाभादितिभावः म
तविति अस्तिमातिस्यादौ त्वदभीति सिद्धान्तैकदेशएवभीमर्थः उक्तरीत्यातयोः समत्वादितिभावः अपिरा
एवादत्वसमुच्चायकः सिद्धान्तिनानत्वेनंनवाभिमतेनैकदेशिना एतत पंचगुरित्यादिरूपंग्रस्यसिद्धांतत्वेन
करीत्यापरत्वेनैवनिर्वाहेववनांगीकारोपिनिष्फलएवस्यात्तस्मादुक्तस्थलेमावकाशहिगोःपरत्वात्तद्व
बहुव्रीहिणाबाधइतितत्वमितिभावः स्त्रवनानूढत्वनस्याहानएवेति अन्यथानदंगीकारेप्रत्येयानि विभ
क्तीत्यर्थः भाष्यायनानूढत्वमप्याह पादइति एतदंतरंगेति सामान्यापेक्षत्वत्रूपान्तरंगमित्यर्थः तत्रहि
निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रयोजनकथनावसरे ऊहदिनामित्यादावितराभावयोः संप्रधारणायां परत्वादि
दमाशंक्यान्तरंगत्वंनामादिनामुक्तं केपटेनवृषाग्लादेशाभ्यांपात्वादधिकारान्तेषांतत्वमुपपादितं त
स्मात्वन्ननदाधिकारेपिनेषांतत्वंसिद्धमेवेति नत्योक्तिरफलास्यादितिभावः एवमिति प्रागुक्तज्ञापकदृष्ये

प॰ न ज्ञातत्वात्लम्भामिकृत्योरिव पर्य्याप्तिसिद्धान्तं तरंगत्वादेवांगीकृत्येत्यर्थः तत्राद्यज्ञापकेन ज्ञातस्येतस्यैव पूर्वं विहित
त्वाल्पनिमित्तत्वयोर्लाभः स्वल्पनिमित्तत्वपि संख्ययालब्धयेन विधिविहितिस्त्रस्यो तत्भाष्यप्रमाणात् घटकत्वे
टी॰ नैतस्यापि लाभः स्वल्पनिमित्तस्य तत्वेऽनैमित्तिकस्य तत्वे श्रुतिकत्वायेन सिद्धमिति तस्यापि लाभः द्वितीयज्ञा
५० पकेन प्रक्रियाक्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वस्य लाभ इति बोध्यं इत्यत्र इत्यादौ निमित्तेति इदमुपलक्षणं
57 प्रागुक्तप्रकारमात्रस्य प्रस्तुतगुणस्य प्रक्रियाक्रमेण प्रागुक्तं तदस्तीति स्पष्टत्वस्यात् तदवृद्वि अन्तःकार्यत्व
स्यानेकविधत्वात्प्रागुक्तरीत्या तस्य तस्य तत्वस्य पूर्वं तत्वाद्यादान्तः कार्यं स्वेवेति पूर्वोपेति लौकिकप्रयोगोय
द्वारेण क्रमेण पूर्वं श्रुतनिमित्तकत्वमित्यर्थः यथा श्रुतेतस्य प्रागुक्तत्वेन प्रक्रियायां गुणनिमित्तस्यैव प्रागुप
स्थितत्वात्वासंगतिः स्पष्टैव उद्देश्यस्यैव ग्रहणे प्रागुक्तमपि स्पष्टत्वापत्तिर्यामक मात्रांगेति तत्वस्य पूर्वं वचत्ता
पकसिद्धत्वा केवाचाराह ग्रहणे सिद्धार्थेन निर्वाहः तत्र प्रक्रियया पूर्वोपस्थितत्वस्यैव धर्मिग्राहकमानलब्ध
त्वात् यथेत्यादौ यद्यपि तत्संभवोस्ति तथापि तदग्रहणेतिः परपदादेशाभावात्तेः तत्रासिद्धत्वस्याबाध्यत्वात्प्र
योजकत्वात् यत्रांतरंगे कृते वहिरंगं न तत्रैव तद्विषयत्वस्य तन्मानलब्धत्वाद्वचनात् इवदित्यादावगाश्वपं ५०

च कथमेतत्सत्त्वमतश्चाह इदमिति शरीरेति तस्य सुखादिसाक्षात्कारायतनत्वात् सुखदमिति तस्य प्रथ
मोपस्थितिहेतुत्वात् संबंधिनामिति शब्दरूपकर्तृकत्वादिति भावः कल्पितश्चानेन वस्तुतो युगपदुपस्थि त्र
तिः स्मृतिना अनेन प्रकारेण तु निमित्तस्याशुपस्थित्या अंतरंगत्वप्रतिपादनं दृष्टांतेष्वेवमेव तत्कर्मेणैव चे
ति बोधककर्मेणैव चेत्यर्थः यद्यप्यादाविति विभक्त्याद्याख्याने इति भावः अंतरंगत्वात् पूर्वोपस्थितनिमित
कत्वात् पूर्वं पूर्वेति प्रथमोपदेशात्पूर्वमित्यर्थः बहिरंगेति पश्चादुपस्थितनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः असिद्ध
त्वात् शास्त्रासिद्धेः इमनेनेति ग्रंथेनेत्यर्थः तस्यापीति तद्भाष्यस्य सूत्रमूलकमंतरंगत्वमपीत्यर्थः युगपदिति प्रा
दुर्भवदित्याशयेनेति भावः पूर्वेति अंतरंगस्येत्यादिः तत्र दृष्टांतमाह यथेति यथेत्यत्र पक्षोक्त्यादौ पदेनोभ दृष्ये
योरुभयाश्रवणेऽप्याह नत्विति नाहं शोभ्योपस्थितनिमित्तकत्वरूपेण ज्ञापकैकदेशे तत्रापीष्टसिद्धेः
सत्त्वादाह शास्त्रीति मन्त्रष्वायमित्यादि संबंधिमित्यनेनेत्यर्थः तस्य युगपदुपस्थित्यादिविषयत्वादेवं वा
नंतरं यदि बहिरंगशास्त्राभिमतशत्रुभवमेव वक्तव्यम् अन्यथानेति दृष्टांततो लब्धं न तु शास्त्रे वक्कचित्तस्य प्रवर्तकत्व
वित्त्वं निवर्तकं न हि नीति भावः अतएवेति तस्य तत्तदनियामकत्वादेवेत्यर्थः अन्यथासिद्धत्वाद्धारणोऽनद

पं॰
ही॰
५८

संगतिः स्पष्टैव नन्वेवमपि प्रागुक्तरीत्या एकस्तु मितस्याप्रवृत्तिरद्वैतेति वाच्यं पदनिमित्तकत्वेनोभयोः समत्वेना
तत्वात् प्रकारांतरस्याभावाच्च तत्तु तत्सर्वस्थितनिमित्तकत्वस्यापरिमितत्वाच्च नपदांतेति निषेधस्तु न स्ववदीर्घप्र
लोपेऽपि स्थितिनिषेधादितिभावः नन्वेवमपि क्रमेणान्वाख्याने कथं परिभाषयानिर्वाहो भाष्ये तु कोऽन्तस्थादक्रमेण
ति उक्तोदाहरणे पचेत्यादौ प्राग्रहणमित्यादौ तत्र भयथापि प्रागुक्तरीतिरेवेति बोध्यं स्पष्टमिति प्रसंदिग्धप्रथम
प्रेत्यर्थो पूर्वपरेणादेशस्येत्यर्थः बोध्यं तत्र कर्तव्ये परपरेणादेशस्येति शेषः प्रशामीति तदानीमित्यादिः एवंचोक्तभा
ष्यस्य साधारणत्वेन युगपत्क्रमेण वोपस्थितिविषयत्वेऽप्यंतरंगबहिरंगत्वे बहिरंगप्रवृत्तिविषयत्वमस्येन तत्त्वबहि
रंगप्रवृत्त्युत्तरांतरंगप्रवृत्तिविषयत्वमिति नैव यथावच्छेदप्रागुक्तग्रंथविरोधः अन्तरंगत्वं न प्रागुक्तरूपमसं
भवात् सर्वप्रवृत्तिकत्वेन तु नतत्त्वं संगशब्दस्य निमित्तपरत्वात् किंतु पूर्वस्थितनिमित्तकत्वरूपमतएवतुः
प्रयुक्तः पूर्वत्वं च यथा कथंचित्तस्य साधारणत्वात् अतएव दृष्टान्तसंगतिः दृष्टान्तेऽपि प्रत्यपते क्रमेणोप
स्थितावपि शास्त्रमतिवशादेव सर्वं पूर्वं न तत्र उपस्थितिरिति बोध्यं दीक्षितास्तु किं स्वदुपयाति यत्विति सूत्रेऽपि स्व
रितत्वशब्दात्वात्मतप लकोऽति विनश्येतादिति विनोल्लिखिकिमतीत्यर्थः पदाद्यादिनागविष्टइत्यादिपरिग्रहः यथा ५८

श्रुतमेवैवमग्रेऽपि टिलोपइति स्वजइतिभावः ननुविषयभेदेन टिलोपस्याभिन्नत्वात्पूर्वैटिलोपबाधेऽपर ५५
बाधः कथमतआह जानीतीति अनेऽपीति नविषयभेदः टिलोपशास्त्रं लकावाध्यते तन्नापस्यतथैवसत्त्वपात् न
यावनाघामे टिलोपत्वे आरभ्यमाणइतिन्यायसंचारः प्रवृत्तसेति नस्यत्वरमतोलाभादितिभावः कतस्य प्रकृ
त्यैकाजितिसूत्रेइतिभावानन्तपयस्यापापांतराहृथकत्वंउपाधाइतिउपयेति वदृश्केरनआह भाष्येइति नेवव
मप्यप्रतिषिद्धमनुमतमितिन्यायेनतदपास्त्वतआह परीति इयंवेति असिद्धवदहिरंगमितिनिवेत्यर्थः पूर्वपस्य
क्तिरिति पूर्वपदात्तिणउक्तिरित्यर्थः इतितत्रपाउक्तिः सापूर्वपदात्तिणइतिहेतोर्नादतेगेत्यत्वयः समासेपूर्वे
इपविधेयभावश्रुतोनैवोपसंगतिः नत्वदिकथंभाष्यमिदंहेति प्रेष्यप्रियंमन्यमिति सिद्धान्तेस्वमोरिति लकु
तोनेति पूर्वपदस्यकोनाघामेल्लकास्यादंभान्तयोधात्वितिवत्स्वमोरित्यस्यापिवाधइतिवाच्यसामान्यविनयासि
द्धान्तेकोवाच्यविशेषवृत्तिन्यायायस्यनाधामिर्नान्यस्येति वैयर्थ्यमितिनतुकोऽपूर्वस्थितनिमित्तकमंतरंगप
रस्थितनिमित्तकंबहिरंगपूर्वत्वादिमवयथाकथंचिदित्याशयिकापानत्वाप्यासिद्धवदहिरंगमितिनिवाद्
तिसिद्धान्तेकोनैषदोषोऽन्तरपदाधिकारेविज्ञातेनेशक्यं हिंषनयः परंतथइत्यत्रहिदोषः स्यात् तस्माद्विमन्यइत्य

प॰ टी॰ ५९

59

वभावमित्यत्रकेः पूर्वपदेशिनः कार्यकालपक्षेपि त्रैपादिकेन रोः पूर्वं तद्दर्शनेनर्विसर्जनीयस्य त्रैभाष्ये वार्त्तिकाव
इकसिद्धिरित्यत्रकेः यथोद्देशपक्षेणानस्य सुसाधनत्वादेवेतिभावः एतदेव ध्वनयन्नाह परमिति तत्त्वमुमइति ग्र
न्थकृतैवेतितत्त्वंबोध्यं तदप्रवृत्तेरिति सर्वथात्वप्रवृत्तेरित्यर्थः नव्यमतेपि दीक्षितादिमतेपि ग्रन्थेस्य
स्पष्टाख्यायथोद्देशेति तथाचतद्रूपं यत्प्रकारान्तरं तेन सिद्धत्याद्यर्थः दाद्देति नचतत्प्रवृत्तेः परत्वप्र
त्याख्यानाहरणेनार्थः तस्य उक्तभाष्यस्य तदुक्तित्वं सर्वपक्षकित्वप्राह इति भाष्यसिद्धान्तानुयायिन इत्यर्थः
समानेनेति व्याश्रयस्यानुभवत्वेवेतिभावः नानेनेति असिद्धमितिवचनेनेत्यर्थः असिद्धत्वात् आभीयासिद्ध
त्वात् भाष्येइति तत्र हि वसुसंप्रसारणमजीयोसिद्धं वाच्यमन्यथाभीयासिद्धत्वाद्बहिरङ्गासिद्धत्वाद्वालोपा
दीनिपपुषाश्रयुष्षोलुक्लुषइत्यादौनस्यरित्युक्ताः समानाश्रयत्वेनाभेसंज्ञवहिरंगमंतरंगमितिचप्रति
द्वंद्वभाविनावेनावर्थावित्यादौनांसमपिर्विंइतं तस्यायंभावः इयंपरिभाषावाहद्गुरुसूत्रस्थत्वादाभीयेत्वे
तस्याकर्तव्यायां समानाश्रयबहिरंगसंप्रसारणस्याभीयत्वेनासिद्धत्वमितिनिमित्ताभावादप्रवृत्तेः तत्रान्या
ख्यानेनत्वनित्यत्वेशरणमिति यस्यासिद्धत्वं तन्निमित्तनिमित्तकत्वंपरिभाषायाप्रतिभाष्यप्रामाण्यादिति ५९

समानाश्रयत्वं बोध्यं अत एव च परंपरयानिमित्तत्वेन तत्त्वं क्वाविल्के आगुकं आल्लोपादीनामंतरंगत्वं तत्र
त्यनिमित्तकत्वेन पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेन च बोध्यं एवं पूर्ववत् सिद्धिरिति तस्य बाधकत्वेऽन्वयः अंतरंगे
ति गुणेत्यर्थः तस्य तत्त्वं च संख्यापानुवर्तकत्वेन वाल्पनिमित्तत्वेन बोध्यं ज्ञापकमप्य त्रातोहलादेरित्यत्राङ्ग
ग्रहणं णिषिद्धनिषेधस्य अन्यथाऽकोषीदित्यादौ गुणेऽलघुत्वाद स्वपीदित्यादौ गुणापादेशायोग्यानंतत्वा
तदभावसिद्धिरितितत्स्थ्यं तेनाऽनेनापीदित्यादौ ह्रस्वसिद्धिरन्यथा गुणायादेशायोग्यानंतत्वा लस्यादिति
बोध्यं ५० एवंसिनाभीयचिपाघन्यत्र आगुकान्यत मांतरंगत्वेन तत्त्वहत्वंगीकारे बहिरंगेति यत्रनि
मित्तावेव बहिर्भूतकिंचिन्निमित्तकस्योऽठ इत्यर्थः अत्र च परस्थितनिमित्तकत्वरूपं बहिरंगत्वं पूर्वस्थिति
निमित्तकत्वरूपमंतरंगत्वं बोध्यं ५१ परिभाषायां यद्यपि भाष्ये पदं यषत्वतकोरसिद्ध इत्यादेरुक्त
तथापि षत्वग्रहणं समासनिर्दिष्टत्वान्न तज्ज्ञापकं वक्ष्यमाणएकेरतत्र आग्रहणमिति नत्वमुपपा
दयतीति अन्यथेति परिभाषानंगीकारे इत्यर्थः समासस्य पूर्वत्वेदेनुभाटसमेति तत्र समासे अपि नातु
दनंतरं सुतरां तत्संभवः सुविनः तल्लिप्सुत्वेन तत्संभवे हेतु नहैयथ्यं तग्रहणवैयर्थ्यं तन्नपरद्वयसंब

पं॰ टी॰ ९० 60

यिवशाद्दियणोर्लत्वं वहिरंगत्वेदेतः तदेवद्दर्वं भाष्यानुक्तत्वात भाष्योक्तं वहिरंगत्वमाश्रयकभिन्नत्वाद्वात
आद्गुणेति आदिना उपेद्र इत्यस्य संग्रहः तृतीयांतमध्यवर्तिते नैवान्वेति लोपइति सूत्रेइति तत्रहि आद्गु
यान्तकनिमित्ते लोपे गुणवृद्धीनेत्यर्थः प्रेद्ध इत्यादावतिप्रसंगमाशंक्योयसमाहितं नन्वत्र नेदृशं वहिरं
गत्वं किंतु यद्र्युपसर्गनिमित्तकमित्यादिना भाष्योक्तं रूपमतएव लक्षणं तल्लक्ष्यासिद्धमपि तथात्र नोक्तमत।
आद्गु संयोगान्तस्य लोपइति सूत्रेचेति तत्रहि यणो लोपमाशंक्य प्रतिषेधाय कुरूदध्यत्रेत्यादौ वहिरंगो
यणादेशः अन्तरंगो लोपइति समाहितं तत्रचैकपदीयवर्णाश्रयत्वं लोपस्य पदद्वयसंवंधिवर्णद्वया।
श्रितत्वं यणः स्पष्टमेव यद्यपि तत्रैव पदद्वयस्य तत्रोक्तं तथापि तल्लोपे पदद्वयाश्रयोपपत्तेः पदप्राप्ति
स्यसवर्णे दीर्घः गुणेपीति भाष्यस्यासंगतेः सूत्रस्यापीदमेव तात्पर्यं एवं भागत्रपि एवंचनत्वेनतत्वंकिं
तत्रत्रैनेमित्तिकत्वेन धीत्येत्यादौ संख्ययावटकत्वेन वा लनिमित्तकत्वेन त्वात्तं रंगत्वेवाच्ये पदद्वयसंवं
धित्वस्य विशेषणस्यातथात्वानुपादानेपि तल्लाभेस्य वस्तुतस्तत्वस्य समस्तत्वेन विशेष्यस्य तत्वेन घटकत्वनिर्वाहः
कैयटदीक्षितानामुक्तिं खंडयति यत्विति अपिना भाष्योक्तसमुच्चयः आदिना कोसिच्यादिपरिग्रहः एका ९०

देशस्य पूर्वं ज्ञानस्यानं विनानस्येवाप्राप्तेः प्रत्ययनोऽङणः परत्वाभावात् ङणः स्थाकारस्य प्रजयीणामर्थेन ५८
गतः प्रतिरेकादेशासमुदायकः नराहोभयोरिति नतुसमतेऽपिमासत्वपत्वग्रहणासिचादिष्वसेकदेशविकृ
तस्यापेन पदत्वेन समासदायोरिति निषेधेनेष्टसिद्धेरत्र ग्रादेकेति पदादीति सकारस्य विशेषः नत्वृ सा
स्त्रीयेति निषेधप्रतिषेधेकथमातिदेशः एवं च तद्धार्थमेव प्रथनत्वानिषेधोऽपि शास्त्रीयं कार्यं नहीं उक्त
रा॰ रीत्यासोसिचादिष्वस्य पदत्वेनेष्टाः पूर्वपरासंबधित्वेन द्वयोरसमत्वात् ज्ञापकं पुरुषमेव किंच नपदद्वय
स्वंविधिवर्णद्वयापेक्षत्वेन नतत्वउक्तदेनो किंतत्वनिमित्तत्वादिनेति नत्वषत्वस्येव नत्वाद्युक्तमेव तत्र तथा
ग्रहकृत्वगीकारेसमासेनतकेः ज्ञापकत्वेऽप्यपानिर्वेशनेश्रुतपक्षसामाम्नेतो भगवतोक्तमतस्त्रादेशेयेति
५८ प्रतिषेधोदेशासमुदायकः पतदुत्तरपदनतीरेवावद्वयः द्विवचनेनेन समासः द्वयंश्रुतीस्यध्याहारः प्र
वेशनेनतथैवपरद्वयमस्तिवहिरंगमत्रनमंतरंगमाप्नोति अंतरंगमत्रतवहिरंगवातत्वचवहिरंगपरिभा
षानेनिपरिभाषार्थः तथावांतरंगेवहिरंगेउभयपत्रवाचोः ज्ञानेनतथैवबहिरंगपरिभाषाप्रवृत्तिनेनिफ
लितमित्याहुः तन्न एतज्ज्ञापकपरकृतितत्वग्रहणावैयर्थ्यापत्तेः प्रवावेदसमित्याद्यसिद्धापत्तेः तथात्वेना

प॰ टी॰ ६१

61

यइति सूत्रस्य भाष्यविरोधापत्तेः धर्मिग्राहकमानविरोधापत्तेश्च यद्यपि सौरदेवादयः संज्ञिनाधिकारापक्ष
यैकत्वेनैव प्रागुक्तस्थले तस्य तदानंतर्येन स्वप्रकृतिनिरित्यर्थोऽनवमाहुः तदपि प्रकृतस्मर्योद्यानुयायार्थालाभाव
त् उक्तार्थात्वदोषावारणात्तापि तेन तस्याचाविताथ्याच्च यत्तु केचन यदि स्मर्ताद्यादयः एकवचनेनैतेन समासः न
तु तथायोगेत्वात्समस्तलाभावाच्च एवं चोत्तरकालसहनिकेः चश्चानेनत्यैन स्वप्रतियोगिकानेनत्यैनिमित्तत्वेना
श्रितेन तदप्रत्यनिरित्यर्थमाहुस्तन्न प्रत्युपदोक्त यत्नदोषद्वयापत्तेरत्नश्चा द्वयोरीति प्रकृइति संबंधसामा
न्येषष्ठीन तस्यानेमूलविरोधापत्तेः प्रतंरगेश्चानंतर्येचान्वयः स्वप्रतियोगिकानंतर्येत्वमर्थः सापकस
सजातीयविषयत्वादारसातस्येति परिशेषादारवदिरंगसेति यद्यपिनादेशेनरंगकार्यवद्भिः शब्देन
परिभाषारूपी त्वातद प्रकृतिरित्यर्थः सवचलयापित्वासंगतिर्ज्ञानस्येति सजातीयार्थालाभश्चस्यादतश्चा
रवदिस्यादेनेति भावरसप्रवद्भिष्वमितिशेषः क्वचितयापाठएव तद्वदर्थमाहवदिरिति वा लक्षणापित
स्यानिषद्दुमशक्यत्वादाहतन्येति नन्वंतरंगेइत्यस्यलाभे उक्तार्थलाभः सएवनातरमर्योदयानदप्रतीतेः
रीतिकार्यकत्वनेतत्किमितिप्राचोक्तार्थन्यायोगात श्रादसिद्धमिति इतिभाष्योक्तेति विशिष्टभाष्यात्क्षे ६१

स्वर्थः तथाच भाष्यानुसृष्टौ वेदशीतितन्त्रकाश्रन्थ्येनतदानन्तर्यमनुज्ञस्यार्थेमृत्क्रमनन्यथात्वं कांतासंगतिः
स्पष्टैवनदाहृतत्रेति यदंशेनवारणंनक्तवयितंतद्रूपंतेनेत्यस्यार्थमादानरंगेति यद्यपिधातोरिति प्रकृ
तंतयापितद्विहितविशेषणकर्मेवचतत्रतत्वमनेनिमित्तिकत्वेनात्यन्तिमितकत्वेनवावोध्यं ज्ञातस्येतिमा
त्रस्यफलमाहज्ञातेति यत्सौरदेवादयः प्रसिद्धमितिनैकस्याप्यवांगीकारः यजेऽहंद्रमित्यादौदोषोद्धारः
पदसंस्कारपक्षेणयदाहुः सवि वार्थपरस्यार्थेवाकांक्षहृणांतिस्त्रूरयइति पुक्तैवेतत्र त्रन्यथानत्रपदे
भिन्नपरिभाषांगीकारेपि शब्दपरविप्रतिषेधेनांतरंगत्वात्प्रागुणेवाधित्वादीर्घएवस्यान्यायतोवचन
स्प्राप्तत्वादित्याहुस्तन्न नावनाप्यत्ययानिवाहात् शब्दतःपरत्वमादायविप्रतिषेधयत्तत्राहतेरत्वःपर
निस्तत्रेभाष्येपतितत्वाघ्रनेदत्तहनयन्तस्यफलानतरमाहधियतीति प्रादिनाधाडडुवदित्यादिसंग्रहः
घ्नतएवाघोभयत्रतत्रोक्तमेवांतरंगत्वंबोध्यं यद्यपीयद्विःस्यावतादौप्रत्ययेइतिधातोविशेषणमितिन
स्यान्यानंतर्यंतथापिविशेषणेनयातदन्तस्यैवयदितनाधान्येनात्वएवान्यानंतर्येत्याद्यर्थः संभवात्तत्र
यद्विःस्योतनतणोतिविभाषेतेनदाःधमेवप्रसदाहरणंघ्नतएवाघोनविरोधोनशगतेनसत्त्वसिद्धंयाथा

प॰ टी॰ ९२

स्येनाथाथा स्येनत्वेन स्वतन्त्राश्रयणमिति नित्येनोद्देश्यलक्षणान्तरायकपरिभाषासंगतिः दीक्षितमते त्वयमपि न दो
षो बोध्यः एतेनैव यद्विधावेवान्यानन्तर्यानाश्रयणादिदं फलं विसंयया कथं विनत्वेन शागन्तो ह्यलक्षणान्ता
पकपरत्वं ग्रन्थविरोधश्च सूपाख्ये ननु भाऽ इड्वदिस्यादौ सार्वधातुके निगुणात्वागनित्यत्वाच्च द्वि॰ द्विर्वचने
वातिनिषेधाऽत्र वरूःभावे द्वित्वमरलालक्षणपथगुणाद्र्वांऽश निचेत्त्र अन्तरंगत्वात् द्वित्वस्यैव वर्षाभः तस्य
नत्वं वप्रयोगीयो चारणेत्यायुक्तरीत्या द्वित्वाद्रपथाकार्यप्रावल्येपि यथा न दोषस्तथा मत्रस्पष्टं सीयेति
सवर्णं द्वीर्घ लघूपधगुणादेरित्यर्थः अत्रार्थे वार्तिकमपि प्रमाणं यतिप्रतत्पवेति जातस्य स्यांगीकार
देवेत्यर्थः एवमग्रेऽपि अत्राघविप्रतिषेधश्चनि सूत्रस्यमसंक्षितिवेति सूत्रस्य आदिनावादिरंगरणासिध्यन्ती
त्यादि परिग्रहः सूत्रमप्यार्थे प्रमाणं यतिप्रतत्पवेति अन्यथानदानर्थकं धनयित्रमारतनीति विभज्या।
त्वाद्योनिष्ठं धातूपेति क्रियायाः साध्यतया धातनः प्रतीत्यासवें तः शाकसाधनाकांक्षा नेयमेनत द्वा
धकमूत्तघोत्पस्य नंतरं शाकसार्थयोनकत्वेन साकांः तएन न याथा नोरूपतर्ग योगे ततः शिवशब्दस्य
तत्पुद्रायेनयोगाङ्गणास्यांतरंगत्वमिति संप्रसारणं द्वेनिस्ट्ट भाष्याकराभाएकस्य धातूपसर्गकार्येऽपि ९२

प्रक्रियाक्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनैवांतरंगत्वेन तत्तत्वेन एतेनेयंष्वमोंतरंगत्वस्याभावेनेदं
विंत्यमित्यपास्तं नत्वेकेनेतिन्यायेनेतिन्यायेनास्यतादृशार्थज्ञापकतापि भाष्यकृताविरुद्धा अन्यथान
र्थक्यमेवेतिभावः दूरदूतादिके यदादिमतस्यापारणं दोषं स्वमते नाशंकेतेन चेति अतएवेवमिस
द्धिः असिद्धत्वात् परस्थितनिमित्तकत्वेन बहिरंगत्वेनासिद्धवद्भिरित्यनेन निषेधस्तु नकस्यापिम
ते पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वे लोपस्याद्वसंबंधिकार्यत्वाभावात् यणस्थानेनैवासिद्धत्वतन्त्रसमत्वेना
न्त्वात् कैयटहरदत्तादिमतेन समाधत्ते चेइति कृतेनकवेति नमुनेरितिवदतिभावः एतदर्थात् उक्त
परिभाषायां तत् एतदंगीकर्तृत्वं दूरहि वण कारो किंखंरयतिप्रसिद्धेति अतिसप्तेनेत्यस्याघार्थेतिशे
षः तद्वारणे तु लोपापत्तिवारणेन अस्यां नत्वानेनर्येइत्यस्यां तेनैव अतिसत्वेनैव इष्टापत्तिरिवइ
यतिअतएवेति परिभाषासत्त्वादेवेत्यर्थः अन्यथा अतिस्यपरिभाषयैव निर्वाहादेतदनंगीकारे
त्वाश्रयत्वेन तन्निमित्तकत्वेन तथा च परंपरयानिमित्तकत्वेन बहिरंगत्वस्यक विलकस्याचापि सीका
रइतिभ्यास्त्रिमिलकत्वेनपरनिमित्तकत्वाद्बहिरंगत्वेबोध्यं नलोपस्यासिद्धत्वेनेनिपाठः नवानिमयता

प॰
टी॰
६३
63

तदप्रवृत्तिः इष्टस्थले प्रवृत्तौ न्यायस्यानिर्विषयतापत्तेः अत एवेत्युक्तमर्थमादत्तममस्त्विति परिभाषा।
गीकर्तरीत्यर्थः तथा नहि ध्यापकेरूक्तस्यस्यानित्यत्वे ग्रजेति ग्रवेऽन्यानन्तर्यायणसत्वादित्यर्थः न
था चानसिद्धत्वेन तद्वारणाय तदावश्यकत्वमिति भावः एवं सति परिभाषांगीकारेसति तकमिति ग्रत्य
यलत्तणत्तक्रियमाणस्मितिभावः वहिरिति तन्तोवर्हिर्भूतोनरपदनिमित्तकत्वेन पदनिमित्तकत्वादि
तिभावः एवं सतीत्युक्तार्थमादत्तनाजेति तन्त्रेति ग्रामणिकुलं इत्यत्र ऋत्वस्य वहिरंगासिद्धत्वाभावमेवाहृकत्वा।
मामेभावाभसंगानिरित्यर्थः। अस्याः नाज्ञानंतर्य इमस्याः नन्वकादिफलानांज्ञापकानांचसत्वात्कथमा
नावश्यकत्वमत आहेत्यादिति नाज्ञानंतर्ये इमेतज्ज्ञापकत्वाभिमतेन षत्वतकोविदितस्यग्रहणेनेत्यर्थः त्या
यत्वादिति वचनाकल्पनजलाघवादितिभावः एवं परिभाषाखवकेदाय व्याप्यत्वमेवोपपादयति
अत एवेति अस्या अनावश्यकत्वेनासत्वादेवेत्यर्थः तथा असिद्धपरिभाषयासाधितरति एतत्सत्वेत
निषेधानवसंगतिः स्पष्टैव ननु नेदं षुक्रमेतत्सत्वेपि भाष्यकृतोत्यातयामेरनत्याह अत एवेति उक्तोर्थः
इतः क्वापि विप्रतिषेधसत्वानिरिक्ते नन्वेवमपि तत्रफलार्थमृक्ते नावश्यकत्वमेवनदिवकृक्तेनैव ६३

श्री

आवश्यकत्वसाधकोनिषसंगापेनेरतआरानएवेत्यादिभाष्येऽस्मिन्नेन संप्रसारणाच्चेतिसूत्रेभाष्येंतरंगप
रिभाषामुपक्रम्यइत्युक्तमित्यन्वयः इत्तीतिकिंनदाहविषेति इदंतर्हिप्रयोजनंहलामग्रेत्यचाविभज्यान्वा
ख्यानेहलस्तग्रस्त्वग्रेतिस्थिनेरुत्वप्रुगपत्यामोयाडुवदिस्येवोक्ताद्ंतरंगत्वात्पूर्वंसवर्णादीर्घोनावश्य
मिदमेवफलमित्यादिः अस्याः अंतरंगपरिभाषायाः ननुनैतावतैतदभावसिद्धिरनेनफलानामन्यथा
तिविधानानांचतत्रोक्तत्वबलाज्ञानांतर्येइमस्याअपितत्वेनतत्रोक्तत्वादेतत्प्रादप्रतीति परिभाषाविषय
प्रसिद्धपरिभाषार्थेयत्नेनाविप्रतिषेधसूत्रोक्तप्रतिविधाननिरासः धननमिति प्रतिविधेपदेषेष्विति
विपिप्रत्ययांतप्रकृतिकैकवचनांतबहुवचनांतप्रयोगेणातिशेषः तथैवसत्वेनदोषप्रतिविधानाक्ता
नीतिवेदन् तथोक्तत्वानन्वेवंवावदेत् तस्मात्सर्वदोषैकंप्रतिविधानंततोऽन्यकार्यमितितदर्थेःतथा
ततदनित्यत्वमेवमान्यथाविप्रतिषेधसूत्रस्यभाष्यातिरेकदेशिनइतितनामर्थे तथाप्रतिपादकसौरेदवा
दयोचंन्यायप्रवावतप्तूरित्यादावनित्यत्वादेवानिर्वाहइतितदर्थमावश्यकत्वानानअतएवनिर्मूलापिमूलशै
थिल्यातलिंगकादेशयोःप्रत्येकनिमित्तद्वयापेक्षत्वेनसमत्वात् अन्यस्यनत्वस्यडंवचनत्वाबतथाचटकत्वा

प॰ दीं॰ ६४

64

गीकारेऽतिप्रसंगापत्तेश्च एवं चैतज्ज्ञापकपरं विप्रतिषेधसूत्रस्थं भाष्यमेकदेश्युक्तिरेव अत एव तत्र भाष्ये
ज्ञापकानुपयोगादन्ने सामान्योक्तिः स्यात् पूर्वत्र ग्रहणमावश्यकमेवेति भावः न त्वेवं हृद्द्विवरणोक्तेः समर्थनेपि
कृतिन ग्रहणावैयर्थ्यापत्तिरेरीषन्नुत्तिवेद्विष्ठापत्तेः सन्निपातपरिभाषयेष्टसिद्धिमाश्रित्य भाष्ये तस्य प्रा
त्याख्यानात् इति केचित् तस्य प्रतिसत्त्वमेव तेन तत्राप्यते इति वैयर्थ्यमिति सीरदेवादयः वस्तुतस्तु संज्ञाकृ
तं बहिर्भूतनिमित्तकसंज्ञाकृतं यद्वद्भिन्ननिमित्तकृतं च बहिरंगत्वं नाश्रीयत इत्यर्थज्ञापकं तथा च तस्याफलत्वस्य
प्रागुक्तत्वेनासिद्धपरिभाषयासिद्ध्यभावः तथासिद्धिमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानमित्यत्र दत्तदृष्टिना दोषः एवं
चासिद्धेत्यादिग्रन्थदोषप्रदर्शनपराप्युक्तिः प्राचां तथा बहिरंगत्वमंगीकुर्वतामनुरोधेन अत एव पूर्वापरग्रंथविरो
धेन किं चैतत्पक्षेपि कृते चेत्यादिहिनीयार्थानुपयोगः अत एव निर्दिष्टोऽठोऽसिद्धत्वाद्धल्लोपप्राप्तेरेव चऽप
रेति स्थानिवद्भावेन सवर्णत्वात् प्रत्येषिषतिन्यादौ जुसोः भावाय पव्रमीसमासस्यावश्यकत्वात् अविगणय्ये
त्यादावेतदनित्यत्वेपीष्टस्थले प्रवृत्तेरपरत्वात् पूर्वस्मात् निमित्तत्वेनाश्रितादिति केचित् तस्य दूषितत्वात् सवि
यावित्यस्य स्वादेशिकविधौ प्रवृत्तेः न च नपदान्तेति निषेधः ऽकोन्तरत्वात् एवं च नयार्थकरणप्रयोगो नादोष ६४

पंचसमासानंगीकर्तृमतानुरोधेनेति नतद्धितेरोप इति सवोध्यं नदादेरन्यत्वमिति ५८ एवं अनित्यासिद्धपरि
भाषायाः स्थिनादाविप्रज्ञानंतर्यएवानंगीकारे आदिनागोमत्य त्यादिसंग्रहः साश्रितत्वेन तदयोग्यत्वेन
परंपरयातत्वस्यकृद्विरंगीकारात् अंतरंगत्वात् समासांतर्गतैकदेशनिमित्तकत्वदित्यादिः आदिनादीर्घो
दिपरिग्रहः अपिः परनित्यमनवापकः अन्यवपरिभाषायांच तत्वमेवविशदयतित्वादिति आदिनालघ्याक्र
तस्वदीयइत्यादिसंग्रहः लुगिति उक्तरीत्येतिभावः एकवचनेइत्यस्यार्थपरत्वादादेर्विभक्तीति अस्यनयाउ
त्पत्तेरनुप्रत्तेरितिभावः तत्फलंतुपुष्पाणिस्युश्चइत्यादिविपदवहूव्रीह्यादावादेशाभावइतिबोध्यं इदंमानु
कंसूत्रं यत्नादिति परिभाषेत्यर्थः एवमग्रेपि आदिनातुभ्यहितंत्वद्धितंनवायंत्वदीयइत्यादिपरिग्रहः अ
त्रिमादिनात्वभ्यादिसंग्रहः तेषांतद्बाधकत्वात् तत सूत्रे अत्रत्येति प्रत्ययोनेरेतिसत्रस्येत्यर्थः यत्वत्रसूत्रे
तत्तापकप्रत्ययग्रहणस्यकिंवादौसापत्यात् किंतुतरपद्ग्रहणमितिभाष्यस्तत्वद्रूपितद्भाष्यप्रागुक्तंप।
ध्यात्सुनंसंग्रहणस्तत्रस्यज्ञापकत्वहृदयति उभेति आचारेति आतिपरिकप्रकृतिकेत्यादिः नतुतद्भाष्यसा
करीत्येकदेशप्रकृत्वेनकथमिष्टसाधकत्वमतआह त्रस्त्वेति नयदिकास्यत्ययादित्यामोत्र यहणमात्रुवंधक

न

मस्य

पं.
टी.
६५
65

त्वाद्यपेक्षयेत्यभावस्य न तत्फलं फलाभावात् यतः प्रमाणं मात्रार्थं विधीयते तत्र नास्ति विशेषोमिदं चोक्त्यादि
ति परत्वे प्रसङ्गः पदश्चेति वाक्यासक्तानां श्लोकानाम् विधानाश्चेत्येक प्रत्ययोनाप्रजनेनादृष्टत्वे नेभ्यश्चाचार क्विविर्त्ये की
यमते सर्वं प्रातिपदिकेभ्य इत्यस्यतत्त्वानन्तलाश्रयणेनापपत्तज्ञाप्यानेभ्यस्तदभावएवेति कैयटः अवगत्या
दौ त्वकारान्तरस्य प्रश्लिष्टस्यानुबन्धत्वस्वीकारान्नदृष्टत्वं न तेनेतिनद्भावः एवमिति क्वौविदेवेत्यर्थः एकार्यका
भ्यां प्रातिपदिकाभ्यां प्रमदृलभ्या दृढद्रन मतनिरासायादृष्टातीति नदादिपाशकत्वत्सेनेव भवेत् अपिना।
संनस्त्वार्थिकत्वादेरपि संग्रहः अनभिधानमिति भाष्यदृष्टेनाविति भावः अत्रवोष्यमित्यनेन सूचितारुचि
त्वत्नसैकदेशस्थत्वत्रूपोर्कैवातिनेदंप्रकमितिमाचोर्क्तं खिइयतिपतेनेति क्विवभावेनेत्यर्थः नेवति क्विप
त्वमादेशार्थमित्यर्थः यत्तकैयटादयः तदन्तुहृतिः केवलानन्तापिकातदभावेदिश्चादेशानराणामपिवाध
कौतौ सर्वादेशोस्यात्तामनेकाल्त्वादत्सगसमानेनितत्त्रमादावभिचरिते तस्मान्नवादीनां प्रसंग इत्यर्थं ह्या
रात्स्यानिषद्यस्यार्थे पात्तवायन्तुहृतिसत्सहितातदन्तुहृतिसोपिकाकेवलाद्दितदन्तुहृति लोचवायस्यात् गा
रीपसीहितवायन्तुहृत्या स्यानिप्रतीतिरितितज्ज्ञापनायनभवेदितिनदप्रकमातिगुरुत्वादितिधनयन्नाद ६५

नन्विति अपिः सूत्रसमुच्चायकः अन्यथा निराकाङ्क्षत्वासिद्धत्वादिति तदनुवृत्तिः सपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिः
तस्य उत्सर्गसमानेतित्यायस्य आदिनाबहूवोग्रहणं अग्नीति अवयविनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी य
ह्यनस्यवार्थेपीत्यन्वयः अनपत्ववद्बहुवीत्यादिसंगतिः पुरस्तादिति तद्धि धिस्ते इतिभावः एवमग्रेपि तस्य
उत्सर्गेतित्यायस्य अत्रत्वमयोः उत्सर्गस्य बाधाभावेसत्वत्रप्रवर्तमानस्योत्सर्गेतिन्यायस्य अनपत्ववदिति
उत्सर्गस्तौल्किपत इति अस्तुनतदंगीकारेएवमाननमित्याहानएवेति तस्यतादृशसार्वत्रिकत्वांगीकारादेवेस
र्थः अन्यथाव्यभिचारेण तस्यैवानंगीकारे प्रतिपत्तिलाघवव्याघातकडिति अन्यथाप्रकृतमेवविदध्यात् अस्य
त्रित्वादत्यादेशत्वेऽपवादयोरनेकात्वात्सर्वादेशत्वसिद्धिरितिभावः नन्वनपत्याश्रकत्वेति क्विप्रमाणेसति
तिशेषः उक्तेति उत्सर्गेत्यर्थः तद्दियानेऽप्याकादेशविधानं नत्वतस्यभाष्यसंमतत्वतत्स्याफलस्य कावित्वपूर
पिमूलएवकुठारः नन्वादेदमेववेति अप्याकाद्यादेशविधानमेववेत्यर्थः तापितेवारितार्थत्वमेव वि
रोधतत्वैव अयमिति उत्सर्गेतीत्यर्थः विरोधोपवादत्वेनबाधकारणं नविशेषविधानमेवसत्वसमानदेश
त्वेसत्येवचरितार्थान्यथेतिनियतेनतस्यावश्यकत्वमितिभावः अपिनेविरोधसमुच्चयः अपिनापिनाऽसंभवसमुच्च

पं॰ दी॰ ६६

यः बाधकत्वमिति विशेषविधानमात्रेणेति शेषः तत्र कौण्डिन्यन्यायमूलकेन येन नेति न्यायेनेति भावः ननु सम
पीत्यघ्रपिभ्यामसंभवस्यापि बाधहेतुत्वस्योक्तत्वान्न्यायाभावोऽत्र मतेऽर्वबोः तत्राह नायं नियम इति एवं च ते
नानिर्वाहान्मयर्यंतानुवृत्तिः सफलेति कथं ज्ञापकेतिभावः उत्सर्गोऽयुक्तोऽर्थः एवेतीति अनयोरान्तरानर्थक्या
पत्तिरेवेतिभावः प्रकृतेनत्वादिविषये ननु पर्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादिनियम एव युक्तो नोत्सर्गस्वीकारोऽत
आदैत्तदिति मयर्यंतानुवृत्तिज्ञापकपरेत्यर्थः एवं च द्वयोः समत्वे नैतावस्थायां पुम्भाकाद्यदेश
विधानसदृक्तनभाष्येण प्रकृतेन तथैवांगीकृपतइतितदनुवृत्तिज्ञापकतास्वस्यानतरादैवंवेति प्रकृतेतन्त्वा
पानंगीकारेणात्वस्य प्रत्यादौ बाधकबाधनार्थेन सूत्रेण निर्वाहे चेत्यर्थः विधानार्थत्वस्य बाध्येति शेषः तत्र त्व
त्कृतमित्यादौ च श्वेतरंगत्वादिति उक्तरीत्या लगपेत्वयेत्यादिः तत्र तदनुवृत्तेः सत्वादितिभावः अस्मिन्नुश्वेत
रंगानपीतिन्याय एतद्विषये प्रत्ययोत्तरपदयोरित्येतद्विषये अप्राप्त्या विभक्तिपरत्वाभावात् प्रभावेन प्र
संभवेनउत्सर्गेतिन्यान्यविषयत्वेनेतिशेषः एतेनाधिकव्याहृतिः तदाशयः भाष्याशयः एतेन ज्ञापितेऽपिन
बाधनवृत्तेः सार्थक्यस्योपपादयितुमशक्यत्वेन कैयटापुकं विंत्यमेवेति सूचितं श्वेतरंगे त्वस्यामरंगेतिन्या ६६

याभावेप्रागित्यादिपदेच परतरइतिशेषः असंभवेन क्वचिन्नमयोः क्वचिन्नवादेर्नानत्वात् तत्राद्येतयोरिष्ट
सिद्धावप्यन्तरेदोषएवेत्याशयेनाहान्तरंगेति प्रपिन्निन्त्यादिसमुदायकः तथा चापवादप्रसंगेनरेतिविष
येनवादेरप्राप्ती पर्यंतसंभवेनतत्राधिकवचवच्छेदायतदनुसृतेः साफल्येनन्तापकत्वासंभवइतिमड्डकरी
त्यान्यायाश्रयणेनैवतत्त्वोपपादनेपृथक्कमितिभावः ननु यथान्यासन्यायोवार्तिकमतेतु थाडुमाकाद्या
देशविधानमपितद्वीत्सैवेतिकथं भाष्यमते ज्ञापकनिर्वाहः न च प्राप्त्वन्नतइति इदमप्यंतरग्रहणानुवर्त
नं अस्यसर्वस्याशयस्तुपपृपीत्यादिनोक्तएव एवं वेदंभाष्यमपितद्वीत्सैवेतिभावः एवंचवच्छेदमाहभा
ष्येति प्राड्विति अनेनारुचिः सूचिता एवं सतिवाचनिकत्वमपि निष्फलं असिद्धमिससमानिस्त्वनैवासि
द्धेर्यदिष्टेनवंगातिरिक्तः स्याः फलं ननु देतीतिद्विक केचिद्दितिसूचितारुचिमाहेडिति कैयटसंग्रहायाह
कवेति मात्रशब्दः कार्त्स्न्येनउपपादयति क्रमेणाये इत्यादिना अप्रयोगरः रूसत्वादिस्मर लोपसमुद्दिल्लेषुप्र
ष्यो सकेयदेइत्यादिः तत्राद्यएकसमुद्दिल्लोपाभ्यां लकविप्रतिषेधेनेतिसत्त्रसिद्धवार्तिकप्रत्याख्यानं त
त्वोपपयणएवामाकादेशोभ्यइतिविप्रतिषेधसूत्रशेषस्यवार्तिकमाश्रित्यतवालोपलकोऽत्रगवधारणा

पं॰ सी॰ ८८ 67

यथाऽनऊ्यतेइतिवार्तिकेनतदग्रिमेणक्तभाष्ये तत्रकैयटेनलुग्लोपेतिवार्तिकस्यापिएवं इनायांतरंगान
पीतिन्यायउपन्यस्तः विप्रतिसूत्रेप्येवं नचलोपलुकोः समत्वात्कथमंतरंगवहिरंगभावइतिवाच्यं लोपस्य
ल्यानिमित्तकत्वं संबुद्धेरिस्वपलत्वणमप्रधानंवाल्कतस्समुदायनिमित्तकऊनिभेदादितिकेचित् अस्येत्
तस्यप्रमकवर्णादर्शनमात्रेनिमित्तं लुकस्तुप्रसक्तप्रत्ययादर्शनमितिभेदेनतत्वादित्याहुः वस्तुतस्तुअंतरंगा
नपिविधीन्वाधमानोलुग्वलवानित्यनुलुग्वलेनलोपेनस्पर्धानार्हतीतिविप्रतिषेधोनोपन्यस्तनीयइतिदिक्तत्र
कैयटेनोक्तंअंतरंगानपिविधीन्वहिरंगोलुग्वाधतइत्यस्यप्रसयोतरेप्यजत्तापितत्वासिद्धमितिविप्रतिसूत्रे
उक्तस्तस्यायंभावः अपिनापरनित्ययोः संप्रदानमरनित्यांतरंगवाधकत्वेनापवादत्वस्यत्वमनिपादनेनविप्रति
षेधसूत्रादीनांनहिविषयेऽप्रामिरितिनस्यांतरंगत्वायपेतेति अतएवतथानरंगत्वाद्यनुपपादनमितिवोध्यं
अंत्ये नयासयोरित्यादौ वोध्ययेऊकार्यइहयाति अतएवेति न्यायेलुगऽ.माचरदणादित्यर्थः अस्याभयत्रान्व
यः नलोपइति अन्यथापर.त्वाद्वहिर्वेपास्थितनिमित्तकत्वेनअंतरंगत्वाद्यऊ.वीतिलुक्.याक्.अनिदितामि
तिस्यादितिभावः एकेत्यस्यप्रदायामदेत्यादिः लगिति लक्षभवतीत्यर्थः अन्यथाप्रज्ञोऽकरीत्यान्यायामहेतोक्तेन

नन्वेवं कैयटयोः पूर्वापरविरोधोऽनयोर्हेतद्दिति उक्तस्य भाष्ये कैयटहृदयेत्यर्थः अयं वेशोऽध्वे देतः नस्येन
दवसरे इत्याशंक्य इतियतेनोक्तं तद्रूक्तविरोधाग्रोपतिहद्धमित्यत्वयः अंगानित्यस्य अन्यययवरूपापदेहे इत्या
दिः सपः शमः अयं तक तद्वाजसेतित्वक एवं वशस्मे वाश्चित्यघटकत्वे नांतरंगत्वान्माकस्तुगिति भावः
यतेननतद्यनुत्रौव्याहृति अनेनन्यामेनतसेवतत्रसंभवेन ज्ञापकस्य विशेषापेतत्वात् ननु नारीं च्याये
नशमवस्थायायास्या देवसः ज्ञापकस्य सामान्यापेतत्वादिति अंगादित्यादि भाष्यासंगतिरेवानुत्राह नागि
ति नदाशंका कैयटीयाशंका वक्ष्यमाणकं तेनैव अयं भावः यद्यप्युक्तभाष्ये कैयटेन तया ज्ञापकस्य सामान्या
पेतत्वात्तथापि तद्धाज्ञेति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् कार्योन्तरं ति मित्र विनाशकत्वक एवकार्यांच दापेक्षया प्राब
ल्यबोधकोयं न्यायो ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् एवं च तद्भाष्यासंगतिरिति तदेतद्धनयन्नाह अनेने
ति अंतरंगानपीत्यनेनेत्यर्थः नदेगोति लगादेत्यादिः लुकेति लुग्मात्रस्यैव धर्मिग्राहकमानात् अत एव प्रा
तिपदिकाधिकाराभावेऽनुदात्तादेरित्यस्य सवंत विशेषणत्वे सर्वस्य स्वपीयाद्युदात्तत्वेन सर्वस्याविकारः सा
वेदत्यत्रात्त्वप्रामिर्भाष्ये भिहिता न स्यात् लुको घटकत्वे नांतरंगाद्युदात्तत्वाविनाशकत्वात् सौवर्यसमम्या लर

पं°
टी°
५८
68

नसमम्मीत्वेनविशिष्टकार्यत्वेननत्वमतेति निषेधाभावाभावप्रत्यपत्वतपोनतसंसर्गौत्वात् अन्यथाऽनेनन्याये
नत्वगुरुत्वेनप्रत्यपान्यामाणभुवनाभामानस्यतद्विशेषणत्वेपदेशेषणानदसंगतिः स्पष्टैवेतिभावः नन्वेवमपि
गोमानित्यादौसमासा न्यायानुमादयः स्वरेवनद्वितदालकत्वाप्तिः समासादित्वतेनाबहिरंगमेव एवंवन्या
योविफलत्वपवानन्यादन्तरितित्वगित्यर्थः घातिपदिकत्वसद्वारभूतत्वादार प्रयोजकेति घ्रादिनातद्विना
दिपरिग्रहः उक्तज्ञापकेनैनायमर्थो ज्ञाप्यतेऽन्यथानदानर्थवयंसमष्टमेवानपवेकेनैकमेवज्ञाप्यमितिनिय
मेन अयंवानियमः ज्ञापकसिद्धस्यासर्वत्रिकत्वात् अतएवनासयोरितिसूत्रस्यशाङ्गकभाष्येसंगतिः तत्रान्य
शाङ्गकेपटत्वविस्मयवेत्यादिसमष्टमुक्तोतादौनदादेरन्यथेति शाङ्गकोभयत्रैवतदप्रत्ययो सेसिंद्रोसोमेंद
रतिनहत्वे अशांतरेऽसैत्वंपद्धेत्यादिवद्भयथापिबोध्यं नन्वेतादिवद्भावेनतस्यतनः परत्वमनत्रासांता
दीति उभयतइति पूर्वपरशब्दाभ्यामंतादिशब्दाभ्यांचविरोधसमुच्चः स्फुटितकत्वादिमैद्वातिदेशद्वयस्यैकत्र २
युगपदसंभवः यथाद्वयोरेकः प्रेष्यत्वाभ्यांयुगपद्भिन्नदेशकार्ययोः प्रेरितोऽविरोधार्थीकस्यापिकार्यं नक
रोतितद्वदितिन्यायसिद्धमिदं नन्वभयतआद्यपरोंतादिव त्राभावेपितद्वतेनापवर्गाभावेपिवाविकारविशि

शेषेमोमप्यंतवज्ज्ञात्वेन सर्वपदत्वेन्द्रशब्दे एकदेशेति न्यायेनेन्द्रशब्दत्वात्तामर्यादस्य देवतेति षामहदिति निषे
ध एवात्र न ग्राह्य किं चेति अपि रेवार्थे अत्र तामिन्द्र इत्यत्र देवताद्वंद्वे चेत्यनेन अनादीनि एतद्रूपोभयेत्यर्थः
उक्तनिषेधादिति भावः न्यायेनेत्यस्यानतरपदत्वेपीमत्रान्वयः नन्नूभयनग्राअयणेइतिनिर्मूलत्वमिति चेदिति शा
स्त्रस्याहार्यारोपबोधकत्वेन तस्य च विरुद्धविषयस्यापि प्रगापत्तंभवेन लौकिकन्यायेनोक्तेनास्य सिद्धभावात् अ
नादिवत्त्वेपि अपवर्गाभावे नोपसर्गोन्यपरत्वस्यैवाभावेनाभीयादित्वादिसिद्धेश्च उपसर्गस्यायतेनाश्वनादिवत्त्वन् णा
तगोद्वियोरित्यादिसूत्रभाष्येतद्रूलत्वस्यैकदेशिनइति स्पष्टमयोतादावत अदिर्भयतामिति न तादृश्येणावेति अता
दित्वोभयाभ्येयणावेत्यर्थः यद्यपि पतद्धयत्याहार्यारोपबोधकत्वेन अपवर्गोऽइति रूपस्तथापि मूलमेव तेन न्याद्रूत
स्येति इन्द्रशब्दस्येत्यर्थः एवं वन्दशब्दस्येत्येवं सर्वं पाठो वा अथः अतोऽपात्तानेनस्वरपाठो वा अनन्तोत्वे देवमाद्र
कस्येति प्रथमस्येत्यर्थः अनएवाद्यापरस्येति नत्त्वपरत्वाद्वृद्धिरत्र ग्राह्य निषेधेनेति एकेति एदंशब्दस्येवेत्यर्थः
एवमाद्यान्वयान्यह्नायथाश्रुतएवेकादेशविशिष्टस्य सर्वपदत्वाद्यवच्छेदकः सः एवं वार्थोक्तातेएकदेशेति।
न्यायेन सर्वपदत्वबोध्यं तन्त्रं भवः वृद्धिप्राप्तिसंभवः एवं च निषेधः सफलः नर भावेन प्राप्तित्वाभावेन नवादि

लो

प॰
दी॰
६५
69

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यो
त्पूर्वमन्तरङ्गोप्येकादे
शोनेतिपरिभाषाय
इत्यर्थः

त्वस्यापितेनातिदेशोतत्राह ताहृश्येति पृथगवस्थिताभ्यामाद्यंतवद्वितीनाभ्यां येवाक्काराः अन्ययन्नप्रातिपदिक
त्वसत्त्वंवतत्वाद्रूपसेक्रुनैकादेशस्यापीत्यर्थ इतिभावः अन्यथा ताहृश्यातिदेशे अपिवद्वाभ्युत्यादिसंभवाय
कः ऐसेति भिसादीनामैसायायतिदित्यर्थः भाष्ये अन्तादिवच्चेति सूत्रे अतएवताहृष्यातिदेशोनादित्वाभा
वादेवपद्येत्यादिवदंतरंगत्वंबद्धिः शावायामेत्यनेन इषुकामशमीशब्दस्याग्म्याभवाविल्वात् आशंकितं अभ
पत्रभाष्येसमाधिस्तुपरिभाषाद्रूपएव नतुसौमेंद्रयथैकदेशोतिन्यायेनमातस्यापूर्वपरत्वंतथैकादेशविशि
ष्टस्यापूर्वपदत्वमपिस्यादितिवक्ष्यमाणभाष्यासंगतिरेवात आहतनैदैकेति गुणाद्रूपविकारस्यांतरपदैक
देशमात्रासंबंधित्वात्तस्योभयस्यानिहत्वादित्यर्थः एवंचयथानयावत्वंतदेकदेशमात्रविकारस्यां नतत्र
हणमित्यत्रोभयतेनकतेमशक्यमितिभावः तदुक्तं तदेनसर्वमभिप्रेत्येत्यलोके भाष्ये विप्रतिषेधेऽन्तादिवच्चे
तिसूत्रस्थे नतुमारुदिंद्रमित्यस्यत्रद्वत्वेन पूर्वपदत्वेनैकादेशाभावाद्वृद्धिप्रसंगनिषेधः सफलः तत्राह मरु
दादीति नतुपूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात्तथैवनिवेल ज्ञापकपरोक्तभाष्यासंगत्यापत्यानेषामनभिधा
नादत आहवेति निमित्तेति बहुव्रीहिः निमित्तत्वंचयथाकथंचिन्तेत्यस्यप्रवर्तनत इतिशेषः अत्रच उक्तपरिभा

घायांच यथांचैतत्तथा वक्तरीणएवोक्तं भाष्ये इति तत्र स्वकभाष्यारस्येएषपतिरत्वाचार्यः पूर्वोत्तरपदयोस्ताव
त्कार्यं भवति नैकादेश इति तेनोनेदं स्यादिति निषेधं शास्त्रीयत्वमुक्तं ५२ एवमपि स्थलत्रयेऽपि निवाहेऽपि आदिनाप्रत्वाय
प्रत्वेत्यादिसंग्रहः अन्तरंगत्वात् अनेकपदाश्रय समासनिमित्तकत्वापेक्षयैकपदीयप्रकृतिप्रत्ययोपत
त्वेन षत्वकत्वेन तत्वात् दित्वादिषु दधातेर्दिरित्यादिषु आदिनाघनिरुपनिजनमनएवनामित्यादिपरिग्रहः
स्यादिति एवं चानिष्टरूपापत्तिरिति भावः अपि कैश्चित्कल्प्यायनभागवत्परादिसमस्तप्रपाय स्पष्टमिति ननु
स्यान्निवृत्तेः लिवधौ स्यान्निवृत्त्वाभावे ज्ञापकमिदमुक्तं भाष्ये इति तयोर्मिथो विरोध इति चेत् यावता विनाय
दनुपपत्तेः तस्य सर्वस्य ज्ञापकत्वं न ह्येकेनेति नियम इति केषांचिदेवाकत्वात् ५४ एवमपि लुविषये निर्वाहे
पि ह्निर्नवने वीतिनिषेधेन हित्वा घ्रागन ह्रीहिवित्याह हित्वे इति तरंगत्वात् पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपांत
रंगत्वात् दीर्घत्वे हृस्वादेशे इति शेषः तदसिद्धिः स्यादेतत्सिद्धिः धा येत्यस्यैव आसेः तेनांतेति ववनांगीका
रेणेत्यर्थः तत्व प्रतिपादयितं तत्फलमाह तदीति यतो सवर्णग्रहणमित्यर्थः आदिनाउषन्तरित्यादिपरि
ग्रहः इयङादीति कित्वाद्गुणाभावे सवर्णे विपरत इत्यादि आदिनोवङ् परिग्रहः भाषाभावेत्विमं शाकारश

प॰ टी॰ ७०

श्लेषः एवमग्रेऽपि वाप्यादिष्वप्यूह्यं वस्तेरित्यादि तथा च तयोरप्राप्तिरेवेत्यसवर्णान्यर्थमुक्तार्थज्ञापकमिति भावः
ननु परनिमित्तकत्वस्यैतत्त्वात्कथं तत्त्वमतग्राह्येयरि: नि दि: धन: सवर्णे: सव" णे इति विशेषणयोरपि त
त्वलारदाभ्यासेति संज्ञाकृतवद्दिंगत्वानाश्रयणादाह संबंधेति स्थानितात्वत्रुहृत्याग्रूरेवनाभ्यासस्येति
तत्संबंधस्य निमित्तत्वं सवचनं तथा च समुदायाद्दहिर्भूतनिमित्तकत्वेन संख्येयानत्वमिति भावः नवेयस्मादि
रपवाद इति सवर्णदीर्घापवाद इत्यर्थः प्रकृतलक्ष्ये तस्यावश्यं प्राप्तेरिति भावः स्वविषयत्वावच्छेदेनोत्सर्ग
प्राप्तौ येन नेत्यस्य विषयो न वेदन्तयेत्याशयेनाह येनेति प्राप्ते नेषत्वरित्यादि संग्रहः तस्यैव इयङुवादेरिति
शेषः प्रावः सौरदेवा इयः प्रत्येनेन स्वविनामकृ विप्रकस्य किं ज्ञानमतमाह परेऽत्वित्यादिना प्राङ्गुरित्येतेन एते
नासवर्णपरमात्रव्यवच्छेदः तयोः इयङ्घयोपेत्यनमोः प्रपिरादिग्राह्यस्यावोविन्यादेः समुद्दायकः शर्वेति वि
त्वादिति शेषः परत्वादित्यनेति भावः प्रपदारे सतीति शेषः पुनः प्राप्तेरिति तत्संभवादिति भावः प्रत्यान्तरंगत्व
पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेरूपं दीर्घापनेरिति एवं चायं ग्यरत्वाभावादेव न तदप्राप्तिरिति भावः द्वितीयादौ विशे
षावत्यतेऽत्रादिनेष्टतः इत्यादिपरिग्रहः ततस्तत्रे एते नाभ्यासेति संशर्णसत्त्वव्यवच्छेदः नवेनमारेत्यादावपि तदा

पत्तिरतग्राह्यत्वोविति ग्रचिद्धिस्यत इतिभावः नन्वेवमपि स्वरयात्नोरेव ग्रहणे किं मानं स्वरकांशान्तस्यागसेत्य
र्थे ञ्यात्नोरपिग्रहणसंभवात् तथा चापि स्वकरोदित्यादौ यत्नेदोषापत्तिरतग्राह्येणइति नन्वेतदपेतयाःन्यव
ह्नितस्त्रियाइतिसाह्चर्यान्ताह्णा २ यात्नोरेवग्रहणंस्यात् नखवदित्तसूत्रान्तरमाह्वर्यमा नाभावस्थानग्राह्या
त्वेति एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञयाक्रान्तयाःविच्छिन्यतोयात्नपरान्तुवृत्तेरित्यर्थः नन्वेतथासमस्यपिस्वरकारान्त
धातुमात्रग्रहणापत्तिरतोव्याख्यानादेवलब्धं स्पष्टप्रतिपत्तये वाक्यार्थमाह्वानेरिति विशेषणविशेष्यभावे
कामचारेणयात्नोरित्यस्यविशेषणत्वं स्वतएवस्त्रियानिर्मिदेशेन्ततरभिव्यक्त्यान्व्याख्यानेनतस्याप्रवेशः उकार
स्यासंभवात्त्यागः समासनिर्दिष्टत्वाद्विशिष्टानुवृत्तिरितिभावः कैयटहरदत्तसीरदेवप्रकाशकेमक्षुभावुलिं
ह्विरूपत्तिप्रभ्याससेति विनिगमनाविरहादाह्याभ्याससेति यत्त्वेवपाठत्तियानिर्देशावद्दलकिनस्यादितिपूर्वो
क्ता तत्र भवतेरइतिवत्तत्सत्वात् शितावाशयेन्यस्याभावे दर्शनाच्च नह्वनयत्राह्यगुरुत्वादिति मात्रागौरव
स्यपदद्वयकृतगौरवस्यचसत्वादितिभावः येपहत्यादौतिः संदिग्धस्वरूपबोधनायसमर्पितं हलादित्वाभाव
तयरुणामभवावारक्किवंतेभ्यः सनोत्तुमतेस्याहलिटीति तथा उकावत ग्रादिनाइयेजकोपिषतीन्यादिसंग्रहः

प॰
टी॰
७८

अधिकत्वमव्यापकः कृतिनत्वाद्यवच्छेदेनाद्देरित्यासाधनत्वाः यद्दोषः स्वकारः इत्यादित्वगुरुमत्वयोरनिदे
शेनालाभात् यन्निमित्तत्वेकल्प्यकृतोयदेशाशामावतिदेशोसत्यतेनन्निमित्तान्यनिमित्तकत्वस्यत्यागीकारा
त् न वधात्तत्वस्यकृत्यत्वेस्वएव तथात्वमतिश्रवकृदनिषुसुदासादञ्जलात्मकसमुदायादेवतद्विध्यंगीकारात्
न वेकात्मत्वयादितिशान्तिः प्रत्ययग्रहणायनयवादिमतेतन्दशाभवात् किंचतदपनयवादिनायकाजयोनभि
धानाक्रिवत्तमतेरवाच्यत्वेनादोषात् अन्यथासूत्रवार्त्तिकयोः फलभेदापत्तेः अधिकमत्यत्रदृष्टवं इकोयण
वरच्छेत्रेष्मानः इयनिश्चादेवरत्वादिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादजंतेभ्यश्चावारकिवभावाच्च एतेनपर्युदासत
ध्यार्थानंगीकारेणतेनतदापत्याप्रत्ययग्रहणसत्त्वमितिसिद्धान्तमतेनेनतदापत्याचदोषः स्वकारएवेत्यपा
स्तं तदेतत्सर्वेवृद्धिरितियायतश्चैवाग्रेयाश्यारष्णाष्टेति षष्ठाध्यायप्रथमपादस्थप्रमाह्निकचरमसूत्रदाक्षात्मसूत्राति
त्वेनतत्सूत्रस्याकृताधिकपरभाष्यस्यार्थः अन्यथानत्रवाविता ध्येयनापकत्वासंगतिः स्पष्टैव तेषां संख्यातरेश
कृतिकावारकिवतानां प्रत्येकंवेवाकौषिषतीत्यादौ द्वितीयेतिग्रनादेद्वितीयस्येत्यादिः यद्येष्टमितत्स्या
धिकसंग्रहार्थत्वेनाग्रासेः नामशब्दस्यसंबंधपरत्वयानत्यकृतिकेपवनत्यासिद्धेतिभावः एवंच अन्यत्रावा

तिनार्थाच अत्रपक्षेभाष्यविरोधमाशंक्यांपरिहरति यद्यपीत्यादिना स्यादित्यंतेन भाष्ये दाधाभिति सूत्रस्थेत्र
स्यग्रंथेत्वयः यत्वेनसूत्रव्यवच्छेदं [illegible]योगेति ज्ञापकोपेत्यर्थः इयंहिनदाकृते असवर्णाचपराभ्यासेवर्णादी
नामियणादिविधानेनतथामनिबद्धार्थमेवस्यात् नचासवर्णाग्रहणाकरणेनापीदंसिद्धं ईषत्तृतिनादावपीयणा
द्यापत्तेः एवचासवर्णग्रहणविशिष्टसूत्रमेतदर्थज्ञापकमुपक्रमेपिवहूनीहिणासूत्रमेवाभिमतमितीतिभावः
तुरुकव्यवच्छेदे तनंवदनावसरेइतिपोषः नत्र्यावर्त्येति असवर्णपदव्यावर्त्येत्यर्थः उभयत्रकोस्त्वभक्तदाइतिकिं
विदयतिनवेत्यादिना काशंक्यनेन अकनपरीति अक्रनेनियमीत्यर्थः ऋादिनेपापेत्यादिपरिग्रहः नतुदी
वेशणा यथाधीभाविनिमित्तविनाशाभावेनकथंनत्वामितत आह यदीति गणइत्वपलाशणे हृदेदपिसिद्धत
ीत्यासमाधनेनस्यादिति अक्रनेनस्यादित्यर्थः कैयटादिरीत्यासमाधनेनसत्वेवेति वाशब्दाः नास्थायानत्वविका
ले पततद्राक्षेति नयत्तरेणेत्यादिसर्वभाष्येत्यर्थः द्वितीयेतद्दंकिंविदयति नवेति अंतरंगत्वानत्वोपस्थितति
मितकत्वनतत्वात् दीर्घसवर्णादीर्घइवर्णोमसस्वनइत्यादिः णत्वमेति णत्वरूपेसवर्णाचीत्यर्थः सहीति अ
वाज्जिणतीमनेनेतिभावः अतएवात्रशंकायांप्राग्यपानेयेषस्यस्यत्यागः नचनदपरत्वाद असवर्णपदेन असव।

प॰
टी॰
७२

णोवयवेन अभ्यासेनेत्येनियतनिरूपितपूर्वत्वमादायाभ्यासत्वं तदवधित्वेनेत्यर्थः ननु अत्यासन्निन्यायाद्यासि
न्यायस्य सावकाशत्वमत आह शास्त्रेति हृद्दिविधीत्यर्थः तथा हि सन्निपातन्यायेत्यादिस्वल्पलक्ष्यसिद्धोऽप्यासिन्यायविरो
धः स्यादिति भावः तल्लिङ्गनयत्वात् तत्रोऽवतिष्ठतीति ननु परिभाषाज्ञापनं केवलासवर्णपदेनापि सिद्धमिति तत्र शास्त्र
बाधार्थमेवास्त्वत आह चेत्याहुरिति चेन कृदतिङ् सूत्रस्य भाषाकरणे स्याऽवः परे निस्यानिवत्वेन तदग्रहणेनेति त्व
स्य समुच्चयः केषांचिन्मतमाह सावेयमिति संग्रहणाकस्त्र्यत्तापितेनोक्तपरिभाषेत्यर्थः यस्मिन्परिभाषा न ज्ञापक
मानमुक्तं सूत्रं समानेनिर्वर्णस्यांगकार्यंकार्यिकत्वेऽत्यर्थः प्रवर्तनेनरात्रिशेषः एवमवक्षे घमीरदेवा रिमंत…
लक्ष्यं यति यत्विति लोमांत्वंइत्यायेत्यादाउत्तरांत्वेऽयणः पूर्वमकारेमत्वाहद्धिरिमेवंकुंभकारत्यादिविरोध्यं एवेनोक्त
अवक्षेदः शेषः प्रागवत् आसिद्धेरिति अन्समाननिमित्तकत्वेन परिभाषायास्यास्य हत्यादीर्वेऽप्यायेत्यायाप्तेरिति
भावः इष्टापत्तिमस्वेपत्याह स्वत्रेति अभ्यासस्येति सूत्रेत्यर्थः एवंच स्वस्ति लवारितार्थेन तत्पकत्वासंगतिरि
ति भावः जुवतरुचेइत्यायासिद्धापनेऽस्य हूस्वस्य समन्यायाश्रयत्वेपि सवर्णदीर्घस्य तदनाश्रयत्वेन तदभावादेतद
प्रवृत्तावंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घे हूस्वापत्तेः सिद्धांतेतत्व स्येववर्णमितिन्यायनतेत्रापि बाध्यं केषांचिन्मते ग्रहविंहन

स्थलेऽच्चा

मलारूपो न इति अतत्पवत्तयशुकः सिवेशो णादिकेन प्रत्यये शोटिपाति गुणो नूपं वर्त्तमाणेभ्यस्यानुप
द्रमित्यादिः अस्याः वृणादिनस्याः पणादेश इति पतेनागत्वाल्लघूपधगुणोनस्यादित्यपास्तं एवम
पिउक्रपरिभाषया आदेोह्रहद्विगुणादिग्रहणतावपि यत्र मीरदेवादयः परत्वाद्गुणेकृते न हि द्विवचने वी।
तिस्थानिवद्भावादिर्वर्वनं तत्र कृते हि त्वेयवेनयवधारणाद्गुणः पूर्वं तू पणावतिष्ठते न पुनर्हि त्वेन तद
नरकालं पुनः क्रियते तेन नावः परेति स्थानिवत्त्वमियङ्वङोः कर्तव्यपोर्न यदि हि स्थानवत्तेरभ्यासस्ये
त्येव ब्रूयात् इदमेवासवर्णग्रहणमनादिष्टादचः पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वमित्यत्र मूलमिति नन्वरूपाति
देशे सवभाष्यसिद्धांतत्वेन दोषनास्त्वेव स्यात् यत्तु भाष्ये दाश्चानित्यत्रैवमेवोक्तं द्विर्वचनेचीतिकार्याति
देशस्त्वाशक्यमिति न दोषलङ्घनयनार स्येति अभ्यासमिति स्त्वेत्यर्थः अधिकलस्यसंग्रहामाद
तस्येति अभ्यासस्येति स्त्वेवेत्यर्थः सामान्यापेक्षमिमस्यज्ञापकमिति शेषः नदाहभ्यासेति अति
प्रसंगनिरासायाहनत्कार्येति वस्तुतोऽभ्यासस्यानवयवत्वात्समव्यिनादृशा वयववस्याचोः भ्यासान
वयवकयानोर्ध्वौपमवयवउनरवराङसमवयअभ्यासादवयवदित्यराज्ञपल्लसवा २ चुदिः भ्यासमेवं।

पं॰
टी॰
७३
73

यिकार्यमात्रेकर्तव्येतमदनवपवयात्त्ववयवादेशस्येत्यादिशेखरस्यतत्रत्रकार्येऽभ्यासाङ्गत्वस्यहिती
यभागस्यविरोधः वयवोपत्याद्देशत्वस्यतत्कार्येत्याद्यर्थं शास्त्राणीतिसूत्रस्थायोतस्याध्ययमेवार्थः य
त्रादेशत्वस्याभ्यासकार्यसंप्रतिबंधकीभूतस्यानिवर्तनेत्यर्थः यातत्वमन्तरंगत्वस्येवेतिध्वनपितंतद
नवयवेतितत्त्ववोध्यं अतएवयातीतिरित्यादिसिद्धिरितिभावप्रकाशेस्पष्टं अतएवेति सामान्यापेक्षत्वादे
वेत्यर्थः आरतीति यङ्लुगंतेस्त्वमत्रापि यणादेशस्य उत्तरखंडादेशस्य अभ्यासेति रुकोरीरीति।
लोपेसतीतिशेषः तत्कार्यप्रतिबंधकीभूतेत्वस्यफलमारारीति तस्यतत्प्रापकत्वादितिभावः यदि
त्वंतरंगत्वेनरिङः प्रागेवयङ्लुग्तदेनहिशेषणंनिष्फलमितिबोध्यं यत्तुन्यासकारादयःप्राग्रेपीदंप्र
वर्ततेयजपाचेतिनङोरिङ्त्वरध्याद्यपकान्येवासलेतिनिर्देशेनसंप्रसारणस्यानिष्टत्वेनविध्र्श्म
त्रगुणनिषेधार्थंक्रियमाणेनहिनप्रत्तापकमन्यथांतरंगत्वान्नकिंगुणाप्रसंगएवेतिनद्वयर्थ्यंस्पष्ट
मेव अतएवच्चवतेस्तवंतेऽन्यादावनयणकादेशाभागगणाइत्याद्दलक्षणमपिपरिष्कृतंमादेववेति यं
ग्रेगे अंगसंबंधिन्येवकार्यप्रवर्ततेऽत्यर्थः भाष्येऽस्यस्पष्टमितिशेषः तदेवाहातज्ञदीति स्वरितेत्वा

१

नुदात्तेइतिसूत्रभाष्येस्पष्टः आदुङ्करइति नङ्नरमुदात्तयणश्च दात्तेनसमाहारेसंधारणेकृत्वापरत्वादादेश
इत्यर्थः एकादेशस्वरोंतरंगतःसिद्धोवक्तव्यः पाद्यर्थमित्यस्याप्यकुमार्या इदं उदात्तपइतिकृतेउदात्तानुदात्त।
योरेकादेशउदात्तनस्यासिद्धत्वादाद्यादेशउदात्तः सिद्धश्चतोकथयोजनत्वेनायोभयोरनित्ययोःपरत्वादादि
उदात्तैकादेशयोः परोदात्तनादरति सवेष्णतरंगत्वादेकादेशः वर्णवाश्रित्येकादेशः विभक्तेरुदात्तत्वविधानासद
सोदात्तत्वमितितन्नोक्तं तत्वपूर्वंपरिणमेवसंभवति नात्मथ्येति तथापह्निकरणेनतत्रैवेतत्समाप्तिरभिमता
भगवत इतिभावः यस्मिंग्राहकमानातथैवलभ्यत इतितदाकूतंवलतलतस्तद्येणपरिभाषामात्रेज्ञाप्यतेनत
विशिष्टसमानाश्रयेएवेत्यपि ग्रतएवनेऽङिः त्वरणमपि सफलमितितन्नतस्यानर्थकाशकैवेति लाघवं इष्टा
तिद्वयोः प्रकृत्यप्रहृतीतपरिभाषाऽनित्यत्वाभ्याबोध्य इतिस्पष्टत्वचस्यानस्यायर्थकेविन्मेते न्यासकारादिम
तेवावश्यकमेवेतिकिंतथाकल्पनाया इदं साचयस्मिन्नकिंस्तुयेः समानाश्रयएवत्यपिज्ञाप्यमित्युच्यते ते
षामपिमध्येसौरदेवायुक्तमप्युक्तंकेषांचिन्मत मुक्तमितिसूत्रप्येतन्नतसिद्धांतंप्रतिपादयितुंप्रचमतेश्रेग
संबंधित्यागेयवेत्यपिकल्पनानेमपरंलाघवमितिसिद्धांतेबोध्यमन्यमतेनादेयंवानित्येति चक्रव्ये पूर्वमिति

प॰ टी॰
७४
74

कृन्निमित्तकः पूर्वमित्यर्थः प्राप्नोति निमित्ताभावादिति भावः तद्देयथ्यं सतत्कृन्निर्दिशेनैवार्थं पत्नेनेतननिर्दि
शेन समाम्नायेनैव प्रवर्तते इति ज्ञाप्यते इत्यपास्तं स्यान्न इत्याद्यसिद्धेः इत्युक्तरित्याद्यसिद्धेश्च अंगस्याङ्ग्नादीनामि
त्यादिसूत्रस्थभाष्यादौ षष्ठ्यमात्रिकां तेवैयाघ्रपद्यादीनां व्याश्रयमात्राधारणं प्रयोजनानामुपन्यासाच्च ति
टिकः अतरंगपरिभाषापवादत्वं नन्वेवमप्यन्येयानामित्याद्यसिद्धिः लावस्यायामद्विति पक्षे पेरपङ्गो निमित्तस्य
वाभावेनततः प्राक्पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वाद्गुणापत्तेः उक्तपरिभाषायास्तयोरवग्रुगपत्प्रवृत्त्या श्रामेः
नयोरवग्रुगपत्प्रवृत्तावपि प्रवृत्तिरिति कथंचिदाश्रयणेऽप्येकादेशाघराणापत्तेः नवादोसिद्धवत्त्वात्परप्रवृ
पतेसिद्धवत्सूत्रस्थभाष्ये प्रत्याख्यानात् नचैवंनेकाचइति योगं विभज्य इणोयणित्यनुवर्त्याडादिसहितानेका
चश्चूयणनहीवर्णोनेणयवेति नियमान्नादोषइति केचित्तभाष्यमुक्तमिति वाच्यं शब्दमर्यादया लाभात्
उक्तरीत्याडादिसहितानेकाजिणोयणएवाभावादिति वेन्नात्र पक्षे वासत्वात् तथाहि भाष्ये सिद्धवत्सूत्रप्रत्या
ख्यानेः संयोगविभागस्य विस्पष्टार्थत्वमाश्रितं तेन तन्मतमप्यधादायत्तिस्य च पूर्वमादिस्त्वके तस्मादीदृशे विषयेपत
योः फलाभेदात्पदूषणनालोके नभिधानमेव संप्रसारणत्वेनिसत्योदाहरणमथ्येयानामित्यादिनवादसंतपरि

बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीतिबहुलग्रहणादादेशोन्तरंगत्वादिय्युरिति न न श्रादिहृडिः नचाणिनत्यः इयङो
पित्वात् अंतरंगवाह्याबाधेपिलक्षणांतरेणनिमित्तविघातेनित्यत्वाणीकारादितिबोध्यं केचित्तु लाव
स्यायामङितिपतेपिवर्णादा मिति न्यायेनांगस्यतन्निमित्तभूतादेशनावश्रूवंप्रसक्त्यानदोषः यथांतरंगा
नपीतिन्यायोलुकश्लुप्रयोजनकसमासादीनावमावृत्वबोधकश्लुहत्प्रत्ययापिअंगीकारात् प्रतिप्रसंगाल्लुनि
त्यत्वाद्धाराणीयरन्यायः परेणप्रसिद्धवन्मूत्रारंभस्यैवन्यायपक्षेनतन्यतस्यैवाभावेनादेशोत्तरमाङ्पेतपा
परत्वादियरिति आदिहव्यारूपसिद्धिमाहुः तदेतदभिप्रेत्यादेभिमन्यश्रेति शाबपदार्थविमर्थः ५९ एवं उक्ते
षेवांतरंगपरिभाषायाअग्रहणे आदिनायण्गरत्यादिपरिग्रहः अंतरंगत्वात् पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वा
त् एवमग्रेपि ननः विभक्त्यत्यनंतरं निमित्तसत्वादिति शेषः यत्तुउभ्यपदात्मादितिपरत्वं पभविष्यती
ति तन्न अंतोगुणाइत्यतोंगइति अनुहतेरतश्चाह श्रवणेति केचित्तु सीरदेवादीतितादयः इत्यस्य व्या
ख्यानिच्चपरत्ने वैशिष्ट्यमेवाह शास्त्रेतिचेः प्राणिनियोकार्थ्यत्वभिः नन्वेवंनिमित्तविनाशोन्मुखत्वदृष्टस
स्यकुतोलाभातश्चाहभावीति सतिसप्तमी नन्वेवमपितत्संप्रसारणायप्रवृत्ततिरित्येवार्थः कुतोनेत्यतआव

ह्य

पं॰ टी॰ ७५ 75

दिरंगेति संभावनायामपिनिमित्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाददसंभाविते इतितत्रापीत्यर्थः अतएववक्ष्येतिविना
शाभावइत्यादिः अंतरंगेनेतीति तथाचतदपवादत्वादस्यास्तथात्वेनेतिभावः यत्वत्रगोरततद्धितलुकी
तितद्धितग्रहणं ज्ञापकं तद्धितराजगवीयतीत्यादौ स्वबलाकिनिषेधोमाभूदित्येवमर्थं क्रियते अस्याअभावे
त्वेनरंगत्वाद्वाभाष्यमितितदानर्थक्यमेवज्ञापितेतभाविलुकः सत्वेनात्व अपनिमित्तविनाशादस्त्वस्या
दितितस्यफलमितिसीरदेवादयः तन्न अंतरंगानपीति न्यायप्रामाणिष्ट्वारोणनसाफल्यादितिकेचित।
हत्यल्लादावेवेति उक्तपरिभाषायामित्यर्थः तत्वमुपपादयति तद्धीति समर्थग्रहणेहीत्यर्थः अन्यथा
एतद्वचनाभावे प्रत्ययेति इञादीत्यर्थः तयर्थेना समर्थपदमर्थेना ज्ञापितेवारितार्थ्यमाह तत्रेति
अस्याज्ञापितत्वेहीत्यर्थः अत्वविनाशः सवर्णेन विनाशः तथाचैतत्तथास्पष्टमन्यत्र एवंचतत्रैतदथह
त्यर्थे समर्थग्रहणाकार्यमितिभावः चरितार्थ्यं विघटयति नचेति अत्र स्थानिनादौ ह्रस्वस्यनिमित्ताभा
वादित्यादिः आदेशे दीर्घइत्ये इकसंज्ञावित्यादिः तन्निमित्तेति दीर्घनिमित्तभूतह्रस्वसवर्णाजित्यर्थः
तह्रस्वैवेति आदेशविनाशाद्धोर्वेत्यर्थः एतेनसातानवच्छेदः तन्निमित्तेतिपाठः अर्थःआगवतएवमेव

त्यत्ता

ति पूर्वतरस्य यातत्वं विघटयति नचेति वटकत्वेष्टवस्थितत्वेनवाग्रेतनभूतनिमित्तकत्वेनांतरंगाहतनप
रिभाषाप्रवृत्तावितिशेषः एवंवावारितार्थेनाज्ञापकत्वात्समथ्यग्रहणंव्यर्थमेवेतिभावः अतएवाह स
मर्थेति एतद्विषये अकृतेतिविषये तस्याः अंतरंगपरिभाषायाः अपिरेतत्परिभाषासमज्ञापकः या
वतावितेति न्यायेनेतिभावः नन्वेवंकृतमनन्मानरद्विमत्वेनैवमेडपदन्यादिसिद्धेरित्याशयेनाह यति
ति एतेनेतत्परिभाषाव्याहतिः नन्वेसत्यात्वंभवादित्यत्राहेतुः बहिरंगस्यैवेति प्रागुक्तज्ञापकदृषादिस
त्वादितिभावः ननु प्रागुक्तलौकिकन्यायेन क्रमेणत्वाख्यानेपदद्वन्याद्यविवक्षपूर्वस्थितनिमित्तकत्वेनांत
रंगेतत्रकार्येभाविबहिरंगस्यासिद्धत्वमपिपरिभाषार्थइतिकथमेतदितिचेन्न चकारेणतस्यापिसंग्र
हात्तद्वृत्तनयल्लाह तत्वेति अत्रकथयेत्तेनामयं ननुतत्रेतिभावः तस्येति बहिरंगस्यापीत्यर्थः ततं असिद्ध
त्वे पश्चात्त्यामप्रहिडितिषेधरूपकत्तेरमापिशेषरूपेणनाशमपत्यतोलभ्यः सचयथिग्राहकमानविरुद्ध इत्या
ह मात्वेति नन्वेवमपिफलवत्ताकुल्यते नग्राहकलेति अन्येनेथासिद्धत्वस्यसिद्धरूपमसिद्धफलाभावा
दित्यर्थः यद्यपिमुख्यनिनादावादौ निमित्ताभावादत्यकार्यप्रसद्यादौचप्रवृत्तावपिपरिभाषासंचारेणनेनत

पं॰
टी॰
७६
76

इतिमत्वज्ञापनासंभवादित्येवदेतः सर्वव्यञ्जनसिद्धेत्यादिभाष्याच्चेत्यं नग्रंथानुपयोगस्तथापि पदिनयाथ
र्थ स्यात्तदानंतरथामद्वृद्धिनिवारकत्वेनैकादेशश्रवणाकस्मिंद्धप्रयोगेपितस्यपरिभाषाफलमितितदुनित्य
त्वज्ञापनेतेनसकरमितिनिनदर्थाभावप्रतियादेनतदादैवंवेति तदर्थाभावेवेत्यर्थः परीति अंतरंगपरीत्यर्थः
तदनित्येति अंतरंगपरिभाषानित्येत्यर्थः समर्थग्रहणेनेत्यादिः नन्वेवमपिपद्धेत्यादिवदन्तरङ्गपरोक्तयोऽन्या
परिभाषासंचारएवेति तेननतदानित्यत्वज्ञापनसंभवं अतएवांतरंगत्वादिति वहिरंगेणेत्यादिवचनाशक्तिः सं
गच्छते पूर्वमतेनगौणत्वंकल्पस्यादितिचेन्न एकदेशशक्तित्वेनादोषात् विप्रतिषेधसूत्रभाष्यविरोधापत्तेश्च
वस्तेनेवेदं तदेतद्दनयत्नेतदंगीकारेतरंगानपीत्यायुक्तेदापच्छितिंनिराचष्टे तरंगानीपीति आदिनाव्याग
कसंभावितपरिग्रहः अपिःकृतमपीत्यादिसमुच्चायकः अन्या अकृतव्यूहपरिभाषायां एतेनानित्यत्व।
त्वनिरासः नन्वेवमपिसदृषदृव्याद्देसातान्निमित्तविनाशसत्वेनात्रनादशानिमित्तविनाशग्रहणेमानाभा
वेनसत्यितादोतथाः सत्वेनैनदर्थसहत्याः वारितार्थेनाज्ञापकत्वात्समर्थग्रहणमर्थमेवातयादेतदिति
वेत्यस्यकिंचेत्यर्थः आरोपाजनंचसंभावना एककोटिकानिश्चयः अपिःसत्वेपसहिनाशसमुच्चायकः

समर्थग्रहणज्ञापकपराकरणमाभ्यामतन्त्रत्वग्रहणाद्वा तथा च यदित्येकादेशो न स्यात्तर्हि ह्रस्वः स्यादेवेति तत्संभा
वनास्तीति भावः नन्वन्तपरोरूपयादित्वारीत्यापत्तिरत आह तएवेति तत्संभावनायामपि ताभेत्वमितत्वां
गीकारादेवेत्यर्थः गोमतंदरीतिकर्मधारयः आदिना भवदंडीत्यादिपरिग्रहः अन्यथासंभावनायामनिमित्तत्वे
अथामानिमित्ताभावात् तदन्तरंवेति हलङ्यादिलोपो नत्रेवित्यर्थः अपात्तेरिति तथा सति नमाद्दिस्यादत एवा
पतिरिति भावः अंतरंगान पीत्यादिनतानितिरिक्तमित्युक्तमेव तथांगीकारे त्वाहृतानीति चशब्दार्थे संभावनापरो
तरंयोरः क्वचिल्लिखपाठः अत्रापि गोमतंदरीत्यादावपि यदिलोपो न स्यादिति पाठः एवं वाच्यपरंपरयापानि
मित्तविनाशस्य न ग्रहणमिति तात्पर्यं नन्वेवमकृतेत्यंगीकारेऽलोपो नदस्य तपरकरणं व्यर्थमत आह
लोपो न दृत्तीति परीति प्रकृतेति परीत्यर्थः भाषानित्यत्वेत्याकारप्रश्लेषः तदेवाह तदीति तपरकरणा
दित्यर्थः आन इति अनि तेः किप अनुत्वन्त्वैकदेशविकृतन्यायेनेति भावः अन्यथा पतदनित्यत्वाभावे दी
र्घैति यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि लोपः स्यादिति संभावनयेत्यर्थः भाष्यबलात् तत्स्वहतिबलात् इत्याहुरिति के
चिदित्यनेनान्वयः परिभाषासत्वे प्रयोजनाभेदात् मतांतरमाह समर्थेति अतएवद्वः स्पृकः कैयटः इत्यस्याभि

प्रेतीत्यत्रान्वयः तेन परिभाषाज्ञापनेन निवर्तनेत्र इयङ्ज्ञात्वेति अंतरंगत्वादिति उक्तोर्थः वार्णादांगमित्यनुस-
पं. टी. मानकालप्राप्तिविषयमितिभावः वद्दन्निति कैयटविशेषणं वैशिष्ट्यमेवाहनिमित्तेति तत्फलितमाहनिमि-
त्तेति प्रत्ययत्वेसमर्थपदस्य चाविनाश्यमाह सन्निपातेनादिति लक्ष्ये सत्त्वमितिविशेषः निहतत्वादिति तथाचपर-
७७ रपानन्निमित्तविनाशसत्त्वेनेनत्यद्भवानावेकादेशेनस्यात्तदाहसतीति किंचेति यदेनुपघेकादेशेनस्यान्न
77 ह्रिहिः स्यादेवेति निमित्तविनाशसंभावनासत्त्वेन कृतदीर्घनिवृत्तिरितिबोध्यंतापकानपेतत्वेनलाघवमत्र
पेतइतीदमेवप्रकंनाप्रमतमित्याह लोकेति वोणार्थेस्थितावेति स्वस्थितौ कार्यस्थितिसंपादकंस्वास्थिता
वपितस्थितिसंपादकमिति क्रमेणार्थः बुद्धिरिति द्विन्वरूपकार्यस्थितौ नियामिका स्वस्थितावितिभावः
वेदांतीन्यस्यत्नयेत्यादिः विलेपः संचारः वेनउपायैः स्फटिकलौहित्यादिस्थितिनियामकत्वसमुच्चयः न
त्वेवमपिशास्त्रेवैपरीत्यकृतोनानत्वप्राप्तशास्त्रइति एवमत्रतस्मिद्धत्वमुक्ताग्रेनेत्याह भाविनीति विनाशे य
थाकथंचित्तनकश्चिदिति ननुयतत्तिनाशीतिन्यायसत्त्वमितिचेत्त अंतोस्मिन्नदिनेनोक्ताधीबोध्येनेकिंतु
श्वंमकरणंपश्चान्निवर्तनमित्यत्रपोलेवुरुतेबोध्येनेइतिभावः अतएवाहनापीति संप्रतियत्नोपकंः १०

ननु न्यायाभावे विज्ञापकसिद्धः सोर्थो ग्रन्थस्थाह समर्थयेति नाहशेति आशङ्क्याघेत्यर्थः तदाशयइतिबो
ध्यमिति कैयटाशयइतिबोध्यमित्यर्थः क्वचित्तदाशयइतीतिपाठः तत्रेतिमतसमासौ केचित्त कैयटो
भिप्रैतीतिसूत्रवितामभयपतीयामहर्विकथंनुसिद्धंतमाह परेतित्यादिनादिगित्यंते नक्रमेणान्वाख्या
नेदोषोकेराहपरेति पदघटकविभक्तिपर्यंतेः न्वाख्यत्वेनादौसंस्थापेइत्यर्थः पदस्यविभागपूर्वकंसं
स्थापनं कृन्वेतियावत् वाक्यस्याद्युपयोगात्यागः नदेवाहमेरिति प्रकृतानुपयोगादेवसमकंप्रत्यया
सदित्युक्तं स्यात् यद्वा पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति पदे तत्राप्युक्तेत्यर्थः यत्र संप्रसारणं तदाश्रयं चेव ब
लीयइतिपूर्वं संप्रसारणमिति कैयटस्यैवदेवादयः तत्र लिड्भ्यासस्येति सूत्रस्थ भाष्यविरोधापत्तेरुक्तं
यत्राह प्रतीति श्रीज्ञोपस्थितत्वयेतिशेषः संप्रसारणे परत्वं पूर्वत्वं विवाध्य तन्सिद्धिरिति प्रकृत
परिभाषाभाष्याद्यसिद्धिरित्यर्थः यत्र संप्रसारणं तदाश्रयं बलीयइति तत्रत्यप्रकारांतरस्य
वितोक्तप्रकारेण तत्साधने न वोक्तरीत्या पूर्वं संप्रसारणेपि अन्तरंगपरिभाषया तस्यासिद्धत्वात्स्यादे
वेदितिवाच्यं तस्याश्च निमित्तात्प्रतिपदविधिविषयेतत्प्रवृत्तेश्चान्तरंगस्य परनिमित्तान्तरंगप्रतिपदवि

पं. सी.
३८
28

यद्योर्विरोधिसन्निपातेनेत्यंशमियः प्रसंगे पूर्ववलीयस्त्वमिति निषमयोतरेति सूत्रस्य कैयटसंमतिः तथाचा
पवारसमकत्वमस्यतडनपत्वात् यद्यपीत्यादि संस्वेति शेषाद्धि भाषेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादि
तिभावः प्रसक्ताविति यत्तत्सर्वेष्वनुपदमेव मूलेस्फुटीभविष्यति तदाशयः कैयटाशयः नन्वेवं प्रतिपदवि
धित्वेन शीङोपष्ठित्या पूर्वप्रसक्तत्वं गीकारे इयायेत्यादौ दिर्वचनेवीति इणोयणित्यस्य निषेधापहित्वेवासवर्णे
दागमितिसवर्णदीर्घबाधकत्वेदृष्टकरीत्याशागिणोयणित्यस्यादिनिचेत् प्रत्येकेचित् लक्ष्याधिकर
णकपदसंज्ञाप्रयोजकस्य विभक्तिप्रकृतविशेषस्याचार्यविहितत्वं प्रतिपदविधित्वं एवं चनकोपिदोषइ
त्याहुः वस्तुतस्तु इणोयणित्यादीनां प्रतिपदविधित्वं इकोयणित्यस्यबाधकसवर्णदीर्घयत्रादिबाधना
र्थत्वात् एवं चानेकाचपरनेकाच इति यणा सिद्धयास्तु गसमानेनि प्रकल्प्यतेति पूर्वविधेयेनिवत्यायैरेकाज्या
त्रविषयकस्य यतीत्यादिलक्ष्यकस्येणोयणित्यस्य ययेत्यादावप्यन्याप्राप्तस्य रेनेकाचइत्यस्यपरत्वाद्बा
धित॰ तीत्यनेनवाधात्हुडावभ्यासस्येतीयङि इयायेत्यादि सिद्धिरितिनशंकावसरएवेतिबोध्यं तदेत
हृदि निधायाह निरूपितमिति बहुशः बहुष्वस्थलेषु नन्वेवं समर्थग्रहणानर्थक्यापत्तिरत आह सम ॥

र्णानामिति विधणा इति नच वार्त्तिकं दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्ते रिदमयुक्तमिति वाच्यं तद्दर्शनेऽपि प्रयोगदा।
र्शनस्याविघ्नत्वात् अत एव वार्त्तिकान्तुलेखः दर्शनेनेत्यनेन प्रयत्नस्य सर्वतो बलवत्वात्तथाभमयोगप
तासूचिता सर्वत्र तदन्यलक्षेषु तद्धितविषये तथा सूत्रकृतसम्येः प्रत्यय इति अत एव पदस्य विभज्यान्वा।
ख्यानेऽकृत सम्येरपि प्रत्ययः स्यादिति कैयटे नोक्तं न्यायेनेति अन्तरंगत्वायेत्यर्थः न तु द्विविधान्वाख्यानेऽपि
प्रागुक्तरीत्यांतरंगपरिभाषाविषयत्वसत्वात् इति सत्वतायकमेवाल्पसमर्थं ग्रहणमिति कथमत्र वाद
त्वमत आह ध्वनितमिति इदमिति तदभ्युपादकत्वस्य वचनद्वारा तत्प्रत्याख्यानमित्यर्थः इत्यमिति इत्या
दीत्यर्थः अन्तरंगेति अन्तरंगबहिरंगयोरन्तरंगं बलीय इति परिभाषेत्यर्थः ह्रेडैरेकादेशोऽन्तरंगत्वात्
वैतमाणारित्यादिनेति भावः वार्णपरिभाषात्वनित्यत्वात्लघवत्तेऽइति तदाशयः इदमेवदर्शयितुं तस्य
परिभाषाज्ञापकत्वेऽविघटयितुं च वार्णादिनस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्याह किंचेति प्रामेत्यस्यैकादेशवाधित्वस्या
दिः अत्रैव भाष्य उपक्रान्ते समर्थानामपि सत्वेनैव एवं वा नित्यत्वाद्वार्णादित्यस्याप्रामेण तथा शब्दे तो त्वे वमि
ति सर्वथा कृतपरिभाषाभावः सिद्ध इति भावः तदभावमेव दर्शयति अत एवेति ज्ञाप्य प्रकृतपरिभाषाऽ

प॰ टी॰ २९
79

भावादेवेत्यर्थः पूर्वोक्तेति प्रतिपदविधित्वादित्यर्थः इहोक्तेति अबलादित्वादिभावः एतौ मिथो बाधकच्छेद
कौ एवं च समानाश्रयत्वाभावात् असिद्धत्ववारणाय वार्त्तिकं सफलमिति भावः अन्यथा पूर्वोक्तेकेपदरीत्यैवं तु गो
कारे तन्निमित्तक एवेति एवं वा तो लोपान्तरं संप्रसारणं तन्निमित्तकलोपाभावेन तस्यासिद्धत्वाभावात् ततः शाक
संप्रसारणे आतो लोपेन तस्यासिद्धत्वे पाठः सत्त्वेन तन्निमित्तक एव वा तो लोप इति सिद्धत्वार्थं वार्त्तिकं तद्भाष्यं च
रत्नजलांजलिः स्यादिति मारीनिवावश्यकीति भावः नरादृतन्तदसगतिरिति अतएवेतस्यामयचान्वयः उ
क्तोर्थः वक्ष्यमाणारंभेपि प्रत्याख्यातान्नायं सिद्धेत्युरतत्राह भाष्यैति वेति भिन्नक्रमः न प्रत्याख्यातं चेत्यर्थः अ
संगशब्दस्यानेकार्थत्वादाह तरंगमिति अस्या अकृतेत्यस्या तद्देश्यार्थं वार्त्तिकं वैयर्थ्यं अन्यथैव भाष्यका
रनिह्नुत्याचष्टादिति तु हानिसिद्धेरिति भावः सूत्रेस्यस्य भाष्येत्यस्य चान्वयः अत्र एवेहत्यादावयन्तः सतकृनिर्दे
शात्रूपः एतन्मते अकृतेति सूत्रे सीरदेवदीक्षितादिकं त्वरयति न चेतरिति अकृतेत्यर्थः एतत्र सत्
कृनिर्देशात्रूपस्य भावरूपकथनं तदाशयः भाष्याशयः दोषांतरं मंत्रकिंवानये वेति अकृतेत्यनयैवेत्यर्थः
अनयोरिति मयर्येतयेर्द्वाणाउक्तनित्यकृपरणाविशिष्टयोरित्यर्थः भाष्योक्ताविशिष्योक्तातयोरवैवान्तभा १२

फल २

तू

वेपितङ्क्तिभंगोऽत्र हड्वरएवेतिभावः शेषांतरमाह किंवे[illegible]षेति नरश्यते कथमपि न दृश्यते नराडनड्रुक

मिति एषुषइतिप्रतीकं यन्वांतरंगत्वादिटमापाद्य संप्रसारणे कृते तेन ल्निवृत्तिरित्याशंकायां हेतुत्वेनोक्तमि

त्यर्थः नन्वकृतेत्यस्याभावेऽनिष्टापत्तिरतः फलवलं कल्प्यमयमावश्यकीत्यतआह पदेति हविरित्यादावि

त्यादिनारुख्यादिपरिग्रहः विसर्गीकृते अवसानसत्वात् एतेन हविरिंगच्छतीत्यादिव्याख्यातिः तथाश्रयोगाद

धातां र्शनात्समांतरमाह तद्विषयेऽइति पदांतरसंबद्धपदसंबंधिविसर्गविषय इत्यर्थः एवंचफलाभावेनतत्कल

कल्प्यत्वमस्याइतिभावः किंचसेडेषइत्यादाडकरीत्याशवेमिटि ततः संप्रसारणेनाजानंतर्य इतिनिषेधा

दनित्यत्वाद्वा वहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्त्या यणि वहिरंगत्वेपि व संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन वलपरत्वाय का

रलोपेनसिद्धिः यतस्तीरदेवादयः संहितायेत्वेन वहिरंगतयायणादेशस्येवासिद्धत्वेन तदभावात्कु

तो वलिलोपः किंचैवं वर्तते वईते इत्यादावाताऽत्र न इति वहिरंगस्य यादेशस्यासिद्धत्वाद्धलिलोपोऽव्य

द इति नत्त संताकृतवहिरंगत्वानाश्रयणात् अतएवैयादेरपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वाच्च तस्मात्परि

भाषायाअभावएव अतएवक्वौरीतिसूत्रेनहीदं वचनं नापित्यायइतिहरदत्तेनोक्तं एवंस्थितेः नित्यमेता

पं. दी.
८.
९०

मंगीकृत्याभात्वव्याप्यकैयद्रादिग्रंथानुरोधवाल्कृतमध्यीत्यभावपरतयाकथंचिद्योजयित्वाताप्यकांतरोप
न्यासेनैमांहृदीकुर्वतोटीदितनादयोर्ध्यंतापवैतिरोधं तदाहटिगति ५८ अपितिर्निन्यादिसमवायकः तद्व
लवद्यवादे घटकत्वसमर्थः एकवाक्यवाकर्माप्यर्याद्गपयोगादन्वयायोग्यत्वाद्याहमांभेइति तथाच्येने
तिकर्तरित्वनीया सतिसमर्मीचेयंतदाहयेननेति अवश्यत्वनाभेवीजमाहनसुहयेति अतएववपदमाभेइति
नोक्तं फलितमाहैवंचेति तथाशब्दार्थेचेत्यर्थः विशेषशास्त्रेउद्देश्यभूतंयद्विशेषधर्मावच्छिन्नंतल्लिङ्गेयः
सामान्यधर्मस्तद्विशिष्टमुद्देश्यंयत्रतादृशशास्त्रस्यतेनविशेषशास्त्रेणवाधइत्यर्थः तथाचविशेषत्वसामा
न्यत्वेपरस्परघटिततित्याच्छपेतयोस्तयोर्वाध्यवाधकभावइतिभावः अत्रहेतुमाहतदन्येति सामान्यशास्त्रा
प्रेत्यर्थः स्थितः नत्वविरोधादितिभावः पतस्यअपवादस्य नन्वचारितार्थ्यमित्येवसिद्धेतदन्याभियोगपद
तिविशेषणंव्यर्थमतआहकिंचेति अनेनयेनतेति न्यायेन एवमग्रेपि तदन्येति सामान्यशास्त्रप्रेत्यर्थे चारि
तार्थ्यपीतिपाठेऽपिएवार्थेतत्वन्यनत्तरमचारितार्थ्यसमवायकत्वंतत्रततत्रसर्वथाऽनवकाशत्वाद्यापसर्वत्रमा
णत्वेनेतदथाभाकिंचेत्यादिसर्वग्रंथस्यासांगत्यापत्तेः तेनतत्समुच्चयेपिदृष्टांतवतयायोजनपथानत्रसर्वथाऽनव

काशत्वाद्बाधस्तथात्वेनेबाध इति केचित् तदयुक्तमित्यादि समव्यापक इत्यन्ते सर्वथान्यथावारितार्थे सति तदुत

रेवारितार्थं यत्र तथात्वेन बाध इति सिद्धं अन्यथा तत्त्ववारितार्थाभावे एव तत्त्वांगीकारेण तद्विशेषणत्यागे ऽन

वकाशत्वेनैवेति सर्वथाऽनवकाशत्वेनैवेत्यर्थः कथनेति भाष्ये इति शेषः नन्वनेन सर्वथानवकाशत्वे एव

तत्त्वप्रकाशनेऽनुग्राह्य तत्केति अत्र दृष्टान्तं न यल्लौकिकेत्यादिः तत्पदेरि दृष्टान्तेति भावः स्पष्टार्थमस्योदाह

रणमाह यथा यथमेत्यादिना अज्ञादिष्वानोरिति शेषः द्विरिति तदुक्तरमित्यादिः उक्तार्थे संमतिमद्दत

दुक्तमिति सम्पत्स्यादिः सर्वथानवकाशमसव्यापकः भाष्ये ऽस्यान्वय संगतेनोपपादनमत्रापि व्यतिरेकवि

नावादतो ऽसंभवाद्वत्वयम्युपैत्य व्यतिरेकमाह न्यथेति असंभवे एव बाधकत्वांगीकारे इत्यर्थः सर्वथानव

काशत्वे एव तत्त्वे इति यावत् इसत्यपि निपातादित इति शेषः बाध इत्यत्रान्वयः तदातोत्तरमिति दर्शितं नेत्तर

मित्यर्थः उक्तार्थे दृढयति अतएवेति नयावारितार्थे एवानेन बाधांगीकारादेवेत्यर्थः गोपेत्यस्य यथाश्र

तत्रत्वे श्रापादेर्यथाहं धातुकं तत्र परे श्रापादीनां निहतिरिति पते गुणिते गोपायति तस्यात्तं गोपायेवकारेति।

स्यात् श्रापादिप्रकृतेर्यदाहं धातुकं तत्र परे नेषामार्यप्रविरिति पते आगकेष्टसिद्धावपि गोपायेतीष्टं न सिध्यती

तु

गोपाया

प्र॰ टी॰ ८४

सकारान्तीकृते आयादयो वा न्ततः सार्वधातुके नित्यमिति नित्यग्रहणेऽप्यदेशस्यादिः परत्वादिति लादेशात्प्रत्ययान्तर
स्यतासीश्चतिपरत्वेद्वं तथा च सकृज्ज्ञातिन्यायेनायादयोन्तरङ्गा एवेति भावः स्यवंतस्याकमित्यशान्वयः ननु गो
पायतीत्यादिरवकाशोनत्वाह गोपेति स्याद्यंतगेतः शप्प्रभातीत्यर्थः नविशेषइति विशेषकृत्वास्त्वन्तदभा
वेनप्रवर्तत इति मन्यते सनाद्येति पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेरितिभावः नविनोभाष्यानदयाभिप्रायमपत्वेवारि
तार्थ्यं न द्येनस्य लाभेपि किं चेत्याग्रुकार्यालाभो तत्राहैवमिति उक्तप्रकारेणेकार्थवदित्यर्थः ग्रत्र गोपायती
गोपायिष्यतीत्यादौ नदिति शवादीत्यर्थः चारीति ग्रन्यतरस्ते श्रेणशवादिकमेवमत्वामत्वावाश्नः प्रसंगवि
तानेनायादीनां चारितार्थ्येपि तदभावइत्यादिग्रंथस्तत्त्वपवेत्यर्थः ग्रतएव समापि संभवेवाधांगीकारादेव
विषयेति नत्वचकवितयासंभवः क्वविद्गुणपदेव संभवइतिभावः ग्रत्रमानमाद्यातपवेति ग्रपिशब्देनादि
सगुणाद्यपकः मतान्तरं त्वंद्वयतितेनेति नतिस्त्वित्यनेनेत्यर्थः लिलेपिमात्रस्य नत्वह्वितस्यसपटेरित्यस्यच
कैयटविरोधंपरिहरतिपल्विति चरितार्थ्यमिति तथा सति भाष्यीयविश्वनिषेधोपपत्तिरितितद्भावः तत्तोऽ
नेति प्रागुक्तभाष्यविरोधादितिभावः पूर्वान्तरमप्याह यत्निनैवेति कैयटेनापि प्रागुक्तार्थस्य प्रौढत्वं पूर्वसामा १४

१

त्वविशेषमात्राश्रयणेन सावकाशत्वमुक्तं इदानीं तु तदाश्रयेण नाशोन्हित्वेनारभ्यमाणं हिग्यादेशस्य
तदपवादत्वमुच्यते न इति तिन्नरन्तरग्रंथेनेत्यर्थः एवं च नञ्ज्ञाप्यमप्येकदेशस्य किरितिबोध्यं नन्वेवमपि वा
निकमनेन लक्ष्यभेदापत्तिरत आह समभेव एवेति विरोधस्य तस्यैव एतेनोक्तवीजस्यावच्छेदः येनेनेति तत्के
तित्याधयोरेकं प्राग्युक्तं किं विहि विशेषकथनेन इष्टं यितमुपसंहरति तत्केति अपि लक्ष्यस्य व्यापकः तदा
प्राप्तियोग्ये इति तदेशपतावच्छेदकाकान्तत्वरूपत्व प्राप्तियोग्यत्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद
वतीत्यर्थः अन्यथा कालभेदेन तदप्राप्तियोग्यत्वस्य तत्रैव सत्वेनासंगतिः स्पष्टैव उभयत्र क्रमेणोदाहरति
नेषिति तत्र हि क्रोष्टो नागत इत्यादावेतयोः पृथग्वक्ष्यो निषेधप्रसक्तेः अन्यायेन तयोरादिश्यावाधमा
शंक्य दृष्टान्ते नाप्राप्तित्वेऽपि सोऽग्रन इत्यादौ तयोरप्राप्त्या इह तदभाव इत्युक्तं सामान्यविशेषाभावो वा व्यपदेशः
सवेदनास्तीति तत्र कैयटः निमित्तनाशे तत्त्वेऽपि कार्यध्वंसे तदभाव इति तदाह यानोरेकादेशः इति यद्यपि
तत्र सत्वेन किमपि भाष्य उक्तं तथापि तिसृकोटित्वेनोपमर्दे सत्राये नेभ्यः क्रियासमभिहारे यङ् भवति
तस्मिन् निषेधे क्रियासमभिहारे च नेनेत्यपदमुक्तं तत्र पूर्ववार्तिकस्य स्पष्टविशेषांस्तस्य पाठे द्वावकाशेणा

पं॰ त्तिः तथाच भृशं जपतीत्यत्र यङ्विशेषस्य ताहृशायङः ताहृशत्वे तेनैति भावः यद्यनुवादेपि तत्प्रायसं
टी॰ वारः स्यात्तर्हि तथाच देनयतोनोकमनत्वस्य विधेयविषयत्वेन चमत्कैयदत्वप्रायसंवारपरत्वमेव ते
विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य बाध उत्सर्गापवादस्थले उक्तत्वे वैनहृष्टान्तस्य मिदचोन्त्यात् सूत्रे भाष्ये
८२ उक्तत्वात् किंच न हि विशेषानुवादेन सामान्यानुवादबाधे दृष्टान्तो लौकिकोस्ति नापि तद्विषये नियमेन
६२ तत्प्रातिरस्ति क्रियासमभिहारविवक्षायां संभवात् क्रियासमभिहारादेर्यङ्योस्तत्यात हूनेर्यान्तो।
रित्यर्थेनानुवादघटकस्य तस्यैव निम्मग्रहणेन तु पुनरभिधानं श्रिमभाष्यप्रत्याख्यातं नचत्यमनोरमाटीकेन विं
त्यमेव तथाचेत्यादिग्रन्थात भुगसंविज्ञानबहुव्रीहिणा निमकोटिलक्ष्मत्यादिपरिग्रहः तद्धेत्वस्य शा
क्तसामान्यशास्त्रोपस्थितेरिति बोध्यं बहुवचनेन मिदचोन्त्यात्तस्यपरिग्रहः तथोक्तं भाकरएवं वैतद्विन्त।
स्थलेसर्वथानवकाशत्वमेवापेक्षितमितितनपवबाधेनास्य प्रवृत्तिस्तदारक्षविदितिवतः पूर्वे वेलस्यएषा
य सर्वस्यानदयाम्नियोग्येतन्त्रमहमन्तरं चेत्यर्थः एव स्पष्टार्थः आदिनाआदस्यादपरिग्रहः निर्दिश्यतीति रु
रित्यर्थः पाठादिनेतिशेषः यथागमाउतिन्यायेनसमुदायस्यत्वेपिनिर्दिश्यमानत्वं नचागमादेशयो १५

नेतत्वं भिन्नविषयत्वादिति वाच्यं उक्तोत्तरत्वात् अपवादो ह्युरदीर्घत्वस्येति दीर्घो किन्त्विममत्र भाष्येनयोरा।
पितत्वोलेस्य पादः पदिति सूत्रस्थशब्देन रामभ्यामित्यादौ रामेषु परत्वादामिति भाष्यत्वेकदेश किरि।
तिभावः तत्वत्रापवादत्वाभावदृष्टाराद्बाधकत्वाप्रयोजकेश्वत्त्वेनो हेत्वादस्य नहद्दिर्भृतत्वात्कथं बाधक
त्वमन्यथात्प्रसङ्गात्पतिभ्रातङ्गादानत्रेति सर्वथा निरवकाशत्वस्य लेश इत्यर्थः सन्न सर्वथा निरवकाश
स्या इति रभेदएव पूर्वोक्तबाधकत्वबन्धे देतेषां परादे अत एव पूर्वेत्रा वेलत्तएपमिति ध्वनयितुमाह तत्रे
ति उक्तोर्थः बाधके सर्वथा निरवकाशे याति विशेषः तत्रैव डे. रामं विषये रामाय यामित्यादावेव प्रवृत्तिनत्र
क्तेरुत्सर्गो याम्यो भौसमते त्यर्थः निरवेल्प ससर्वथेत्यादिः दीर्घाभाव इति यत्रादिसार्वधातुकापरत्वेनातो
यञीति दीर्घाभाव इत्यर्थः तदेतदिति तदुत्तरयाभिमद्रुत्सर्गकारकं भवनमित्येतदेवेत्यर्थः आद्युनिकै
पु. रिति शेषः तदर्षाम्यो नदभाष्यवाक्यविरिमकं ननु तेनोक्तस्य वचनस्य विषयः अत्रापवादशब्दसत्त्वान्न त
८. त्तत्त्वाभावादत आहयेति अथ उक्तवाक्ये बाधकेति सर्वथा निरवकाशेत्यर्थः एतेनास्यापवादविषयेत
स्यापोनेन निषेधेपि उत्सर्गो भवतीत्यर्थः यथा रामाविप्रवन्नस्थापवादस्यैवसवर्णदीर्घस्यनादिदीनिनिषेध

प॰ टी॰

८३

८७

पिच्छेडिः त्रौ स इति निर्देशो ऽत्र लिंगं नां नः पाद् इति पाठे तन्नाते प्रश्न स्मृ नते अपि दोषः द्वे रूपे निषेद्धव्यणाय
प्रवृत्तेः क्वचिदिति यद्वा वालिटीति त्र्यामाटेशस्य हित्वाय नाटत्वे पितस्मिन्कृते हित्वं भवति दिग्पादेश
विषये हित्वाप्रवृत्तेः क्वचिदिति इदमेवाभिधेयस्य प्रत्यावसरत्वात्रयन् प्रवृत्तिरिति तत्र तत्र षष्ठ सप्तम्योः
कै यदादयः जानि श्लाकिपतन्मूलकं चैतन्पदद्वयमिमपान्त अपवाद विषय परिहारेण लगं प्रवृत्तेस्त।
द्विषये तस्या प्रवृत्त्यानस्यत्र हित्वाधकत्वायोगात् आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्तीति सिद्धान्तेन वाध्यवा
धकभावस्येवाभावाच्च दिग्पादेशस्यानार्द्धधातुकीयत्वेनादोषत्वाच्च प्रत्यावसरन्यायानाश्रयणस्य च
त्यमाणत्वाच्चेति दिक् उकार्थे प्रमाणाभावात् तदुक्तमिति इतिग्रंथेनैतस्याद्यान्वयः नच हि स्त्रैदोकयेत इत्यादो
ह्रस्वदीर्घयोरन्यत्र सावकाशयोः परत्वादोकारस्यौकार एव दीर्घः स्यात् ह्रस्वकृते दीर्घापवादे गुणे पित
स्यैव दीर्लस्यादिति दोषेन अन्यार्थं क्रियमाणाभ्यासविकारेष्वपवादा इति परिभाषया निर्वाहात् द्विस्वप
क्रोनंतराभ्यासेति तदेवान्यफलमाशंक्योति तदुपपादयति यत्रेति उत्तपरिभाषयेति शेषः एवंचाण
स्यनि ह्रस्वावस्थत्वेनैतस्सिद्धिरिति भावः एवं च यति नगणेरीत्वमिति तत्त्वमुपपादयति गणेति ईद्गणेरत्। १६

त्

ग्राभ्यासस्येति स्थानषष्ठीत्याबालेनोत्यस्यैकवाक्यतया वाक्यार्थ इति भावः इत्यर्थ इति सप्तमी तथा च।
स्यानवकाशत्वे निमित्तत्वेनान्वयः हलादिरिति ग्रहज्याभ्यासस्येत्यत्र षष्ठी तन्निहितो ण निर्हतो तदनवका
शं इत्यमनवकाशं सर्वथा तदनवकाशत्वमिति स्फुविस्पाठः नन्वेवमपित्तस्य स्थानित्वेन हलादि शेषे लस्य
भेदेनाकारस्य पुनरीत्वेन रूपसिद्धिरेवात आह ईत्वे त्वेति स्थैवेति प्रकृताभिप्रायेण तत्तथानत्रनिवेशः अलिव
धित्वात्स्थानित्वं नणाभावात्तदप्रवृत्तिश्चेति भावः तथा च शेषपदलभ्यनिहतनिवापकत्वे भाष्यतात्पर्यमि
ति बोध्यं नन्वेवमजीगणदित्यस्य कथं सिद्धिरत आह ह्राभ्यासेति चलत्वे ऽच्छवैलक्षण्याद्यपवादत्वाच्चेति न प।
रिभाषांतरेणेत्यर्थः इदं चाग्रे स्फुटीभविष्यति यद्वा वाऽयथाश्रुतः स्थापितमित्यग्रे योजनः इत्यत्रैवाकिं समुदायकः
यद्यपवादत्वमेवानवकाशत्वे तर्हि इक्रमपरिभाषयैव सिद्धे परिभाषांतरस्वीकारेण तत्प्रापकास्य संगतिरिति
भावः नन्वेवमप्यादावीत्वे तदसिद्धिरेवात आह तस्मिन्नेवेति परिभाषांतरे तत्सत्त्वे इत्यर्थः नन्वत्र सत्यपि तस्मि
न् यदीत्वं स्यात्तदा दीर्घत्वस्वीकारोऽप्यर्थ एव तत्राह दीर्घलोपस्तदाह लोपश्चेति नन्वेवं ह्रस्वोऽकरोत्या ईत्वेन स्यात्तत्रा
ह सामर्थ्यादिति सूत्रारंभसामर्थ्यादित्यर्थः एकदेशविकृतन्यायेन गणे इत्यादिति भावः तत्रस्थोऽसौ के येऽकिं

प॰
टी॰
८४
84

त्वंश्यति नचेति अपि सर्वत्रानवकाशत्वसमुच्चायकः एवंचोक्तपूर्वपरिभाषयापि निर्वाह इति भावः नचेति
उत्सर्गे कृते चरितार्थस्यैवापवादत्वमिति भावः अयमानंतरमप्याह दकोपेति भाष्येपीति पाठः नन्वह्लीसस्यो
क्तमित्यत्रायं यः सूत्राभावे विचीषतीत्यादाविति शेषः सर्वत्रानवकाशत्वाय कृते चारितार्थ्यं निरवकाशत्वेना
तरमिति नन्वेवं दीर्घविधानमनर्थकं स्यादत आह दीर्घेति ग्रहणे सतीति शेषः नवास्मिन्नात्ग्रहणं कर्तव्यं चलत्
णान्तु संस्थाने मशब्द ग्रहणाश्रयणे तत्र न तत्र ह्रस्वनावपि प्रयोगः ग्रहणाश्रयणे तदप्रवृत्तेः अन्यथा गामावाग्रहणे विश्व
स्यासंगत्यापत्तेः मामाहृ वर्णान्भीशाब्दांशे पिमानेनितत्वं नन्वेवमथ सतिकिं त्वेपज्ञविषयत्वेनाल्पमहत्स्यागामा
देति वचनात्माग्रहणे न ग्रहणादि सम्प्रविष्टीतीति तत्र मीग्रहणमेव व्यर्थमिति न तदीर्घविधानसफलमिति वा
च्यं एवं सत्यनर्थकत्वे नन्तरंगस्यैव तीस्मनीसादेर्णिलोपस्यापि बाधापत्तौ अयस्यानिवत्वात् अकृते सङ्के
रः बाधकत्वसमानकालिकस्येवेतिचेत्तर्हि तथैव तत्सत्वमन्तरंगेणापि स्यात् दीर्घत्वतत्साफल्यग्रहणविधाना
र्थमिति भावः नचविचीषतीत्यादौ एवंचेत्यादिः यद्यानयन नस्मिन्नीतितस्य साफल्यसमतिप्रकृतमादाय्येति
सर्वत्रानवकाशस्थलेपि येनने ति न्यायेन बाधांगीकारे अन्यर्थः प्रकृते इतिशेषः अपवादत्वेन तेनैव तद्विषा

ये ऽपवादत्वेन बाधविषये ऽप्यस्येति नित्यस्य सिद्धान्तित्वेनेति शेषः भाष्यस्य उक्तभाष्यस्य सूत्रस्य इको ऽलि
ति सूत्रस्य तस्मात्कार्ययानवकाशत्वविषयेनदृष्टत्वेति निरिस्येव तत्त्वमिति भावः क्वचिदपवादेति न्यायविषये ऽसौ
रदेवायुक्तं त्वेरूपनिषत्त्वेति आदिना प्रदीपतातोदाशरथ्यायमेधिलीत्यादावपवादस्यात इत्यभिमतस्य परिग्रहः अप
दिति नित्यं प्रदैतीति भावः यत्र नाप्रवृत्तेनिर्विनभावेन स्यापत्यमित्यणो दाशरथ्यायेति सिद्धमिति तन्न उत्सर्गाप
वादयोर्वैकल्पिकत्वेऽपवादाभावेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेर्भाष्यसंमतत्वात् यदपि तत्सैदभिमणा सिद्धमुभयमिति तद
पि न दाशरथ्यायेत्वस्य सिद्धावपि हुडाक्कस्यापवादत्वात् काञ्चनीत्यस्यासिद्धेः अत एव तदेवायूपातं मूले आ
दिसंख्याप्यतत्ज्ञानीयामेवेति पूर्वपक्षाशयः यत्तु काञ्चनीवासयष्टिरित्यादावपवादविषये ऽनुदात्तादेश्चेत्य
प्यभवतीति मीरदेवादयस्तन्न काञ्चनशब्दस्य लित्स्वरेणानुदात्तविषयत्वेति आद्युदात्तत्वादनुदात्तादीति प्राप्ती
यत इति भावः अनिहत्वस्यैवमिति प्रयत्याः पूर्वविप्रतिषेधः प्रतिप्रसवविधौ लाघवाद्युत्सर्गविषये एवाणो बाधितत्वा
त्स्यात् कोऽयं लाभो व्रजतीत्यादाविति भावः व्रजतीस्वरूपेणापि फलं स्वाचितं यथा वो भयलाभस्तथाभा
षेऽप्यवस्यत्वं उक्तमिति यद्ययं न्यायउक्तार्थकस्तदानेन तत्र सिद्धे भाष्यासंगतिस्स्यादेव नैव न तदनित्यत्व

पदं भाष्यनिर्मूलत्वात्फलाभावाच्चेतथैतस्यापवादत्वेन तथाव्यवक्रमशक्यत्वादिति भावः एवं सती कांचनी
प॰ त्यस्यास्याप्युक्तं निरवशेषे कांचेति शेषोति तस्य विधित्वस्यापि सत्वात् तद्वाक्य इति तत्तनयादीनां नानार्थत्वे।
टी॰ ऽप्यवशेषद्रूपेण विशेषरूपेणानन्तद्रेण विधानात् तदन्यसंग्रहार्थमेव तस्य तत्त्वांगीकारात् यद्यपि चत्वषा
८५ गत्युते वा तयाभित्यादौ विवोपयोगो व्याख्यातः श्रोपगवा इत्यादौ शेष इति लक्षणेनाणादिसिद्धिरेव चापत्यादि।
९५ वत्त्वर्थं तादर्थ्यस्य विशेषणतयाभासमानस्य शेषत्वेन तद्रूपसर्वविशेषाणां सामान्यविशेषरूपेण प्रत्यपाय्य
त्वेन तस्येदमिस्य चेदमित्यनेन बोधितमिति तस्येदमिति षष्ठ्यः प्राप्नोतीति तथापि नेनाणादीनां पंचानां यञादीनां च
सर्वेषां विधानेऽपि षष्ठ्यन्तास्संबंधितिविधानेन प्रकृते तथार्थाभावेन तस्याप्राप्तिः गर्गाणां छात्राः तद्वाक्य इ
त्यादयस्तत्र यथा प्राप्तिस्तस्येदमित्यादिशेषकार्यमेवेति न दोषः प्रत एव शेष इति लक्षणेन छात्रार्थेण तद्वादन्य
त्रैव एवं च गर्गैरिति सिद्धे गार्गाश्च छात्रा इत्यादौ गर्गाणां छात्रा इति वक्तांच न स्येयादिति वक्तान्तराभव
त्येव वाक्य इति भावः पुरस्तादित्यादित्यापवत्रूपं वकायेनेत्यत्र किं चित्सुतंनमास्तदेवदमिति स्वतेरेणेति श्रप
वादेन रत्वावच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यर्थः स्वमपवादः सर्वत्र वीक्षितस्तत्र तापरामर्शात्वात् अग्रे वीक्षा वेध्यंतराशाते ८

तिबहुव्रीहिस्समानाधिकरणः आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः प्राप्तेति कर्तरि क्तः प्राप्तेति भावे क्तः अधि
करणबहुव्रीहिरिति कश्चित् तदसामर्थ्याभावादिति परमार्थः इयमेवेति स्वेतरबाधेत्यर्थः अपवा
दस्थले एतामुक्ता सर्वथानवकाशस्थले येनामादाय नेवेति एषा बाध्यसामान्यचिन्ता यदुदाहरणमित्यनेनत
द्भावः सूचितः एवमग्रेऽपि शाकलेन्द्रेदमाह विनीति तेवैलक्षणसूचकः येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थः का
र्येणेत्यर्थो वा निपातः लक्षणेनेति शास्त्रविशेषेणेत्यर्थः आधान्यादाह कार्येणेति प्राग्वदाद्यानेवेति इति:
समासे ५१ नन्वेवं तद्भेदेऽपि कथं पुरस्तादित्यादिसिद्धिरत आह तत्रेति तेषां प्राणमध्ये नामध्ये इत्यर्थः
तत्र कार्येणेति पाठः कार्येणेत्यस्य कार्यविशेषेणेत्यर्थः अपि कार्यतावच्छेदकीभूतविशेषधर्मानवच्छिन्नसर्व
कार्यग्रहणसंभवादाह परेति अत एव लक्षणेनेत्यर्थे न संभव इति तत्त्यागः तद्देशेत्येतस्या तद्बाधेति पर
रूपबाधेत्यर्थः निर्णीते पूर्वन्यायेन तद्विशेषेति अवान्तरकार्यविशेषेत्यर्थः अस्य न्यायस्य युक्तिसिद्धत्व
माह अवश्यमिति तथापरेति स्वेतरबाधानि सिद्धिमित्यर्थः मध्येनियतोः नेतरमतः प्रथमोपस्थितमित्यर्थः एवम
ग्रेऽपि अत एव तदयचाद्युक्तिः ततः अनन्तरात् आकांक्षायामाह इति बाधकस्य बाध्याकांक्षाया इत्यर्थः तदाकांक्षाक

प॰
टी॰
८८ वीज
८८

ल्पनामनन्यत्राहविशेषेति एतस्यउक्तन्यायस्य ५८ मध्येपवादाइति न्यायमवतारयति नासीति नास्तिकोदर
योरसंयोगोपपत्त्वादाहेहास्यशंसति आदिर्नजेत्यादिपरिग्रहः येनकार्येणेत्यर्थाभिप्रायेणेवमागवदाह
ऽनभिधेयेनेति तेनैवेति न्यायांगीकारेणेत्यर्थः उत्तसूत्रेणेत्यर्थइतिकश्चित् एवमावर्तस्य सार्थमाह नान्वि
ति अत्रैमाह पूर्वोयेनेति वाधेनेतस्यचारितार्थ्येइतिशेषः वीजांतरमपिप्रागवत्तवोध्यं अप्याः न्यायत्रयपवि
भाषायाः एतेनानयोर्ज्ञापकत्ववदंतः सीरदेवादयः परास्ताः पूर्वैवचारितार्थ्येज्ञापकत्वासंभवात् अत्राप्य
इत्यत्रकैयटविरोधापत्ते अमनुपदमेवस्फुटीभविष्यति ५९ विधिशक्तानिषेधमाहतत्रेति उक्तन्यायेति
अनेनतयोरुपस्थितवाधेनप्राप्तस्यापवादस्यप्राप्तउपस्थितवाधेमानाभावइत्येतदित्यर्थः एतेनज्ञापकमूल
कत्वनिरासः अतएवेति न्यायांगीकारादेवेत्यर्थः अस्यचरितार्थहयेऽन्वयः अतएवचसंगान्तिः तत्रवि
धांशफलमाहसंख्येति निषेधांशफलमाहनकिंचीति एतेनाऽत्रनास्तिकस्यक्रियलोविनस्यनिरासः एते
नतयोस्तयोरेतज्ज्ञापकत्ववर्णयंतः सीरदेवादयः परास्ताः आदिनाशुश्लादेवादन्यायसंग्रहः कैयट
इति योवातस्माद्दनंतरइतिभाष्यव्याख्यावसरेइतिशेषः तयोर्न्यायमूलकत्वमस्यज्ञापकमूलकत्वमिति

प

तद्भावः कैयटस्त्वनेन सूचितः सूचितापत्यद्धतयोरपि ज्ञापकत्वसंभवेनाङ्गरजतीयायैो विस्तरूपा तथाघे
ज्ञापकं परिमाणाख्यायामित्यत्र सर्वग्रहणं तद्धिपरंतिमस्यैववाधोन किंत्वत्रदोरविमस्यापि द्वैकारावि
स्तारात्रिस्त्रैवमर्थमेवबहुव्रीहेः धमश्यस्य स्वरस्यानउपधालोपिनश्चात्यत्र त्वस्यैकार्ते ज्ञातिकारादिस
मतेस्वरितत्वप्रतिज्ञानेनैतनचवोद्वीत्यादौबहुव्रीहेरितिनिषेधवत्तत्वनउपधेतिसूत्रवृत्तः पक्षांतरमाहअ
द्वा ति अन्यास्त्विति अकृत्वा अपेक्षंतरे रेतिन्यायः नन्वेवं तत्त्वत्वाकथंप्रबलदुर्बलभावोः तत्राह लक्ष्यानि
चन्नवथं तथतच बहुव्रत्तंप्रकैयटादौ यथापृकं तथेतिकैयटे स्पष्टंकं स्वान्वपिअपरस्मन्नरान्वपिउ
कन्यायत्रयमध्येइतिनरवर्थः तत्राद्यस्य विधाद्युपयोगमाह यथादिदिति अपिनाटाद्वचीत्यिदापायववदि
तपरामर्शः टाबहृदयस्यास्वरितत्वादेवनात्रह्यतिरित्यायेनाद्दरीपउति अनंसत्त्वनिषेधेनमाह नवरिति
अनंतरस्याञ्चवीतिसूत्रवैयर्थ्यापत्त्या प्रबलयाइपः स्वरितत्वापिविनिगमनाविरहात्संभवाद्वाभयानिषेध
ग्राद्ययोरितिभावः एवंकालाध्वनोरितिद्वितीयाविधिरितिनेरस्यर्थस्येतियोगविभाग सामर्थ्यात्सर्वनिषे
धइत्यगुदाहरणेवाध्येक्रमेण एतदपेतयायेनताप्राप्तिन्यायः प्रबलः अस्यपाठलस्यविशेषो ‥ भयस्मा

येतत्वेनबहिरंगत्वानरादाव्यवेति उद्योतादाविसर्थः २॰ अन्तरंगत्वाश्चैवोपस्थितनिमित्तकत्वात् पूर्वोपस्थितनि
प॰ मित्तकत्वादल्पनिमित्तकत्वाच्च हित्वादित्यादिष्विहानिमित्ताभावेनतत्वं एवंचद्वयोः समकालप्राप्तावपि
दी॰ नतत्तिः एतेनजक्षतीत्यादौसमकालप्राप्ततद्बाधेनतत्प्राफलेपदयतीत्यादावपवादोपीति न्यायेनसैनेव
८१ स्यादित्यपास्तंकार्यकालपक्षेआद्यमतेप्यदोषोच्च प्रागकरीस्येवतदभावेसिद्धेत्यापानुपयोगाच्चतत्पुग
87 पन्नापिविषयत्वेनप्रवृत्त्यभावाच्चेतिभावः अतएवादनैदेवर्येति अदभ्यस्तादितित्रंचैवेष्यष्येत्यर्थः एते
नपरिभाषायांज्ञापकंसर्वथानवकाशत्वविषयत्वंचसूचितं एवंचापवादाइति द्विर्निश्चये अपवादशास्त्रा
णीत्यर्थः उत्सर्गाइतिप्रवर्तन्तइतिशेषः इदंलक्षणैकचक्षुष्काभिप्रायमित्याह लक्षणैकचक्षुष्कोणयेनि
अन्यथा उदेशपक्षावच्छेदकावच्छिन्नेसर्वत्रोत्सर्गेणकृतसंस्कारबुद्धौ विकल्पेति शास्त्रद्वयप्रामाण्यात् सा च
नेष्टेतिभावः ननुपर्यालोचनयापर्यर्थलाभःकृतःस्यादौतन्मन्तैरवलाभात् किंचपूर्वमपवादप्रवृत्तिर्यत्र
संभवतितत्रसासर्वथानवकाशत्वेनैवसिद्धाअतएवपश्चादुत्सर्गप्रवृत्तिरपिक्वचिदपवादेपितिन्यायेनप्रा
। प्तित्वेसिद्धेतितत्प्रार्थकमिदंत्र्यर्थं किंचदधतीत्यादावसंभवोऽनिर्वाहस्यातप्राहाभीति एवंचतद्विषय। २॰

त्वाभावेन निर्णीते विषये उत्सर्गो बुद्धिविषयः सन् लक्ष्यं संस्करोति एवं चोत्सर्गप्रवृत्तौ न ज्ञानमेव कारणमि
ति भावः अवतारयति त्यादौ भावादिति तस्य युगपन्नामि विषयत्वाद्येमपि बोध्यं ६। द्वितीयामवतारयति
लक्ष्यैकेति तल्लक्षणेति अपवादशास्त्रस्यार्थः न तु लक्ष्यैकचक्षुष्कस्य लक्षणापेक्षैव नेति कथमुत्सर्गस्यापि
प्रवृत्तिरत आह तस्यापीति लक्ष्यैकचक्षुष्कस्यापीत्यर्थः अपि रुक्समुच्चायकः एतेन तत्रत्याप्रयोगेष
मेंऽसत्तिनिरासः स्पष्टं चेदं पशुपशान्तिके रक्तमपि न त्वगमकमिति भावः एतेनापवादेनोत्सर्गस्य बाधाविशेषा
मतहृदीयपन्यासोऽयमर्थेऽन्यपास्तं प्रकल्प्य वेति पाठः वाशब्दः एतद्विकल्पे यथाक्रमं घकस्येयमस्य बुध्या
त्रुटिं त्रुटिं कृत्वा न तस्य सदं तेन तरेम प्रवर्तते त इत्यर्थः एवं तोऽभेदोऽनस्यादिष्टापतौ बाधसंगतिर्विवक्षणादोषापति बा
तोऽयुक्तमेण प्राप्नोतीति शेषः हरणेन व्याचष्टे तत इति तस्य प्रक्रान्तपरामर्शकत्वाद् दूषणवादेरिति अतएवा
हापयतीति अभितिविशोतेऽस्य प्रवर्तनेऽत इत्यर्थः एवं चापवादशास्त्रविषयं स्वयमेवाग्यकारेवं वदतादिह
त्सर्गेण वस्य संस्करोतीत्यर्थः प्रागेवोत्सर्गस्यापवादविषयान्यविषयं निर्णयतीति पाव तत् तथा च सर्वमेतत्स
र्वत्र ग्रामस्योत्सर्गस्य विषयविशेषेऽपवादेन बुद्ध्या त्रुटिकेन निहितरिग्वतत्प्रागेवतत्येति भेद इति फलितं अ

प॰
दी॰
८८

तथैवेति द्वितीयस्योत्कार्थकत्वेन प्रकारभेदेऽपि उक्तरीत्या द्वयोः फलितैकार्थ्यादेवेत्यर्थः तावत् आदौ प्रतीय
ते अपवादे विषयत्वं यथाकथंचित् तात्पर्यानयोत्सर्गबुद्धिर्निवर्तत इति तात्पर्यार्थः इत्यर्थकमिति न तावदत्र
कदाचिदित्याद्देशो भवति अपवादे तावदुत्सर्गशानबीजप्रतीतेरितीतिभावः यद्धि द्वयोरन्यायपर्यायोर्भिन्नार्थत्वं।
स्यात्तदुपसंहारद्वयं कुर्यात् तस्मादेकपर्यायार्थ इति भावः एतन्मूलकमेवेति एतदुभयफलितमूलकमेवे
त्यर्थः एतेन मूलान्तरनिरासः अस्य समनन्तरवादनपवादनवीनाद् इति दीक्षितादर्थ इत्यर्थः तदनीसप्रतत्क्रिया
मकत्वेन विशेषः द्वितीयवचनस्य तदेवार्थान्तरं वदेत् यत्रियतत्विति अन्यैलति उभेप्रसक्तमिति सत्यैवेत्यर्थः
यथैतत्सैन्द्विधप्रभृतमित्यादिः इतीति इति तु द्विधेयसतीत्यर्थः संप्रसारणमित्यस्य प्रवर्तते इति शेषः आ
दिनाप्रकल्प्येत्यादिपरिग्रहः किंवत संप्रसारणस्य चनापकादयमर्थः साधितो भगवतायदित्यायविषय
त्वं हि भाष्यासंगतिरिति भाष्यविरुद्धमपि बोध्यं तदर्थे इति वचनद्वयार्थ इत्यर्थः पूर्वशेषस्यापि भाष्य
समनन्तत्वात्तासंगतिक्रमेण बाधकमाह भीति शान्ते इति पाठः तेन दिलस्य संस्कारकवाक्यार्थबोधाभावेऽपि
सामान्यतः सोऽस्तीति सबैते अथ यथा एवं शक्तिरसुकास्यातयैव वदेदिति भावः आदितातनोऽप्रभितिविशतेऽ

त्यस्य संग्रहः ननु पदास्थास्येपि तान्यर्थोर्थयवाक्यसोऽनस्रादपदेति आकांतादिमत्वे इति शेषः अथोपयत्रा
पवादविषयताफलोपहितायाश्चाऽन्यथाऽनिष्टापत्तेः नावित्यादिनिर्देशसंगत्यापत्ते अप्रवर्तमानस्या
यकत्वासंभवाच्च तस्माद्बाधकाबाधितापवादविषयता यत्र तत्र नोत्सर्गप्रवृत्तिरन्यत्र तु भवत्येवेति फलितं त
दावयवान्विनिर्विषये अपवादविषयत्वयोग्येपि अपि भागकृततद्विषयपरामर्शकः प्रवृत्तिनिवृत्तित्वावच्छेदव
र्तमानस्य पूर्वमवर्णादीर्घस्य न्यायसिद्धेर्थे ज्ञापकमप्यादात एवेति तथाप्यंगीकारादेवेत्यर्थः नन्वेवमपि
यत्स्यावमरोभष्टस्तल्लेतित्यायेनत्पृष्टिर्नैवस्यादत आदात एवेति नाविन्यस्मादेव निर्देशादित्यर्थः अप्रवाणि
नीये सत्यनुभ्रंदेर्थे भाष्यमपि प्रमाणयति पुंनितमिति तत्रदियद्यपि उकोगुणेति सूत्रे त्वच्छिद्वद्धाणाभावे अभे
त्पीदित्यादौ हलंतलक्षणायाबाधकत्वेषकोधीदित्यादौ धाप्रसिविन्हृड़िरितिन्हृदेर्वाच्यसामान्यचिंतापत्तेन
दीतिनिषेधमनुकाविशेषचिंतापत्तेसिचिवृद्धिरित्यस्याबाधिकायाहलंतलक्षणायानेटीतिनिषेधापदपवा
देति विद्वेऽउत्सर्गोनेति सामान्यानदाप्यायनांतः पादमितिपाठेतज्ज्ञाने अप्रसक्ते तेश्मयप्रवृत्तपनिषेधायपा
टयोपिनेतिरुष्टांतनयोर्कत्यापस्यसाधकमेवतथापि द्वितीयः पक्षः प्रौढ्युक्तिः न्यायाभावात् अतएवसिद्ध

मा

प०
टी०
८१
89

तदंगाभावे दत्तस्यानौचित्यादेरित्यत्राह पूर्णस्य व्यापकस्य विरुद्धकेनेतदनिरूपकमित्यादि तदग्रिमभाष्या
संगतिः अन्यथाल्पकूटीदित्यादावन्तरंगतया ह्रदिबाधकपूर्णस्य निषेधेनेतन्न्यायेन तदभावे सिद्धे तदसं
गतिः स्यादेवातएवनांतःपातमितिसत्त्वेऽपि रूढोऽतीमत्रवत्सरूढोऽति यद्यन्याभोनितस्यनिषेधस्य मध्ये माश्रिम
तस्य सर्वनिषेधकत्वमुक्तं तस्मात्तदभावतदादन्निरूपितमिति उक्तनिर्देशादेवदत्तदंडदत्तन्यायोऽनिमढ
ति कस्यचिद्विकिंविद्धयनिषेधेति हताविन्यादाविमर्षः हेतं वक्रमेवावं तानेप्रतियोगितानस्यकारणत्वा
रादेतत्छरीरमाहहन्तेऽनि इतेऽनि तदंतरिरत्नेपीतिशेषः उत्मज्ज नेनेत्यस्य देवदत्तस्येतिशेषः हननस्य
तदंतरिप्रारोपितमनरांतस्यैवोत्मज्जनमितिभावः हननेनेति तदर्थमुपघतेत्यर्थः उत्मज्जनं देवदत्तस्येतिशे
षः तदविषयत्वेऽहेतमाह प्रकृतेऽनि हताविन्यादाविमर्षः अपिरर्थे प्रसक्तिमात्रं प्रसंगमात्रं मात्रपदेन
हननस्यानीयलस्यनिरूपद्वत्तिव्याहृतिः तत्रहेतुमाह अत्यौति पतेनजात्याव्याहतिः ननु प्रतिपदोक्तस्य बा
धकत्वं कथमन्येषपरिगणनात् अंतर्भावइतिवेत्तत्राह प्रतीति एवं मत्त्वबाधकोऽपि निरवेक्षस्य सर्व
धेत्यादिः अन्यापि बाधः प्राग्वत् शेषेति समासान्तापेक्षयैव शेषत्वमितिभावः यद्यपि तदपामियोगेऽपा २१

रितार्थं त्वपमनवकाशत्वमक्षितयापि तस्मादेव भाष्यानतयानुनगत्येत इति सर्वथानवकाशप्रतिपदो
क्तस्यैव बाधकत्वमिति सर्वथानवकाशेपवादस्यानन्तर्भाव इति सार्वत्रिकोयमर्थ इति भावः अत एवाह कचि
दिति शास्त्रस्य तदभावेपि तत्समवयाने प्रतिपदविधित्वेन पक्षीज्ञोपस्थितिकत्वं तेन ह्येवं प्रवृत्ति प्रयोज
कं वलवत्त्वमपेक्षीक्रियत इत्यर्थः परेति विरुद्धयोः द्वयोः सान्निपाते एककालत्वेप्रसक्तेनायत्स्माद्यन्यनम
तद्भवतितेषां परादीनामप्येमिथः परनित्यान्तरङ्गापवादसंयोगे पातः क्रमेणानद्वलवदित्यर्थः एवं च बा
कद्वयमिदमिति विषय इति प्रथमोपपत्तिर्विरोधीत्यसमानकालत्वं च पत्तिर्विरोधिसन्निपाते इत्यनेना
भिन्नविषयागमादेशयोर्नापवादत्वमिति सूचितमिति केचित्तन्न उद्देश्यबाध्यबाधकत्वानापत्तेः नित्य
त्वात्स्वनन्तर्कृतोन्तरङ्गाग्रादेशाउति सूत्रस्य स्थमिति ज्ञापकं परिभाषाया इत्यत्रानेनेतदुक्तं इति इत्यस्य स्व
तपदवैकपदेनेति स्त्रीयासंगात्रिरूप्यभेयेति नियमप्रामेः नन्वेवमपि तज्ज्ञाप्यान्प्रतिपदविधित्वस्यतत्वेन
लब्धमिति मिति तदेशकेयदासंयोगानिरेवेति कथं मनकार्यसिद्धिरत आह नत एवेति उकारयोगीकारादे
वेत्यर्थः एतेसं उद्देशेनेमनेन नञ्चसंवुद्धिपदेशोपादानात् समाद्विमिति ग्रन्थयाशंककस्यात्तानेपिसि

प॰ टी॰ ९० 90 ड्तीयत्नैवेववदेदितित्सूत्रकोतदर्थस्य तदभिन्नत्वमितिभावः ९२ अंतरंगस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकस्य
पवेति अनेन पूर्वसंगतिः सविता स्वविषये चारितार्थ्यंन वैपरीत्यमित्याह यथान्येति अत्र बीजमाह निरवे
ति अयं भावः दंडाग्रं श्रीशइत्यादौ समानस्थानिनिमित्तके सर्वथानवकाशत्वेन यणगुणयोः प्राग्दीर्घेस
तितत्रयोरप्राप्तावपि भिन्नस्थानिनिमित्तके प्रयत्ने हूंढ इत्यादौ गुणदीर्घयोः प्राप्तौ दीर्घस्य सर्वथानवका
शत्वाभावेपि तदप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्यानवकाशत्वसत्वाघेननेति न्यायेन प्राप्तबाधो नंत्तत्वमस्यनि
निमित्तकयोरेव तेन बाध्यबाधकभावस्य अपि यो विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्ये अंगीकारादिति तदाहैवंवेति ना
दृशवीजाभावेवेत्यर्थः प्रकृतेमित्यादौ समानेति समानाश्रयेन यो रपवादोपियत्न लब्धचरितार्थ इत्यर्थः
उक्तहेतोरेवाह पूर्वोपेति त्रुपांतरंगत्वविषये इतिपाठः ऊ एवं च यत्र स्थानिनिमित्तैक्यें तरंगत्वमन्यादृशं
तत्र तस्यापवादेनैव बाध इतिभावः यतिति अन्यथा डुट् क्षितपदेना आभे लोपेवस्यार भ्याणाउङ्गगमो ऊ
बाधकः स्यादिति विलोपाभावे रूपासिद्ध्यात् तत्साधकभाष्यासंगतिः स्यादितिभावः भिन्नेति लोपोदिष्या
निनिष्ठनिफलकः डुट्तत्त्वनिफलकइतिभावः फलमप्यानांतरत्रूपं याएनतत्र प्रयोगरूपमन्यथैन दसंग २३

तिः स्पष्टैव अनपवर्हृष्टांतसंगतिरप्यन्यथा तत्रापि शरीररतणाद्रूपफलस्य तत्त्वात्तदसंगतिः स्पष्टैवत
दाहातप एवेति भिन्नफलत्वेन तत्त्वानंगीकारादेवेत्यर्थः दधिश्चौदनसंस्कारकं केवलः शीतनिवारक इति
भावः ६३ निरवेक्ष्यस्य सर्वथेत्यादिः अनेन पूर्वसंगतिः स्वविनाशनयोः क्रमेत्ययोक्तक्रम एव नियामकः
किंच तेन विपरीतो वाध्यवाधकभाव इति प्राकृतद्रूपस्थितिः अप्रवृत्तत्वे सेवाभाव इति पश्चादुपस्थितत्वमि।
ति भावः वाधेनेत्यस्य निवेदितिशेषः अन्यथा एतस्यपरिभाषाभावेन नकीति अपवादत्वात्तत्राप्यस्मिंदीर्घेत्र
कश्चारंभात् ननु कृतेपि तु मित्र किं त्रेन नकारस्य दीर्घः स्यादिति चेन्न दीर्घश्रुत्याव परिभाषोपस्थानाद्वाध्या
मस्य विशेषणादन्तेनाभ्यासान्नस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात् तदाहानतेनेति अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गा।
न्न वाधंत इति न्यक्तैतदंगीकारफलमाहेयमिति प्रादिनाति स्वपरिग्रहः एतद्रूपवाधकानामिमर्थः आये
अवीकरदित्यत्र अस्यान्यथेत्यादिः सन्वद्भावस्यावकाशः विणदिति दीर्घस्यावकाशः दीदपदिति आ
ये अभ्यासस्य लघुत्वाद्दीर्घप्राप्तिः अत्रैव सन्यत इत्यादिना कस्य विकारस्य विधानात्सन्वत्प्राप्तिः दीर्घस्त
सन्वद्भावविषये ऽव्याप्तेन न तु तेनेति भावः प्राप्नोतीति वर्तमानसमीपे भूते लट् अत्रेय मीमांसते इत्यत्र अंतरंगे

द्व=२

प॰

टी॰

५८

८१

निरुक्तन्यायेनाभ्यासदीर्घत्वं च सन्नियोगेन विधीयत इत्यंतरंगं दीर्घत्वं इत्वं तु बहिरंगमतिपरत्वे विधानात्
न च सन्वत्पक्षकाले भ्यासाभावेन तदशायामकथं दीर्घस्यांतरंगत्वमिति वाच्यं सुप्यभ्यासस्यावश्यकत्वेन तत्रा
र्थं तद्दीर्घस्यावस्थानेपि इत्वपर्यंतमवस्थितेः कारणाभावेन तदपेक्षयांतरंगत्वसत्त्वादिति भावः एके के
ति उत्सर्गस्यापवादस्यैवेत्यर्थः यथानन्तरेत्यादावुरदत्वरूपगादयस्तेष्वेव नदीति भावः कृते श्रुतेता।
भ्यासाभावेनेति शेषः यमीति दीर्घोकितः इत्यादिः मानादीनामिस एव सिद्धेऽथ एकवाक्यत्वं विज्ञाय गुणाय
त्रिति माल्वपेत्यपि द्रष्टव्यं तदुदाहरणं मीमांसत इति इस्य चरितेन तदुदाहरणमित्यर्थः नैवं सत्याच यस्य
गमकार्यानित्येन समुदायस्य प्रसिद्धतरत्वादभ्यासलोपश्चेति समुदाये च प्रयोगात्तेयत्तेरित्यायर्थे लिटी
त्यस्यादेशविशेषणत्वे पक्षे इत्यादौ गमहनेत्यत्र किंतीत्यनुवृत्त्या वारणेपि पक्षे इत्यादौ लोपसन्नियोगशि
ष्टत्वेन वारणेप्यत एकेत्यनेन पाध्यनेइत्यादावित्वादरति प्रसंगस्य परत्वाद्दीर्घत्वमत्र बाधकं विघ्नतोति वार
णापत्तमत एवैकेति सूत्रभाष्यासंगतिस्तदर्थमेव रिकैपेटेन तथोक्तमिति वाच्यं ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वे
नानित्यत्वादभ्यासविकारेष्विति परिभाषायाश्चनाश्रयणमिति भगवतोऽभिप्रायात् तदादेस्यस्यैवेति उघा २४

ज्र

नारीविसर्गः ५४ तत्त्वपवाद इति ग्राह्ये के लक्ष्मीलेत्यर्थं विशेषेविहितत्वादितिभावः अनेनसंगतिः स्त्र
वितापवमग्निमहयेपिवोध्यं एद्भलीति करणस्याधिकरणत्वविवक्षायांसप्तमी यद्वाएद्भलिसतिनिस्कर
त्यादिरूपेसिद्धेइत्यर्थः एकारैभ्यश्च: कंद्भादिग्यगंतात्स्त्रयभिलेभ्यः ततस्त्ववशंविधेयः एद्भलिश्रमयास्तर्वे
शृहातंद्भजित्यादिरुदात्तइति विशेषणादत्तएवात्रांतत्रेति नदस्यैकात्तइत्यर्थः रूपेविशेषाभावस्यसमस्वत्वा।
दात्रोस्त्वेइति सामान्यापेक्षेवेदंज्ञापकमितिभावः नञुताक्षीलिकेष्वित्यधिकरणसप्तम्यासूत्रस्यांगापवाद
योस्ताक्षीलिकत्वसूत्रापवादस्यैव आद्येउक्तज्ञापकासंगतिः एद्भलोऽनत्वात् तथाचनिर्देतिसूत्रेतेषाग्र
हणानर्थक्यापत्तिः अत्रदात्तेनतस्येति९वैवपदनइत्यस्यसिद्धौ९नत्रेवक्रमेत्यत्र९जर्थ्यपरिग्रहणादितत्र
ज्ञापकं नवलयपयेनेमकजावायेमाम्नेपते॰नेनृ९वृषतिषस्नयनइतिवाच्यं वासरूपविधिनाता॰ सिद्धेः
एवंवहयोस्तत्वाद्युक्तंतत्वकिंचतथासत्यलंकर्वाकरोतेलत्यलंकर्नेतिनकिंलिसूविश्वलंकरिकृवित्य
स्यसिद्धावधुकरीत्यालंकरिकृरितिवदलंकारकइत्यपिस्यात् किंचस्येशमासेतिवरविभास्वरइतिवद
उदात्तेनतस्येति९वाभासनइत्यस्याभावेपिभासकइत्यपिस्यात् अत्रेउक्तज्ञापकसंभवेपिपरिग्रहणानर्थ्यं।

प॰
टी॰
५२
९२

क्त्वापत्तिरुक्तफलस्य सिद्धिर्वैपरीत्यापत्तिश्चान्तरङ्गत्वाकीलिकेष्विति विषयेति विषयता च द्वयोस्तत्वेनापवा
दस्यैव वाऽऽङ्गस्यैव तत्त्वेन तत्र संभवात् अपवादस्थले सर्वेषां तत्त्वमपेक्षितमिति भावः तदाह तेनेति वि
षयममप्यङ्गीकारेणेत्यर्थः नाकीलिकानामपवादानामिति शेषः एवं चैकेनैव ज्ञापकेनोभयलाभे यदि
ग्रहणमपि समफलं सकलेष्टलस्य सिद्धिरपीति बोध्यं एवं द्वयोस्तत्वेपि परिभाषाङ्गीकारे कश्चेति कश्चेति
कश्चेतिवत्क्रमेणेत्याद्यसिद्धिरित्यर्थः वैयर्थ्ये दृष्टान्तः आदिनागन्तागमस्तुकः विकल्पीविकल्पयन इत्यादिपरि
ग्रहः आद्येऽन्त्यकचौ अन्त्येपि वर्णग्रहणेन विशेषविहितेन स्तृहेनित्यधिकरणे निषेधविशेषणं उवि
त्वत्र बहुव्रीहिणा समानाधिकरणेन वा नोऽक्तार्थस्य परिभाषार्थस्य अनित्यत्वात् अनित्यत्वज्ञापनात् अन्य
थानमिकयोगीति नाडशेरिणैव दीर्घे रपि ज्वाये सिद्धेन हेयार्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः ६५ एवं नाकीलिकेष्व
वानित्यत्वात् सत्रूप विधिनिषेधाङ्गीकारे ह्यात्वे सति मध्यमणिन्यायेनात्वेति नपुंसके भावे क्तः त्वट् चेत्यस्य
विषयोऽयं यश्चेति यत्रापीत्यर्थः उदितकिमाद्या आहारः एवमन्येपि सर्वे बोध्यं तथा समनिदासमित्यपि स्या
त् भोक्तुमिति समानकर्तृकेष्विति तमुन् लिङिति इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविति नो लिलिति आतो युगिन् २५

स्यस्य विषये इति भावः कृत्यल्युट इति एतेषु घञादीनामपवादभूतेषु सत्सु तस्मिन्नात्सीत्यर्थः तथा चैतेऽत्सर्गा
न्निसंबाध्यं तेन तद्वासरूपविधिना विकल्पेन एवं च यत्र कादय एवोत्सर्गास्तत्र सोऽप्येव यथाऽऽज्ञियो भा
याहेवासुपसंख्यानेन ष्ठं सकेक्ताहिति हृत्यर्थमित्यल्विषये वासरूपविधिनाल्युडपि तेन भयं भयनं वर्षेव
षेणमित्यादि सिद्धं अत एव तृषभोवर्षणादिति भाष्यप्रयोगः आशिते भुव इत्यत्राशितं भवन इति का
शिकादिप्रयोगश्च संगच्छते सरूपत्वान्नवाय्येव वाध्यते नन्त्वल्युट एतेन क्तल्युडिति निषेधान्न ल्यु
ट्प्रकृ इति प्रकाशोक्तमयुक्तं अत्र परिभाषायां साहचर्येनाश्रीयत इति स्पष्टमन्यत्र अयमर्थो ज्ञापकाल्लु
भ्यत इति सीरदेवादयस्तल्लगौरवात् क्तादिविषये विशिष्य ज्ञापकाभावाच्च वक्ष्यमाणतदनित्यत्वज्ञापके
नैतज्ज्ञापनासंभवाच्चनद्धनयनाद्देवेति परिभाषावचनं चेत्यर्थः यत्तु वासरूपइत्यत्र व्यवस्थितविभाषा
श्रयणाल्लभ्यत इदमिति न्यासकृतः तन्न तासामपरिगणनात् नह्यनयस्तादृतिस्मरणादिति यत्तु सीरदेवा
दयः विभाषाग्रेप्रथमेऽन्यत्र विभाषाग्रहणादनित्यत्वलाभ इति तन्न तस्य पतेकर्त्रादिविवक्षायां लडादि
संपादनेन चारितार्थ्यादिति स्पष्टमन्यत्रानयाग्रहणं तदनित्येति वस्तुतस्त्वर्थं क्तमतस्तन्ग्रहणं ज्ञापकं न सत्यमित्या

पं॰
टी॰
९३
93

हनत्रद्दीति सूत्रे ईत्यर्थः यदि तदनित्यत्वं न स्यात्तर्हि वासरूपविधिनैव एतेन योः सिद्धेऽनर्थकं स्यादेवमे
व यदि तत् शाकिलिङ्वेति कृत्यानुकर्षकत्वेनैव लाघवात्तदनित्यत्वं ज्ञाप्यते इत्याशयेनेतदा कृत्यग्रहणं प्रैषा
तिसर्गेति सूत्रे कृत्याश्चेति च सूत्रयन्त एतेन प्रैषेति सूत्रे कृत्यग्रहणं कर्मार्थो लभ्यत इति ज्ञापादिनोक्तमपास्तं
एवं च तदनित्यत्वेनैव ताच्छीलिकेषु लादेशेषु च निर्वाहे उक्तवक्ष्यमाणपरिभाषाद्वयमनावश्यकमिति बो
ध्यं नराटे स्मन्त्रेति शोचिरादावित्यर्थः ९९ नन्विति एवमिति शेषः उभयत्रैव तदंगीकारे इति तदर्थः स्यत्र
इत्यादौ ननु नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति सिद्धान्तात् कथं तत्याग इति न स्यादित्यत आह कृते इति तथा चादेशनिष्ठेव रू
पसत्तत्वारोप इति भावः नादेशोऽपि तिपकर्मधारयः कुरुशादित्वात्त्व स्यश्र्वनिपातः स्यादेशपदं वलात्।
णिकमित्याशयेनादेशेति वक्तव्यं वाक्यालंकारे वा स्प्रत्यायेन तद्वचनाभावे लटः प्रत्ययनलिङिति
विहितस्य प्रत्यायस्याः स्थानापनं उक्तरीत्या एवं च सूत्रमुक्तार्थज्ञापकं ननु यथाश्रुतार्थ एवास्तु किं लतणाघाश्र।
यणेनानन्त्रात्स्थाचादिभिरिति आदिनाकानजपि अत एव बहुवचनं शतृविधायके लटः शतृशानचा।
विति योगविभागे विभाषेति नन्वीर्विभाषेत्यतः सत्रादिभ्यो बहुलमिङ्याद्यै वे तिकें प्रत्याख्यानायभाष्य

वार्ति

२८

कृतेनार्थः सूत्रीत्याश्राह लिटइति कृतेस्यपदित्यादिः अपवादः असत्तूपपदवोऽर्थ्यः एवोऽभिन्नक्रमः
आदेशत्वानाक्रांतएव प्रत्ययइत्यर्थः धनितामित्येनन तदत्तकृत्वं धनितं सामान्येइत्यनेन तद्विषये यथा
यथनिङोभवंत्येवेतिस्वितं एवेतिङइति अन्यथात्तएतेतिपिवासत्तूपन्यायेनस्थः कानवृत्तनएतेनस्य
क्वाटसत्वात् अस्वरितत्वात्तस्यनाउद्यतिरितिभावः एवंवयथाश्रुतार्थस्यइर्वत्वात्तदाश्रयणमावश्य
कमितितत्वं ९० बलवत्संगादेवाइनविति यत्तसीरदेवाट्यः विप्रतिषेधसूत्रस्योभयनिर्देशउत्य
थेइति तन्न ङमोह्रस्वादित्यादावनिर्वाहात् तडजेयत्वाइसमइति स्यावइत्यस्येतीतिशेषः इतिवेमस्या
र्थेइतिशेषः ङमोवेतिसदेहइतिपठेत्तन किमपि अत्रबीजमाहाबीति एवमुक्तेरेतायदावनवकाशत्वेन।
वाधमुक्त्वापरत्वेनवाधमाह यद्यालिति अतएववैलस्याएपवाधकत्वं अप्युक्तः अपिचेवार्थे अन्वयोऽभिग्यः
सत्तुद्धायकोयथाश्रुतएववातेनैव पाठकृत्तपरत्वेनैव एत्वेननिर्देशाद्याहृतिः एवंपाठकृतपरत्वेनव्य
वस्था तत इत्यामेथ्य यद्यपिश्रोतसर्वनाम्नइतिपंवमप्यनवकाशेति आयत्तलत्वंसुवचेनथापितस्य
विहितविशेषणत्वेनतस्मादित्यस्यतत्राप्रवृत्तिरेवानएवसर्वनाम्नःपरस्यामश्रापिपरेसर्वनाम्नावेतिसं

प॰
टी॰
२४
95

ह्य

दिह्यपंचम्यनवकाशेतिभाष्ये किरेकदेशिन इति बोध्यं तदेतद्ध्वनयन्नाह आदिति ततोन्तरङ्गेनेत्यादिः अत्रायं
तत्त्वभाव अप्रकाशे स्पष्टं एवं च पञ्चत्वनिरवकाशत्वं कृत्वा बाधहृदयबोधकेयं नन्तु तन्येति भावः तदाहेति स्पष्ट
मिति तथा बोधकमेतद्वचनं स्पष्टमित्यर्थः यथाश्रुते पञ्चविन्यादेस्तत्राप्रकृत्वादसंगतिः स्पष्टैव स्पष्टीका
रकत्वात्कैयटस्योक्तिः पञ्चम्यसमसीतिनिर्देशएवानवकाशत्वं तत्सैव आवश्यं यथाश्रोतेन्दुरित्यादौ नत्र
ह्रिस्वात इति सप्तम्यनवकाशात्स्यात इति सूत्रं तत्पंचमीश्रुतो पैपरत्व प्रसावकाशा दीर्घात्पदान्तादित्यादौ
त्तत्ता पकादिनाकृतार्थायायाअपि सर्वं त्रकेवेतिसमस्याः आवश्यं नानवकाशयाया अपि वे त्वमादीर्घादित्या
दिकाया इति बोध्यं ८८ उभयनिर्देशासंगादाहनन्वतइति इत्यत्र इत्यादौ कुंभीति कुंभादीत्यर्थः सामा
न्येति अत्रएव स्त्रीप्रत्यये प्रातिपदिकग्रहणेन स्त्रावग्रहणे वैयर्थ्यमाशंकितं भाष्ये विशेषेति अयं ज्ञापका
दयस्कुंभीत्यत्रानयामातानपरभाष्याबसिद्धार्थः एतेनज्ञापकादत्रैव प्रवृत्तिर्नतु सामान्ये इत्यपास्तं यत
प्रातिपदिकग्रहणे इति बहुव्रीहिः तद्ध शास्त्रं प्रत्यासन्निन्यायात्स्त्रीप्रत्ययविधायकमेव गृह्यत इति तन्न त
त्रान्येनापितद्ग्रहणापत्तेः उक्तभाष्यविरोधापत्तेश्च ज्ञापकासंगत्यापत्तेश्च तत्स्वरूपसंतानं रंगत्वाच्च तद्ध्वनयन्ना २२

रथातिपदिकबोधकेति सप्तमसमीपमित्याह सतीति लिंगशब्देन न द्योतकाभावाद्योगरूढ्येनाभिधाने
अभिधेयधर्मोपचारात्तदाह लिंगबोधकेति अन्यास्तिलक्ष्यमाह तेनेति यथा प्रातिपदिकबोधकशब्देन
स्वार्थः अहरणीबोध्यमितिपाठः चत्वर्थे ज्ञापकपक्षे तत्र बोध्यः यद्यपि पुंवाचलतीति सूत्रे रजतीग्रहणं ज्ञाप
कं भाष्याकारादिभिरुक्तं तथापि तत्रैतज्ज्ञापनेऽपि सामानाधिकरण्याय पुंवत्त्वं तरतीधर्मारोपस्यावश्यकत्वे
नोपूर्नलननत्वाल्लक्ष्मश्रुश्नश्वन्यत्वाच्च पूर्तिर्जरतीत्वारोपेण जरत्याधावल्माग्युवत्वारोपेण वा सामानाधिकर
ण्येन समासोपपत्तौ ज्ञापकत्वासंभव इति हरदत्तादयः अथ पुंवज्जरतीत्यत्र समासेन तथोपचारिकं सामानाधि
करण्यं शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तैव प्रतीयते यथा पंचभक्तशब्दात्सप्तचभिः पुंक्तमस्येत्यर्थ इति हरदत्तोक्तप्रका
रोपचारकभाष्यसंगतिरिच्यते एवमपि विपरीतं ज्ञापकं कृतो न लिंगविशिष्टग्रहणेन प्रातिपदिकस्यापि
ग्रहणमिति फलं तु रेवतीजगतीहविष्याभ्य इत्यत्र जगतीग्रहणे जगतोऽपि ग्रहणप्रयणपाटभिमतग्रपणीग्रह
णेनैणस्यापि ग्रहणमिति अथैवं ज्ञापितेऽपि कुमारः श्रमणादिभिरित्यत्र स्त्रीलिंगश्रमणादिनिर्देशासंगति
रेवस्यायेन न हि तदेव ज्ञापकमस्तु कृतमनेन तदन पत्याह कुमारश्रमणेति वा स्थिते नत्वेतज्ज्ञापकमिति स्त्री।

प॰
दी॰
२५
९५

लिंगग्रहणादिश्च स्त्रांगोपान्निपतितिकेति परिभाषाज्ञापकमित्यर्थः प्रतिप्रसंगनिराचष्टे इयंचेतिराजः स्वरेब्राह्म
णकुमारयोरित्येकं प्रार्थे ब्राह्मणकुमारयोरित्यनन्तरसूत्रव्याख्यानावेवेति तत्र परनन्तस्य विधीयमानस्वरेइ
त्यर्थः वक्ष्यमाणेत्यादिन्यस्य समासेस्यनेनाभेदान्वयः वक्ष्यमाणाश्रये नपृथगाह विभक्तिनिमित्तेति निमित्तता
त्रयथाकथंचिद्बोध्येतिस्पष्टीकृतं भावप्रकाशे तदेतेषां मध्ये एवव्यावृत्तमाह समासेति नच स्याप्स्वेत्रभाष्ये
नञ्स्वरविधौ तद्योक्तिरपि कस्यादिकाननियामिकातआह बहुव्रीहेरिति इदंचात्रपदमेवस्फुटीभविष्यति
उपसंहरतिएतावदिति प्रतिसत्वात् षष्ठीग्रहणज्ञापितात् ततएवभाष्यात् सिद्धान्तेवक्ष्यमाणाश्रुतार्थेश्री
कृतेनत्वेवमिति परिभाषायाउक्तार्थांगीकारो इत्यर्थः ननु नद्येतावता तत्पदरूपत्वात् कथंतदापादनमतआह
नचेतवेति स्वाद्वलोपेपंचमी इत्यर्थमभिप्रेत्येत्यर्थः असंगतिमुपपादयति नचेतस्येति बहुव्रीहित्वस्यैव
तमसूहृथमेत्वेनान्यतरत्रूपेणप्रातिपदिकाग्रहणान्यविभाषाप्रश्नसभावेनतस्यतत्वाभावादित्यर्थः बहुव्री
ह्येर्थकवाक्यत्वाभावाच्चेत्यपिबोध्यं ननुसर्वपदेणिणः स्तानातयोक्तिरिति नासंगतिरतआह नचेतनामिति
समासइति बहुव्रीहिरित्यर्थः एवमग्रेपि बोध्यक्रमेपरिष्कृतंचेत्यर्थः नराशयमाह नचेतनयेति इतीत्यस्यता। २९

हाशायइतिशेषः अतएवकरभोरुरित्यत्रनिषेधः कर्त्तव्येतिबोध्यं एवंचसिद्धांतिनापदितत्याभिदितंस्यान्तर्दित
स्यान्तानकल्पनायुक्तानान्यथेतिप्रसंगतिर्दिष्टैवेतिभावः समभिव्याहारेरुत्तमस्यविशिष्टेपीत्यत्रान्वयः रूपा।
नामिति एवंचान्यतररूपेणवस्तुतः प्रातिपदिकत्वादिवद्ग्रहणेनहिशिष्टस्यापीतिपरिभाषार्थोबोध्यः अ।
त्तिवकुशेभीत्यादौरोषप्रसक्तौप्रातिपदिकत्ववद्ब्रीहित्वादिकमितिनोक्तदोषः यदिसमासांतविधौसर्व
त्रैतत्प्रवृत्तिस्तर्हितदसंगतिः पुनरपिस्यपैवानोऽवयवग्रहणेएवतत्राप्रवृत्तिस्तत्रतत्समासंज्ञानग्रहणंतु
नयतत्रस्तत्पयोरुत्तरपदत्वेनपूर्वपदत्वेपादितिबोध्यं अपियाग्वत्‌ १७ विभक्तिनिमित्तेति पृथक्पाशुक्तमे
व प्रतिपादयितुंयथाश्रुतेशाकतेनतेवुविमिति तस्यविशेषणत्वनित्यत्वादप्रवृत्तिकोक्तपरिभाषांगीकारेऽस्यार्थः
युवतीरितिएवमर्थमनस्त्रभयोपशेषइति नाप्रयाणीयं तथाइरायदेतुगोमतीत्यादौनुमापाप्तिबोध्या
न्नत्वन्या किंतोपक्रमतआह स्पष्टेति तथाचसूत्रानाद्रुढत्वेपिभाष्याप्युक्तत्वादेवचाचनिकत्वात्‌ प्रमाण।
मितिभावः अतएवयथाकथंचित्सूचायापाठत्वेनस्तवयितमेकदेशशक्तिमात्रत्वेनेति वटग्रहणेनैवसिद्धेच।
टीग्रहणेनेत्यर्थः वटवटीमग्नवटीग्रहणेनेत्यर्थोवा अनित्यत्वात्‌ तद्ज्ञापनात्‌ नटिति तत्सूत्रेवेत्यर्थः तथाच

पं॰ टी॰ ५६ 56

नातिरिक्तेऽपमितिभावः अन्ये इत्यनेनारुचिः सूचिता पूर्वोक्तेनेति सूत्रभाष्यादावस्या परिभाषात्वेन व्यवहाराद
वश्यमेषा परिभाषानेकफलसिद्धार्थं कार्येत्युक्तं भाष्यस्याः पार्थक्यमन्यथा न हि रोधः स्यात् सूत्रभाष्ये त्वेतल्ला
घार्थं कथनमेव अत एव विभक्तौ वोक्तं किमुक्तं विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणादित्येवं तत्रोक्तं अन्यथोपपदविधौ
यभिभोः फक्षीत्यादिवद्विभक्तिविधौ चेत्येवं वदेत् ग्रामणीपतन्ग्रामकरीत्येवेति एवं सति यथा विश्वगवीणा
मित्यादावदोषस्तथा भावप्रकाशे स्पष्टं ॥ लिंगप्रसंगादेवाह नान्विति तस्येति इतिस्त्रे ऽपत्यमित्येकेत्यर्थः
वचनस्य शास्त्रीयत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः तस्येत्यत्र तन्नञ्ज्ञाताुपसर्जनेनेसंख्याभावाभावात् अत एव
द्वंद्वनिर्देशः अत एव वाहृगार्ग्याविति अन्यथा तदपि प्रदर्शितं स्यात् यत्त्वाख्यानं मूलिकेऽपीति तत्रेति द्वन
यत्नाद्वार्थमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वलाभे तु न नपुंसकग्रहणं वैयर्थ्यादिति भावः नञ्समासबाधितिसन
पुंसकत्वाभावार्थं नदितिरीतिविनादिभिरुक्तमत आह नित्येति बहुव्रीहिः नित्यनपुंसकत्वबद्ग्रहणार्थमित्यर्थः
नन्वदिति पश्चाद्रूपेऽकारोऽवयव इगिति सूत्रे पुण्यकैचोरुकस्वशास्त्रनेनार्थैकाराईकारयोर्विधानमाशंक्यनवेदेनै
वलोके ऽदूपकारो द्वौ काराशेवाप्रत्ययीति भाष्यप्रयोगात्साम्प्रत्ययवाविनोपिनित्यनपुंसकत्वाभावात् अवयव ५६

वाचीत्वपुंलिंगपर्वप्रत्ययाहाराद्यामार्दमित्याद्यपि समप्रविभागेपर्वेति वोध्यं तदाद्यास्त्वेति शेषवाद्यादिवत्।
र्थः भाष्येतु किंसिद्धत्वमुक्तमस्याइत्याह यान्येनिकश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति
तावत् नान्तरीयकत्वात् ततः सप्तपलावरारेरंतावदादायतुषपलालान्युत्सृजतीतिभाष्यं तवाद्यमतेलिंगांशेः
विवक्षालाम्बेपिवचनांशेतदलाभः अतः सिद्धावलोकितन्यायेनासानपर्वेति तथा यौगिकाराद्येवेत्यर्थः न
न्वेवं षड्याल्लिंगिनिर्गणेस्यात् शौण्डेर्भुजप्रत्ययगणाग्रहणेनस्यादिति चेन्न एकवचनेपर्वकार्येतत्सामर्थ्या
दिष्टसिद्धेः गणपाठसामर्थ्याच्चप्रभृशादिभ्य इत्यादौतु बहुवचनमप्यन्तेक्षमितिदिक् तदाद्यन्तेति शेष
वादादिवत्यर्थः ३१ भृशादिसूत्रप्रसंगादेवाह तभृशेति विपर्ययेति प्रभृशोभृशोभवति भृशायतेइत्या
दावितिशेषः कारेवेति येराज्ञोभृशानतत्वादयस्तेदिवाकभवंतीत्यर्थः पत्सीरदेवादयः प्रत्यदिति स
प्तमीविभक्तिप्रतिरूपकनिपातपाठमभिप्रेत्याव्याचष्टे नभिवपुक्तंपदमन्यस्मिन्नस्तदेशाधिकरणेवर्ततेयद्वा
नभिवपुक्तंपदंसदशाधिकरणेवर्ततेक्तुतः यस्मादन्यच्छब्दरूपंसेतुगर्भविशेषणामुख्यार्थवाचिशब्दरूपा
दन्यादित्यर्थं इतिक्षुतथापाठाभावात् तथाहीनिवाकाशोषविरोर्थवतदधनयनशेषस्वरणोनस्यावेष्टता।

प॰
शे॰
९८
97

प्रक्रममिति यत्रेत्यादि यत्किंचिदित्यनेन वाक्येक्वचित्तत्त्वलोपेतिनेतिसूचितं तथार्थेति नादेशापवादार्थःअनी
यत्नस्मर्थः लोकेइति शेषः तदेवाह नयेति नयावलोकन्यायसिद्धेयमितिभावः लोष्टंमर्दितिउक्ताति।
प्रसंगंवारयति अतइति परिभाषांगीकारादित्यर्थः सादृश्यप्रयोजनकथमंमाहाभेनेति नन्वेवमोषधेश्चत्या
दौविभक्तिग्रहणाद्यानर्थक्यापत्तिरतआह दोषधेश्चेति आदिनाकर्तरिचेत्यादौकारकग्रहणसंग्रहः एतस्मी
रेदेवाहयः अनित्याचेयंविभक्त्यादिग्रहणात्तेनासूर्यं पश्यपश्यादौअसज्यप्रतिषेधः सिद्धइति तन्मतेनेव
रयतिएतेनेति एतेनेत्यस्यार्थमाहानित्यत्वइति फलस्याकत्वादाह भाष्येति अभिधानस्वाभाव्यादेवत
त्रतयार्थबोधस्यसिद्धत्वाज्ज्ञापनापेतत्वात् अतएवप्रतीत्यैवपरिभाषार्थःसाधितः तदर्थंसाधुत्वंतज्ज्ञापके
नसाधितमेवभगवताइतिभावः नन्वेवमप्यनित्यत्वसिद्धार्थानुवादएवास्तांभवन्मतेइवातआहानएवे।
ति तदनभिमतत्वादेवेत्यर्थः अन्यथाप्रत्याख्यानासंगतिः स्पष्टैवेतिभावः अत्रपरिभाषायां सादृश्यंसाधा
रणधर्मसंबंधप्रयोज्यंसदृशादिपदशक्यतावच्छेदकतयासिद्धसदृशदर्शनेसंस्कारोद्बोधकत्वस्यसर्व।
संमतत्वेनतत्कारणतावच्छेदकतयावसिद्धमर्थंतरमतिरिक्तः पदार्थः इवप्रक्रोदाहरणमिवेशतिकृता। १

प म्यु

विरूपिकारे शाखादिभ्यो य इति ये साम्य इत्यादि तत्रैषो महशालङ्किन्नः प्रतीयते इत्यादि यंज्ञपायां अनिपा
दिते तदाहनिरूपितमिति उपपदमतिङिन्त्या योदाहरणं बोध्यं ४२ ह्वनिप्रसंगात्समासप्रसंगादुपपदमि।
निप्रसंगाद्वाह नन्विति घ्रादिनाश्वक्रीतीत्यस्य परिग्रहः ततोपिसर्पोपि स्वार्थे टिप्रभृतिकार्याणां कृमिकत्व
स्वीकारादाहण्यत्येति पूर्वस्थितनिमित्तकत्वरूपादित्यर्थः कृद्भिः तैरेवखावस्थंधनपीत्वमाह प्रागिति इत्तरप
देसत्तुमतेः प्रागित्यर्थः अत एव चर्मक्रीतीत्यादौ न लोपादौसिद्धिः इदमुपलक्षणं शुक्रहेतोरेव प्राक स्वीप्रस
योत्यनेरित्यपि बोध्यं अन्यथा फलाभावात् तापकत्वासंगत्येतदसंगतिः स्पष्टैवेति बोध्यं अत्र वीजमाहे
पेति कुगतीति गतिश्चेति विभक्तसूत्रे इत्यर्थः अतिङि तिवहुव्रीहिः प्रथमांतत्वात्समासएव तेनविशेषणत्व
दभिधेयस्य उभयत्रार्थमाहातिङि तिसरूपेयस्यतिङ्येतिपाठः सरूपेयस्येति पाठे समुदायतिङ्गेनातास्यं
नत्केवलस्य वित्यस्य ततत्वं तवर्तत एवज्ञहेतोरिति बोध्यमिति कैयटादयः वस्तुतस्तु उपपदमित्यन्वर्थसंज्ञ
यासंबंधस्यैवपदत्वेनोपपदत्वाद्धातोः संबंधतत्वाच्चराजयुध्वेत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्यसिद्धेस्तिङ्च
टितइतिसमासविशेषणेन कारकोपजनीत्यादि व्याहतिसिद्धेः प्रथमांतसवच्छेतेरपिफलाभाव इति।

प॰
दी॰
५८
९४

कैयटाद्यग्रिमत्याएवेतियथाश्रुतमेवयुक्तमितिबोध्यं नन्वेवमप्युभयोंशासिद्धावपिकारकांशासिद्धिः नवकर्त्रे
करणेोइतिकृद्ग्रहणात्सिद्धिरितिकैयटाद्युक्तंयुक्तंतस्यकाष्ठैःपचतितरामित्यादिव्यावृत्त्यासाफल्यात् नापि
बहुलग्रहणात्तत्समाधानंतस्याप्यन्यार्थकत्वादतएवाहैकदेशेति एकदेशानुमितिद्वाराविशिष्टपरिभाषाबोधने
ननकारकांशेवेत्यर्थः वेनोभयोंशासमुच्चयः गतिपूर्वपदयोर्लेख्ययोरुक्तत्वादाहतेनाश्रेति अन्यथा पतदंने
गीकारे अस्याश्रनित्यत्वादिति ध्रुवावेतिसूत्रेगवादिग्रहणात् अन्यथागोदुहइत्यादौसुपिस्थइतिकेनयासत्।
तुम्पतेः पूर्वसमासेसामदाधोरिति निषेधाघाभोश्रादेशप्रमत्त्ययोरित्येवसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव ततदिष्ट
इतिपूर्वनिपातोक्तपरिभाषयासुपिस्थइतिविहितकप्रत्ययांतानुकरणमितिभावः नमानमितिपदस्यादिति।
निपतेनसतत्वसंभवेपिपदादादिरितिसिद्धांतपतेनसतत्वासंभवादितिभावः ननयनक्रीतेत्यत्र अत्रान्ये
इत्यनेनाकृतिः सविता नहीनेत्युपरेन इतिसप्तमीसमासपदेगोवेत्यादेरेतदनिमित्तंविना नसिद्धिरितिकेचि
त्पदेइत्यस्यपदत्वयोग्योपलक्षणत्वेनतत्सिद्धिरयुक्तमेतदितिपरे कारकांशंदर्शयति अनपवेति कारको
शेःस्यात्ग्रंगीकारादेवेत्यर्थः षष्ठीति तस्यासत्वकारकत्वादितिभावः अपिरूपपदसमाससमुच्चायकःनतु २१

ननु च षष्ठीसमासः उपपदसमासेन बाधित्वात् नापि तत्रैव तन्न परिभाषाप्रवृत्तिः प्रतिपदोक्तपरिभाषया
कारकाधिकारविहितसंज्ञानिमित्तकविभक्त्यंतमात्रस्य ग्रहणाद् एवं तत्प्रवृत्त्यंगीकारादित्याह षष्ठीति
एकार्थीभाव इति तथा वा विग्रहत्वेन नित्यसमासत्वलाभात् षष्ठीसमासे एवं तेन समासे न तत्पदादिन्यस्याप्र
ष्ठानषष्ठ्युपपदसमासयोरत्र विशेष इति सर्वथा स्थितिर्भावः तदेतदुपपादयति तत्रहीति तत्रोपपद
समास इति उपपदमिति सूत्रविहितसमाससंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञावस्यास्य नीत्यर्थः विप्रतिषेधे परमित्यस्यात्र
न प्रवृत्तिः युगपदुभयविहितसमासतत्पुरुषसंज्ञयोः प्रवृत्तिसंभवेनासंभवत्प्रविप्रतिषेधाभावात् प्र
त्यादर्शविरोधस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन मानमिति तात्पर्यं न च नित्यत्वान्नित्यत्वज्ञानकृतविरोधः कैय
टेनोक्त एवेति वाच्यं बोधे बाधज्ञानस्य घातिबंधकत्वात् एवं च षष्ठीसमासोपि नित्य एवेति तद्विषये फलितः
तद्बाधिताभावांशस्येतद्विरोधेन तद्विषयेत्यागात् नित्यं क्तेनेत्यादिविषये तत्पदसमासो बाध्यत्वात् इति भावः
अंतरंगत्वान्नित्यषष्ठीति सूत्रे सप्तमेनित्यत्वतीयान्तस्य संबंधान्नतरभावादिति भावः अत एव मातः स्मरतीत्या
दौन षष्ठीसमासः अत एव च षष्ठ्यंतस्यानेकस्य वैतेन न समास इति बोध्यं क्तेनोक्तमिति सर्वेवा नैकांवर

प॰
दी॰
५५
59

न्यापतयोर्मध्ये इति शेषः तदभयेति पूर्वपतस्मिन्ज्ञाते नृपवार्त्तिकद्वयेत्यर्थः भाष्यमिति नवार्त्तिकमिति भा
वः ननु कृरीत्यादिविप्रतिषेधासंभवात्तस्य ख्यापनेप्यंतरंगत्वस्योपपादितत्वात्कथं तत्प्रत्याख्यानमिति प्रति
ज्ञातार्थासिद्धिरेवात आह परीति पक्षेत्यादि इदमुपलक्षणं गतिकारकोपपदादित्यस्यापि कारकोपेति
वस्त्वंतरस्यादिः कारकपदोपपदेत्यर्थो बाधप्रतिपदोक्तपरिभाषया तन्न प्रवर्तते तस्या अनित्यत्वात् स्वरत्नलपार्थतया
र्थालाभाच्च कारकेति तेन तन्मात्रस्य ततः पूर्वमेव तेलाभादित्यर्थः तथा च षष्ठीसमासोपि नर्थेयं तंरंगत्व
मेव तस्य नास्तीति भाष्यकार्यमर्थसिद्धिरिति भावः एतेनैषेति षष्ठ्यर्थलाभेन कारकेति तन्मात्रयोरित्यर्थः
ग्रहणं तरमादाप्याहेति निराकांक्षत्वादिति भावः ननु धातिपदिकग्रहणेऽश्वनोग्रहणपदात् ग्रहनिःक
ल्प्याकांक्षया नैकवाक्यतावात आह विप्रेति २२ गोचेत्यादिप्रसंगादेवाह ननु गिरवामिति इत्यत्रेत्यस्यो
भयत्राप्यन्वयः नाथानोरेवं गितः यतश्मीरेवादयः प्रवोयदि तन्न ग्रहणमस्याज्ञापकमन्यथा ग्रहणं तेभ्योपि प
निपारिशेष्यादजंतेभ्य एव यताभावमिति तद्धेदर्थ्यं स्पष्टमेवेति नन्न एवमपि परिभाषायाः स्वसिद्धौ भा
ष्यावारितार्थ्यस्यान्यत्र तज्जातीयफलस्य चाभावात् तथ नयत्नेआवपदत्यदितमाह ततदिति सामर्थ्यं तुपो २२

योन्यायसलिङ्गेयमित्यर्थः यथा नैवाज्ग्रहणसामर्थ्यादजन्तभूतसर्वादित्यर्थः अनुपवादनन्तसामर्थ्यादि ह्या
तिप्रत्याययहणसामर्थ्यादित्यर्थः स्यापीति उगितश्चेतिशेषः अपिरुक्तसमुच्चायकः भाष्ये इति तच्चस्वामीते
वकार्यं यदागमाद्यमनेनतामिसिद्धेः नित्यत्वाददोषो दीर्घोपि भूतपूर्वगत्यात् उद्भक्षिद्धिरयीनामित्यादौ नित्वाद्दौ
त्वतत्स्यावकाशत्वं घटत्ववद्दिरिति चेत्सत्तुतत्याचसिद्धेः नापित्वशब्दे नैकमितिन्यायात् अन्यथात्वतद्यायद्वयेवव
देदित्युक्तोनतार्थं तथानिर्देशश्चक्रं [illegible] उगिदित्यत्रबहुव्रीहिर्गोमानित्यस्य च मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति सिद्धान्ते
न प्रसंगादाह बहुव्रीहीति षष्ठीसमासतः कर्मधारयस्य लघुत्वादाह नेषामिति गुणानां विशेषणानां अत एवा
ह्यवयवेति एतेन स्वीरदेवादिव्याख्यानमपास्तं विशेष्यान्वयिनाऽवयवित्वमितिपाठः विशेष्यान्वयित्वमितिपा
ठे सुखविशेष्यवाचकार्थरूपं ग्राह्यं तदर्थः उक्तवचनैकदेशार्थः एवं योगार्थमुक्त्वा विशेषयतीत्याह योबाहुल्ये
न विविक्तविषये ग्राह यत्रेति यद्यपि कैयटादिभिरत्र संयोगोपि नैवेशितस्तथापि न स्यासंबन्धत्वाद्[illegible]वा
चाह समवायेति त्वक्कर्णभोजयेदित्यादौ व्यभिचारादाह प्रायइति अन्यत्र समवायान्यसंबन्धेन संबन्धिमत्व
पदार्थे अस्यापिरक्तदण्डानीयतामित्यादौ व्यभिचारादाह प्रायइति अन्यत्र अतद्गुणसंविज्ञाने तथात्वाभयम

पं. टी.
१००

पिसंभवाभिप्रायकं बोध्यं क्रमस्य बोध्यत्वाल्लेखकर्णोस्पर्शवनिपातः लौकिके तेन क्रोशान्तीयेप्रारूसर्वोदी
ति तथा चैलोकन्यायसिद्धेयं गमकमय्र्हय यथा क्रममाद्यस्य भगो मयाद्येरिति शास्त्रस्य यवदिति व प्रत्यया
द्यर्थे इत्यनेन विभिन्नानामेव ग्रहणादामन्त्र्येसि ग्रहणाद्वत्तद्संगतिः स्पष्टैव अथ तस्य पार्थक्यपित्रसंगाद्दा
ट नन्विति यतोऽप्रवोपदिति सूत्रस्यास्य प्रवर्तते इति स्वाश्मीत्य[illegible]तः प्रत्ययापत्तद्भावे ः नापि तेचापि नाव्य
मात्र तद्वीति पुनर्णामल्यग्रहणादौ उत्तरेति निर्ययपवर्गेष्वादौ त्वात्कामल्लो ः विल्पर्थः इदमिति उक्तवचनमि
त्यर्थः प्रतिस्त्रमिति वात्रकृष्टविकल्पनिवारणफलकादेकान्तरेति सूत्रेणाग्रहणादिति भावः अत एव
प्रतिमल्वादेव द्वितीयायाः तस्या एव स्वरितत्वात्ततस्तृतीयायाः अतत्वात् यत्तु सीरदेवादयः स्वरितत्वेना
नुवृत्तिसिद्धेऽप्यन्यस्त्वरर्थं यत्र क्रियते तत्रैतन्मयूक्तिः यत्तत्प्रतियोगिनं दृष्टाविहृतिषाभोधेनानुवृत्तिलव
न प्रतन्येवांतरांतरेणोस्यतत्र दोषः मैत्रेयस्तु नियमेन प्रवृत्तिमाश्रितेतिनरपुंस्कमिति पुनयत्नादत्तीति प्रवृत्त
त्यर्थेति प्रवृत्तिफलकेऽत्यर्थः एतेनान्यफलकानां न प्रत्याख्यानमितिस्त्वविते विरुद्धेयमिति अरुष्टार्थेवम
त्वेपत्रवृत्याद्यर्थत्वाभावेनवात्रकृष्टत्वस्य ज्ञापकाभावात् नराद व्याख्यानादेवेति स्वरितेनाधिकार इमेतन्म ११

लकत्वात् भाष्यीयादित्यर्थः अप्रवर्तितत्वादनुवृत्तेः पूर्वनिपातः नित्यनियमेणेनदृष्टांतार्थेन व्याख्यानस्याव
श्यकत्वंस्पष्टमिति यत्नेनवाभवतित्यपुष्टत्यर्थत्वमपिव्याख्यानस्यावश्यकत्वंध्वनितं तदाशयइति तत्यस्याख्या
नपरभाष्याशयइत्यर्थः इकार्थेइठयतिकुलिजादिति तत्रदित्युकसूत्रेहि भाष्येइत्यत्रान्वयः शनलचेति हि
गोरितिसूत्रेइत्यर्थः विनेति चेनानुकृष्टस्यापीत्यर्थः इत्यस्यैवेतिपाठः छन्दस्युवापकस्यः तद्धितपाठन्त
पूर्वोपरिस्रयोऽर्थः २९. बहुव्रीहिप्रसंगादादनन्विति यत्नसीरदेवादयः स्वरविधाविसमस्वरकर्मकविधावि
त्यर्थः तेनकर्तव्यमित्यादौनकारादेरविद्यमानवत्वादकारादेराद्युदात्तादयोभवेति ज्ञापकंवाचवित्वादि
भ्योणितिसूत्रे तद्धितप्रत्युदात्तादेश्चैत्यत्रबाधनार्थं अन्यथानेषामनुदात्तादित्वाभावादज्ञापकसामान्यसूत्रे
णणः स्त्रियांकिंतेनेतितल्लक्ष्वरभामाविविनिनैवोक्तंत्वतः तत्र अन्यार्थत्वादभिन्नफलकत्वज्ञापकपरिभाषाद्
[illegible]तिसूत्रे[illegible]विविनिनैवोक्तं[illegible] अन्यार्थकसंज्ञापकप
रिभाषाद्वयस्यसमासस्येति सूत्रेभाष्योक्तं[illegible]उकत्वात् तद्धनयत्नात्स्वरोदयाकेइतिअन्यथाअस्याअभावे
अप्राप्नोतिनिषेधाधाभावानयावदेवनान्द्रह्रेचेतिपूर्वसूत्रेण पूर्वान्तरपदयोरिष्टः प्रकृतिस्वरः सिद्धइतिभावः नत्वेवं

८

प॰ टी॰ १८ १०

परिभाषायास्तथैवार्थः स्यान्नायमतव्याद धर्माणि उक्तपरिभाषमत्र पादिम्यर्थः नोन्तरपदे इत्यस्य स्वरनिषेधविधि
त्वेनस्वरकर्मकविधित्वाभावादितिभावः इदंवचनं सौरेदेवासुकौद्दोषान्तरस्य सूचयितुमक्कार्थेऽठयन्ति अनपेक्षा
नि वमर्थांगीकारादेवेत्यर्थः हलादिचाहत्यर्थेदित्रयाजादयादिग्रहणं यदि स्वरकर्मकविधेर्न्नयायास्यात्तदा
ख्यावर्थाभावेनतदानर्थक्यंस्पष्टमेव विल्वकादिभ्योणीतिसूत्रं तु एवमपि सफलमितिभावः एवंसूत्रान्तरं क्तव
सुक्ताभाष्याद्यान्तक्तत्वंधनयन्त्राग्वदात्तयेवेति प्राग्वत् प्राकरइत्यत्रान्वयः तस्यचसंगच्छते इतिशेषः के
घटादिसंग्रहणयतयोक्तंशब्दत्वादितिहेतुः स्वराभावेउदात्तत्वेनेत्येतिनिश्चयःपाठः नश्रुइयोकेः तथापेत्वेतद
संगतिः साहैवकेयटस्तत्प्रस्याहेत्यत्रान्वयः समभिव्याहारश्रवणेनोत्तरेणावातउपपत्तिरलादेरिलेनान्यस
योपपत्तेरित्यर्थः अत्रनिर्मूलत्वंनिरावष्टेनत्वेति उवैरुदात्तइत्यत्रेत्यर्थः यथावैतत्तथास्पष्टमन्यत्र एवमपि
उक्तपरिभाषयानुदात्तादेरित्यादौनिर्वाहेऽपि तस्यादिति तस्यान्तत्वाभावान्नियावत्तकार सल्लूकारावलम्ब
माणरीत्यास्यादितिभावः वत्तवर्थेत्तत्वभुपपादयन्ति नायमिति प्रत्ययेत्यादिः एवंतीजव्यहृतिः विशिष्टान
देतिलृकारेत्यर्थः प्रसंस्यानतदानर्थक्यात एवंवतद्वारणार्थंप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेनज्ञापकत्वासंभवः इति २५

भावः निमित्तेति आद्गुणात् तस्येत्यादिः दीर्घत्वाप्राप्तेरिति नेत्संवाप्राप्तेरित्यर्थः एवं च प्रतिषेधो नर्थकः सन्तु ज्ञाप
कं चेति भावः नवहलः स्वराश्रयाभावादयुक्तं पूर्वरूपलभ्यमानो ऽन्तरानः सवावः स्थाने ऽन्याश्च र्थादितिश्चा।
श्च षष्ठ्यं नाव इत्यस्यानन्तरत्वादात्तादिपरनामत्वसंकेतात् दादिहरानादिगुणकः स्यादित्याशयेथ्येनतदेन रत्नमं क
श्चिद्वृत्स्यादितिहलः स्वराश्रयासंभवात् तनराहेत्यन्यत्रेति भाष्यादावित्यर्थः चेयमिति इयमपीत्यर्थः नत्वदि
वंजनांतरेऽप्युपसंख्यानमिति वार्तिकप्रत्याख्यानायपरिभाषाद्वयमुक्तं १७ स्वरप्रसंगाद्देवादनन्त्विति अनप
वल्लीयोक्तिः न त्वन्यापि स्यादपि पाठः स्वकर्तव्यमित्यादेरप्रयपस्तदयवातिपदिकादिसमुदायकाः क्विप्यपि
अस्त्वयू रित्यादौ यत्र प्रधानानाविमन्नत्रत्यासिद्धेनैर्दप्रयोजनमितिभ्रांतस्त्वन्त तस्य भाष्यएवदूषितत्वात्
अत्रायद्वयमाद्यपरिभाषाविषयः अपरद्वयमन्त्यपरिभाषाविषयः सौत्रे क्रमयुक्तं अपरिभाषाक्रमेणोदे
तितयोः श्रुयतोः नवरतिगुणवृत्तिनिषेधविषयादित्यादिः अनुवृत्तिलक्ष्ममिदं सर्वेपदस्थानउदात्तश्चेतिपाठं टा
नदर्थः प्रयतो विति सूत्रार्थः एवं च तयोस्तत्राग्रहणेन अप्रयेति तत्तरूपेषतत्वार्थेति भावः स्पष्टत्वार्थ
मुपेदव्याख्यार्थमाह तन्मात्रेति सर्वदाकंसावधाशामितिन्यायेनेतिभावः नसप्रधानत्वंयोपसर्गे योर्यस्त
वा

पं॰
टी॰
५२
१०२

स्फलितमाहस्सवेति त्यागसकारायुक्तधर्मिग्राहकमानलक्ष्यार्थनिरासायांहेतेवेदि दिवहति अतएवावत्तरणेप
तड्डेत्वः प्रतिप्रसंगंनिराचष्टेवर्णोति श्रोरुद्रइतिरुकाराभावेश्राद्यथाश्रामदोषवारणायतत्थाकंकंठतद्धति
भावः द्वितीयेत्राह यन्नुबंधकेति फलतद्भ्याभित्यनुपूलत्वेपां ग्रहणातन्त्यग्रहणात्वादीति वाशब्दः समु।
च्चये अतएवएवेति यकवचनेज्ञातौ धर्मीति अग्रतोऽदिकरणादित्यर्थः आद्यस्यफलमाहत्वेनेति उकारार्थी
गीकारेणेत्यर्थः नैयत्यग्राल्वयः नायेतितदर्थः इतिनेशंक्यमित्यत्रहेतुत्वेनात्वेति तदेवाहनिवेति अग्रजस्य
सोः श्रीरित्यत्रएवधर्मि ग्राहकमानादेवन्यतेरति इदंयन्नुबंधोच्चारणस्याप्युपलक्षणमतएवफलेत्किंसं
गतिः दूनिष्टकानियोरितिपाठः तयोरपीत्यर्थः अन्यथायन्नुबंधकत्वाद्दनिपयवग्रहणंस्यात्तद्दनिपादेर्थेति
तवेदंमतवसोरित्यत्रवनमुपसंख्यानेपानरित्वइतिभाष्येणअन्यथावनइत्युक्तापानरित्वइतिअन्येभ्योपीतिक्व
निवेतोरादूवणतानासंगतिः स्पष्टैवस्पष्टीकृतंचैवनतथैवकैयटेन श्रौदाकः किंत्वंतगः स्वः कतप्रसत्वइति
पूर्वोत्तरस्मात्वर्येणदृश्चेत्यत्राप्यनुबंधकस्यैवग्रासग्रहणाभावापअन्यथाकंविनापिवनोरेत्यत्रैवसामा
न्यग्रहणंसूपपादमितितदानर्थकमेवस्यात् एतेनतस्मानिष्ठायांपतिरितिपास्तं इति नयेशिनि इत्यादित्वर्थं ३५

इत्यर्थः प्रसारिणिचमिंगाहूकमाननलव्यत्वादाहनमाख्येति वचोरवैत्यादौदोषापत्तेर्मन्नवसोरित्यत्रसमपाशक्
भाष्यासंगत्यापत्तेश्चयत्तुसोरित्येवाहेयः परिभाषात्रयंनिरनुबंधकः एकानुबंधकः तदनुबंधकेतिश्रायेउ।
क्तज्ञापकसाध्ये उदाहरणासंभवान्न्येव ननदनुबंधोच्चारणसामर्थ्यात्न्यार्थत्ववादस्तुतीयातन्तदंग्यमाडिल
टि.ति प्रत्याडि.नोमाशब्दस्यनग्रहणंतथाचडिविधीयमानेहित्वमडिनेतितन्न भाष्यविरोधात्परिभाषाद्व
यस्यैवभाष्यसत्वात् ननदनुबंधोच्चारणसामर्थ्यादेवमाडीत्यादौदोषाभावेनतत्परिभाषानपेक्षणाच्च प्रत्र
वंयादावेवमप्यनिर्देशेणसूननतापनेश्चेतिदिक् नदाहेत्यत्रविसतरइति निषेधप्रसंगादाहनत्विति रसेति
शेषः त्यायेतिपोषपत्रसतहस्मीभागीति लौकिकत्यायेत्यर्थः कस्वार्थिकादिकार्याणांक्रमस्यबोधत्वा दा
हनपुसेति क्वचिदित्यनेनवहुपुस्यलेशतदनुहातिः सविता प्रसुनोति श्रायादित्वान्न स्यतातत्सिः प्रत्र
या एतदभावे तेन स्त्रियामितिपदेन ज्ञापकस्यसामान्यापेक्षत्वाद्द्वनाशेपिसिद्धिर्बोध्या ८० नत्यसंगादे
वाहनत्विति क्वचिति तथाचस्रीशनस्यादितिभावः वैवंनोटेतिराज्ञाहूइनीति भावः हितीति यथावैतन
थासंहंकौस्तुभेपापकेसूत्रे ८१ नत्यसंगादेवाहनत्विति प्रातेरति दीडंतल्पपिवेतीतिभावः स्याछोरि

प॰
दी॰
८३

ऽस्य युक्ता दित्यादिः यत्तु सीरदेवाद्यः आनंतर्यं लत्तणो विधिस्तद्धि ग्रान स्यानिमित्तं यदानंतर्येण यो विधि
त स्तदानंतर्यमसौ न विहन्ति इत्यर्थः यत्तु बपेन यो नाना त्व समन विद्यातक इति यावत् विद्यातश्च स्य च भावेय
"इत्याहुः तन्न वाच्यमाण दूषणगणापत्तेस्तथनपन्नाद सन्निपातश्चेति द्वयोः पूर्वपरयोः विशेषणविशेष्य
योश्च तन्निमित्त इति बहुव्रीहि विधि निमित्तकर्मणि कि: तद्विघातश्च स्य च कर्मण्यणि त्याद नंसमिति यद्यपि सी
रदेवेनोक्तमस्य ज्ञापकं न त्विङ्गिनि निषेधः स च विभक्ति निमित्त यो क्तिमवत न होरनयाङ्गी यं प्रत्यय निमित्तत्वादी
र्घ त्व मा उपपद्यते स्यत्यथाभ्यवहितत्वात्तस्या तद्धीप श्च दीर्घादीर्घाभ्यामविशेषात् यत्तु प्रांतः नेटं ज्ञापकं भूके
स्वस्रादिपाठात् ङीश् निषेधेन साफल्यात् प्रस्तुत तन्मा ठादनित्य मिति तन्न वृक्ष्मेजं तश्चेति सूत्रस्य भाष्य स्वा
रस्येन तन्माठस्या नार्थत्वात् अत एवैतदनित्य त्वे ज्ञापकं वसति कष्टायेत्यादि प्रत्यैर्वां विकृत्स स्थेस्य वसिद्धे इ-
ति कृत्स्व वामीति स त्वङ्ग ह पकरणमस्या ज्ञापकं तद्वि भूणामित्यादौ तु इत्यैव प्रत्यय ग्रान सस्यान् नु दित्रगनादिश्च स्य य
संबंध विनाशादित्युक्तं तथापि वक्ष्यमाण दोषगणापत्यानदप्युक्त मिति धनयत्नाहो पजीव्येति तत्र तमेव दोष
गणं सवयन्नयोः संबंधश्चये न परिष्कृरोस्येत एवेत्यादिना केचित्तु ने न प्रत एवं ज्ञापकं विज्ञायन्यायमूलकत्व २९

सोक्तत्वादेवसंबंधएव आनंतर्याख्यएव सन्निपातोपितयोर्विशेष्यविशेषणभावाख्यसंबंधोपित्वापक
मूलकत्वेततदसत्वात्तस्यसजातीयापेतत्वात्तद्ग्रहणंनस्यात् एतत्फलमाहातएवेति विशेष्यविशेषणभा
वसंबंधस्यापिग्रहणादेवेत्यर्थः ग्रामणीति समपदं किवंतशक्रातिकं अपिनावस्माणसपसोदाहरणे
उत्तरपदहेतकत्कृत्सकेतगभावस्यपूर्वसंबंधग्रहणेनैवसिद्धिः सूचिता अजंतसल्लीनिपाठः तयोस्तदा
णसंबंधेनेत्यर्थः अजंतत्वसनीनिपाठेनरत्वः सवोक्तत्वूपसंबंधार्थकएव कृतहितेतिन्यायात् तद्रूपसं
बंधेनेत्यर्थइतिकेचितत्न हंहेजनेनस्यपूर्वनिपातनापनेसत्स्मादंत्यएवपाठः षष्ठीतत्पुरुषोनरपरकः
षष्ठीतत्पुरुषः फलेतत्तनभेदः नदवीतिसन्निपातविघातकत्वगतिनिमित्तत्वादित्यर्थः फलितमाह नकिंचि
ति उक्तपूलान्यथासिद्धा नात्रतस्यग्रहणमितिकैयटाशुक्तिं एतद्व्ययतिनवेति अर्थोनंउसकलत्वरूपः तदा
अयणामतेत्याह किंवेति अन्यथानयैवासिद्धेतत्कृतेतिवकोपग्रहणानर्थकंस्पष्टमेव एवमपत्ततद्ग्रहणे
फलमुक्त्वाप्रमाणमाह सर्वेति उभयविधेत्यर्थः तत्त्वेवमपुनरभाष्यविरोधापत्तिरतआह नत्तीति हेति
अपे बोध्यर्थे कश्चिदवःपाठः मतेत्यनेनोक्ताशयमजानानस्यायंशंकेतिसूचितं उक्तेहेतोरभ्युपेत्यवादत्वा

देवादेकदेशीति नन्वेकपदाप्युक्तौ न्यायफलाभावेनानवतदग्रहणेन सर्वज्ञातृत्वैव तदंशे प्रवृत्तिस्तदाशापन्ना
प॰ नाप्रकाश्यपत्त इति सिद्धान्तशक्तिरेवमानस्याह किंचैवमिति तस्य सिद्धान्तशक्तित्वे इत्यर्थः एकप्रकारेणान्यथा वा ब
टी॰ हुधा देशस्य सूचनाय नेकोदाहरणोपन्यासः अपि दोलिसमुच्चायकः नायत्यात्तत्मया एवं च वार्त्तिककृतस्तथ
(८४) ष्टत्वेऽप्यस्य योवर्णाविचारे त्वेवं वदेदिति नन्वत्राकृविर्नापि तदाशयप्रकाशनमिति नत्थेवमुक्तमिति भावः
नन्वेवमस्मस्तग्रामणिकुलमित्यादावुक्तनयपदे हन्तकस्तत्वेऽपि तुकोः न येववारणसंभवेनान्यथावारणप
104 रिभाष्यविरोधो तस्याह ग्रामणीति ष धीतस्य रुषः नाज्ञानं तयं इति निषेधस्य जागरूकत्वादाह यथा कथं वि
दि निषेधस्य नाशिरेत्यर्थः अपि रेतत्परिभाषासमुच्चायकः संभवेति नन्नवारणं वारणमिति भावः इति
दित्तौ कृत्वेऽनेन उभयत्रेति पाठः उभयत्रापकात्वग्विधयोतद् अवग्रहे रुक्तक्तद्देन स्याह एकेति तथा वहिरंगपरि
भाषया एतेन तत्रस्त्वेकपदत्ते शिस्यणेवाति स्तुवितं अर्थ शब्दान्तरमपि स्तवपत्त्वाहानएवेति उक्तरीत्याक
भाष्यस्यैकदेशत्वक्तित्वादित्यर्थः परीति यतत्परीत्यर्थः इदं सतत्वतग्वाग्वारणं यथा प्रत्यजीत्यादिः
कृतेत्यंतः प्राग्वक्तः सर्वोऽर्थः सिद्धान्त एवेति केचिदिम्मनुपपन्नं तथापि भाष्यकः परिभाषायाययास्पृत्तीत्यर्थः २७

कैयटादिसंमतार्थसंग्राहकत्वा त्तसिद्धान्त इति सूचनाय तत्तत्तत्खण्डनपरस्य सिद्धान्ते वक्ष्यति सैवेतीति के
चित् भाष्यतत्त्वविदस्त्वर्थकं तदिदं त्वस्य उपायस्यापायानपदृष्टकत्वान्न तत्र देकदेशस्य कित्त्वसाधकमि।
त्याहुर्वरतएवेत्यादि चरममाद्येकोबोधकमितिपरे परिभाषायालिंगवत्वादिनियमान्यकलमुक्तालिंग
माह सतीति सन्निपातलक्षणविधेः स्वप्रवृत्त्युत्तरं विद्यमानसन्निपातविघातकस्यानिमित्तमितिकैयटादी
ष्टानयुक्त इति यत्तयसममन्यादिपरिष्करोति स्वप्रवृत्तेः प्रागिति प्रत्ययस्वादिपदेन सन्निपात लक्षणविधिः
प्रत्ययं भावः यत्सन्निपातं निमित्तीकृत्याग्रिमकार्योपजीव्यं कार्यं प्राप्तं तस्य लेशतस्तद्विघातकत्वेऽपि लेश
तोऽनुत्पन्नसन्निपातसर्वांशविघातकशास्त्रान्तरानिमित्तत्वमित्यर्थः यत्तदोर्नित्यसंबंधात अन्यासतेश्च प्रत
एवेश्चोरित्कोगुणेति सूत्रभाष्यसंगतिः तत्रत्यकैयटादीनां तु प्रमाद एव उक्तहेतोः सिद्धान्ते ज्ञापितत्वेऽनिवा
त्वत्वस्येष्टत्वे इष्टघातादाविति उक्ताशयेनैवशंकते नन्विति एवं परिभाषांगीकारे नापत्तिः प्राप्नोति तदर्थी
ति प्रदत्तांगाङ्गः सन्निपातविघातकदीर्घविध्यनिमित्तत्वादित्यर्थः सन्निपातविघातकस्य च भावप्रज्ञ एव
मेत्यपि एवं च दीर्घविधेरनद्विघातकत्वान्नेतत्प्रवृत्तिरिति भावः ननु सन्निपातलक्षणविधिनिमित्तकत्वस्या

प॰ टी॰ २१५ 105

ङ्गीकारात् किमस्यांतरंगत्वमत आह देशस्येति वैतन्नाद्य इत्याद्यारोपितेनेति एतत्सूत्रेणेति स्वरूपसद्धि
द्वात एवैतस्य हेतो निमित्तमिति भावः नाप्ययमित्याह किंचेति यत इति शेषः एवमग्रेपि तत्र अंतरंगे नतु तद्धा
नेमेवैतस्य हेतो निमित्तमात्मामिति नाद्यदोषेणेतमत्वः सम्यगेवात आह किंचेति गौरीत्यस्येद इत्यादिः
स्यानीति प्राद्य सूत्रेणेति भावः ह्रस्वेनस्यावार्थे नीत्यादिः तत्र गौरीत्यादौ भाष्येति नदीह्रस्वत्वस्य उद्दिलो
पस्यानिमित्तं स्यादित्यादि भाष्येत्यर्थः तदसंगतिनिरासाय शंकते संवीति अभावाभावस्य अनियोगित्व
एतत्मितिनिमित्ते इदं अतिरिक्तत्वेन फलितार्थकथनमिदमिति बोध्यं अत्र संनिपाते तद्येत्रतिपाठः उक्ता
र्थः कचिदभयत्रतत्रैवेपाठः तत्राद्यस्य गौरीत्यादौ द्वितीयस्य रामायेत्यादावित्यर्थः कथमिति अत एव
पुत्रह्रस्वत्वस्यादौ दपदिति भाष्यसंगतिरिति भावः अत एवाह स्पष्टमिति अन्यथा भाष्यविरुद्धायके यदप
र्येतभाववतासंगतिः स्पष्टैव एवंच अप्रशास्त्रीयेष्वसिद्धत्वाप्रवृत्तौ च नैतस्या इति पाठः क्वचित्तस्या इतिपा
ठः अस्याः सिद्धांतार्थे इकेषाद्य स्थितानित्याभिमतित्वेनेन परिहारस्य अन्न तदर्थं हेत्वाशंकां वारयन्न
तिष्ठतेति यथेत्यादिस्तवा अयमन्नादिमतेन यथोः सनिपातस्य विघातकं शास्त्रं नयोः संनिपातनिमि १८

तकविधावुपादानमिति पाठः उपादानमित्यस्य विशेषेत्यादिः अत एवात एवेत्यादिग्रन्थसंगतिरिति बो।
ध्यं यथोः संनिपातः कार्यस्य निमित्तं ययोः सूत्रे उपेति त्वपाठः अस्यातत्त्वेनानुदेशात् विघातयोस्तस्यान्त
त्वाच्च अत्र भाष्यविरोधापत्तेरिति निर्देशं तत्सूत्रवयणकं कदयति अत एवेति तदनाग्रहादेवेत्यर्थः अत एवेत्यस्य
समाहितमित्यत्रान्वयः शंकाया एकदेशशक्तित्वस्य प्राग्रुक्तत्वात् अन्यथा प्राग्रुक्ताशयानभिज्ञोक्तत्वेनश
क्यानत्त्ववदेतदनभिमतत्वाच्छंकायोजनेन तत्त्वेपि नैव समाधेयं वक्ष्यतयानया समाधानासंगतिः स्प
ष्टैवेति भावः नेदमाह नास्ति योगोति नहि तनाद्धियावदंतस्येति अंगसंज्ञेत्यस्येमित्यर्थः अत्र भाष्यविरोधं परि
हर्तुं शंकते नवेति आदिनाचिकीर्षवेरित्यादिसंग्रहः अणकस्य प्रत्ययानां स्त्वादित्याद्युत्तरं कर्मजं न इति या।
त्रिवीप्सायापदेशिवद्भावेन चानग्रहणात्तिवयोगबहुव्रीहिणापदेशेण जंत इत्यस्य वादयनदोषः अनुयेवसि
ध्वेन ग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयात् असंगतिमुपपादयति अनयेति पाठः नन्वेवमफलत्वात्संज्ञात
आह संज्ञाफलमिति यत्तदिति अस्याप्रकृत्वहितेनोदाहरणेत्यर्थः इत्यर्थेनेति अस्या इतिशेषः क्वचिद
तदर्थेनेति पाठः एतेन उकार्थेनानयाश्रयत्ववारणेन नन्वेवमपि भाष्यस्यैकदेशशक्तित्वमावश्यकमेवेति कि

प॰ टी॰ ९५ 106

मर्थं तथार्थकरणमित्याशयेनाशंकतेनन्वेति एकवाक्यत्वापादकार्येति ज्ञेकेति तस्यापरंपरयातत्वेष्य
स्या अतत्वादितिभावः अतंरंगेति अतैमित्तिकत्वेनापरनिमित्तकत्वेनवातथात्वैज्ञेतएवत्वेनेतिभावः नत्वेवंता
स्याअप्येवंवारणेनभाष्यासंगतिरेवातआहत्तुयेकेति द्वितीतरंगेतिपाठः सवाध्याश्रयत्वादिति आदिना।
व्यपत्यपश्रुतत्वादिसंग्रहः तथाचैकनिमित्तकत्वस्यान्तत्वेनानैमित्तकत्वेनयद्यपिप्रागवदपरनितकत्वेन
तत्वंसत्वं तथाप्यल्पनितकत्वादिनावैपरीत्यमेवतस्याततःप्राबल्यस्यशास्त्रकृत्वात्तदुक्तभाष्यमप्यङ्ग
मकमितिभावः भाष्यप्रामाण्यात्तत्रयथोद्देशपक्षेऽत्यन्ते वस्तुतस्तत्वपक्षवाक्यत्वेपिवाक्यैकवाक्यतासंज्ञा
यांसनैमित्तकत्वेदुरूपपादमेवेत्यंतरंगायामितिप्रक्रमेव एवंतस्यावारणेप्युपायस्यापायांतराहष्टकेत्वेन
भाष्यासंगतिरितिबोध्यं अनित्यत्वात्तत्रतदप्रहात्तिरितिभाष्याशयइत्यन्येनतत्कष्टायेतिनिर्देशेनदीर्घ
एवानित्यत्वंस्यादतआहतयेति अतएववप्रयोगःभाष्यइति तत्रहिकुंभकारेभ्यइत्याद्यर्थेकृतस्यानत्वग
कृतिरितिवार्तिकस्य ल्विड्नाद्येयमुक्ता परिभाषानित्यत्वयोर्ध्ववस्याभास्याइति नतुश्रवणाश्रयइति या
देश्राद्वेयादीनामसंग्रहेणतआहवर्णाश्रयइति विचालोलापः अनिमित्तमित्यस्याग्रसर्वंत्रसंबंधः अतया ५५

स्यादित्यस्य सर्वं च शेषः दातिरित्यादि लक्ष्यनिर्देशः मतब्विभक्त्यादेनि मतब्विभक्तो कृदानत्वे इत्यर्थः
ज्ञातावेकवचने यथासंख्यमन्वयः कस्येति सूत्रेऽस्मिन्नोदात्तादित्यस्यानुवृत्तिर्बोध्या आदिना गोर्य्यादिरपि
ग्रहः यादेशोदीर्घत्वस्य कष्टायेति पाठः इतः नवभ्यः पञ्चपीदानीन्तनभाष्यश्लोकेष्वेवमवार्त्तिकं नद
श्यतेतथापि तत्त्वश्रुमिति बोध्यं अतएवैतेदोषाः समाइति भाष्यसंगति स्वरादेत्यस्यत्रेति उद्योतनाराधि
विनर्थः ८२ तत्प्रसंगादेवाहननिति आदिना पञ्चधीवेत्यादेरकारप्रविग्रहः तत्र पंभिर्यो विरीभिः क्री
नइत्यर्थे आदौ यस्य टकोऽप्य द्वैतिलकटस्यप्रत्ययस्य हत्यासाफल्यासंनीनिनिर्धारणषष्ठी अन्यतरेति शा
स्त्रतः प्राप्ते सतीति शेषः मात्रशब्दोऽवधारणे इत्यर्थं इति प्रयोजकं एतदभावे विल्वकादिनः पररत्वं छस्येव
ततत्वकइति च्छं विनापि तस्यैव लगिति तद्व्यर्थे स्पष्टमेव तत्वकारोद्धारणात्स्वार्थकप्रत्ययान्तग्रहणा
दन्यप्रत्ययान्तग्रहणाबभ्य प्रत्ययग्राहत्यासाफल्याकथ्यं ज्ञापकत्वात आह कृतेति अत्र हेतुगर्भविशेषण
माह तद्धयंत्ररिति तत्र विल्वादिभ्य इति सूत्रे प्रागंतनाकारेणेति शेषः अन्यथा कप्रत्ययान्ताच्छस्यैवासं
भवेन सूत्रं व्यर्थमेव स्यादिति भावः अचारितार्थेन ज्ञापकत्वं विघटयति नचैवमपीति न चेत्यस्यवाच्यमि

पं॰
टी॰
१०
107

त्राव्यः उकारोन्यो कार्ये ज्ञापितेपीत्यर्थः उवाहेति निर्देशोत्यर्थः तद्वीतिः कुकोऽनिवृत्तीत्यर्थः अन्यथात्र उ
वादस्य तदनिवर्तकत्वमेवेति ततः परस्यत्वगित्यर्थे उकारत्यापेन कुकोपि निवृत्तिसिद्धेस्तथा वक्तुं ग्रहणस्य
चारितार्थ्येन ज्ञापकोपपमावपितन्निर्देशे वैयर्थ्यं रूढत्वमेवेतिभावः ननु तथाप्येवंवृत्तिप्रसंगापत्तन्नि
र्देशावश्यकत्वात् नयादि न यासति विल्वम्यत्यादावतिप्रसंगः अस्य त्यधिकारेण निर्वाहे तु विल्वायेत्या
दौ सः स्थलस्लादिष्वेति तद्धितग्रहणानुवृत्त्यानसङ्गतिरेतनतस्यावयववृषणत्वात् प्रसारितत्वाच्च तस्येदा
मित्यणोत्वगापत्तेस्यान् प्राह लवणोति प्रतिपदोक्तत्वस्वरूपमाह विल्वादीति पुरस्कारेण विशिष्टानु
संधानेन एव वतनत एवेष्टसिद्धौ तन्निर्देशानर्थक्यापत्तिरेवात एतत्स्वार्थक्यापत्तिरेवात स्वस्वार्थक्यायत
थाक्तौ ज्ञापिते पितद्वारितार्थ्यं सिद्धमित्यज्ञापकत्वमितिभावः ततोपि न स्यादिक्ष्वादपि प्रतीति विशि
ष्टोच्चारितत्वेनेत्यर्थः एणीति विहितस्यैविशेषः विकारार्थप्यस्यैति आदिनाऽवयवपरिग्रहः अणर
विशेषः ताच्छ्यादिति एवं चानया भाषमक्तुग्रिहत्यभावाद्ग्रहणस्य चारितार्थ्यान ज्ञापकत्वेनत्र स्वमितिभा
वः ननु पुक्तमेतत् अनतिप्रसंगायतस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासंभवात् तथाहि क्रग्रहणाभावे विल्वा ५॰

दिभ्यश्छस्य कोलुगागमनिर्देशस्यैवानित्यत्वेनेनप्रत्ययनाकारोच्चारणेनेकप्रत्ययान्तस्यैवग्रहणापत्तौकप्रत्ययां
तस्यलेविल्वकेभ्यश्छस्यादावुत्तरीत्यावारणेपिविल्वकाद्येन्यायेनस्यदमित्यणंतेविकाराद्यर्थेकेकोपधात्त्वेन
णंतेवानिप्रसंगः यत्तुप्रत्ययानोदश्यमनेनेमत्रतिकेयदस्तत्र ग्रहणेः पदत्वात् नत्तद्धितश्चमत्तत्तद्धितग्रह।
णानुवृत्त्यासिद्धांतोस्थितया न्यायक्रमप्रयानिर्वाहेतवतथ्यंतगंतमत्वर्थार्थकनश्चादिष्ठानप्रकृतिकभवार्थ
कांणतप्रकृतिकछत्वदेतुकछांतेवैल्वकीयमिमप्रधागुक्ताणंतप्रकृतिकछ्छत्वदेतुकछांतप्रकृतिक।
योपधत्वहेतुकउजंतेवैल्वकीयकमित्यप्रवैकदेशाविकृतन्यायेनविल्वकाद्यत्वेनानिप्रसंगः विल्वकादि।
भ्यादिदितसेतिव्याख्यानेनत्वप्राग्येनिर्वाहेण्यंतेप्रागुक्ताणंतप्रकृतिकछ्छत्वहेतुकछांतेवमतदवस्थपवेति
भाष्यायत्तपवत्वमेवेतिचेत्त लक्षणप्रतिपादोक्तेतिपरिभाषयाविल्वकादिशब्दपुरस्कारेणवहितसेत्य।
र्थेनादोषात् नवैवमप्यसंभवः लसेःनत्वादितिवाच्यं तथाभाविकुगागमकविल्वादिपुरस्कारेणविहि
तस्येमर्थांगीकारात् गणपाठस्यशीघ्रोपस्थितिकत्वात् नदिकानानांकचित्पाठोस्ति गणपाठसत्वेनैवव
प्रकारवाविताना दिशब्दस्यग्रहणसत्वेनसैवसंभवाच्च एवंवनेवपरीत्यादोस्मगत्याः गंतुनाकेरणेवनिर्दे

पं॰ टी॰ १०८ णाउइतिसर्वेषुतमिति दिक् योगेविति तत्राः यत्रास्याज्ज्ञापकसिद्धत्वमेवेति सूचितं नियमादिति कालिके दे।
शिकस्य नियतत्वरूपस्याभिप्रतीतेरित्यर्थः अपिना ज्ञापकसिद्धत्वसमुच्चयः वेयमिति पाठप्येवं इत्यनेन देरि
त्यत्रत्यवार्तिकेन तत्र पुंवद्भावस्य पाठात् ज्ञापनार्थमिति अत एव शेषेन यइत्यादिसिद्धिरिति भावः अन्यथा एत
द्विनित्यत्वाभावे एवं पुंवत्त्वयवक्षेदाय देविति सूत्रे इति तरिष्टेत्यग्रिमे इत्यर्थः एचेति नदीदेरिति लोपेन सिध्य
तीति भावः आदिना द्रद्रमावष्टेदारद्यतीत्यादिपरिग्रहः नन्वेवमुक्तरूपसिद्धिरत आह नेयइति आदिना
रोहिणेयइत्यादिपरिग्रहः स्यानीति अवः परस्मिन्नेन अत एव भस्याढे इत्यत्राढे इति सफलं एतेनानित्यत्वेः
ढे इति प्रतिषेधो ज्ञापक इति सोऽदेवाद्युक्तिः परास्ता ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्येवमनित्यत्वं तस्यैव अत एव।
श्रोत्रमित्यादिसिद्धिः स्पष्टा चेयं विल्वकादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये तदाद्यन्तेति शेखरादावित्यर्थः ८ः नद्धित
प्रसंगादाह नन्विति आदिना तापसीत्यादिपरिग्रहः परिभाषाविषयत्वायाह तत्स्यमाह शीलमिति उ
क्तेति विधायकाभावादिति भावः ताच्छीति तच्छीलमित्येवार्थो नतु ताच्छीलमिति प्राक्के लच्छीलमिति
वत एवं च ताच्छीलिके इत्यमुक्तमिति चेन्न प्रथमांतार्थसंबंधि शीलरूपार्थाभावत्वेन ताच्छीलिकत्वाके॰ प ८।

द्रायस्य तत्शीलं तस्य तच्छीलत्वात् तृभवत्येनार्थिकार्यमादायप्रवृत्तेः एतेन तच्छीले इत्यपि सिद्धं हेता।
मीति अशास्त्रनाम्न्यकार्याणीत्यर्थः ज्ञापकमिति कामेऽन्यत्रच्छन्दादित्वात्स्य अन्यथा तच्छीलत इत्येव सिद्धेत
हेत्वर्थे स्पष्टमेवेति भावः ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात् क्वचित्रैव अनुपवच्छन्दादिभ्योऽणिनि न स्याद्वितं
एतेन तत्रैवोविनमिति सीदेवाशुक्रमपास्तं तयाशति दीतिनादत्यवस्थं: अनुपवपरिभाषाया अनुपक्रमभा
ष्येवाणकृतानीनि बहुवचनप्रयोगसंगतिः अनेनारुचिः सूचिता नहीजं तत्र ज्ञापकस्यार्थकाणपवग्रहेण ना
सामान्यातिदेशे इति न्यायेन तदनतिदेशः अतएवोपसंहारभाष्ये अणमादितीकारः सिद्धो भवतीत्येवोक्तमिति
तद्स्याभिति एवं कुत्सनेऽणं चणकिं नो ज्ञातिभ्योणः आचरिभ्योण इत्यादावपिबोध्यं ७४ तद्धितप्रत्ययप्रसं
गादेवाद्दनमिति इयैति किं वं तानं यान्तत्वाकृतित्वात् भ्याम: प्रत्ययत्वाद्वेति भावः इदमुपलक्षणम्
रज्जुष्टइभ्यां देवदत्ताभ्युदकमग्न्याग्रणीइभ्यां वार्यं ज्योदेवगिराविभ्यादावप्यस्मम् तत्र लत्वाद्यापत्तिरपि बो
ध्या यातोः सामान्यस्य विशेषस्य वाननयेन न्यकृतिकप्रत्यये वृत्ते तत्र छेदे निपातनमिति हलि नाये ति सू
त्रइतिशेषः अन्यथाभावेष्यजिनस्तद्धितइनि दीर्घं वाधित्वापवत्वात् दत्तस्त इति सिद्धेनैतदुष्यर्थं स्पष्टम

प॰ टी॰ ९४ 109

व उपधाह्रस्वाभावार्थं तन्न निपातनं आदिच्छ्वो बाधात् नापि स्वरबाधनार्थं तत्सेत्स्यमानत्वात् नवक्तुत्वाभाव
र्थं तन्निपातनं नानामनेकप्रयोजनकत्वेन तावतात्प्यतनेः यद्यपि तद्धिते तत्वं न भवतीत्यस्येदं ज्ञापकमिति त
त्रस्त्रे भाष्ये उक्तं तथापि स्त्रजेर्वृद्धिरिति सूत्रभाष्यैकवाक्यतया यमेवार्थं स्त्रेनलाप्यत इति शब्देनोत्तरेणात
त्र तथा भाष्ये उक्तमिति बोध्यं परिभाषामनपेक्ष्याऽऽमिति केचित्समन्तु प्रमाद एवेति भावः प्राचास्तु किं त्विट्
यति धातोरिति सत्प्रेति विशेषणमनर्थ्यः पाठवितिः वार्तिककृदुक्त इति भावः प्रत्ययेति धर्मिग्राहकमान
लभ्यमिदं समभ्यन्नपदेन प्रत्ययप्रत्ययस्य निमित्तत्वं तच्चैवानियमप्रसंगेति यमार्थं यथा अतएवाप्रशानि ति नि
षेधः सार्थकः एवं च प्रत्यये परत्ता यद्धातोः कार्यमुच्यते तज्ञानं संशब्देन न विदितप्रत्यये बोध्यमिति परिभा
षार्थं इति भावः प्रणङ्भ्यामिति पाठः भवत्येवेति एतेइति भावः अत एव भाष्ये क्वचित्तु न सहितः पाठो
दृश्यते आदिना यथा परिग्रहः एतयोः सुपि वर्षाभ्वश्चेत्यारंभादनियममिति सीरदेवादयः तन्न तन्न सुपी
ति विशेषणात्तया अनियमाप्रसंगात् असंभवाज्जात आहून भूसुधीति सुधीशब्दाशाविषयकेणेति भावः
नानित्यत्वात् तत्त्वज्ञापनात् भाष्यइति तत्र दिंकसपरिग्रहङ्भ्यामित्यादौ हृद्भावायक्तनवार्तिकरत्नस्य

४:

भ्यामित्याद्यर्थमावश्यक परिभाषया प्रत्याख्यानं ८५ आगमप्रसंगादाहृन्नित्यमिति संज्ञायाः साफल्यायाद्
सर्वैकेऽइति क्रमस्य वोपपत्वाद्वाहस्तैर्वृतिनस्यानामिति विशिष्टस्यापाठादितिभावः विप्रषेधेऽइति सूत्रभा
ष्यानमाहृनेहस्मिति ज्ञापकऽइति अन्यथेदमदसोर्भिसऐसत्वध्यमाननिषेधस्य शक्यत्वान्त्रध्यमानहैद्य
छ्यंस्पष्टमेव नन्वनार्थपारोष्टकः अकत्रादेरलक्ष्यपतितत्वाभावात् मध्यपतितस्याप्यनवयवस्याकस्यचि
न्त्वापत्तेश्चयेन विधिरित्यत्रभाष्ये पाठान्तरस्य स्पष्टत्वाद्वाऽनच्छ्राहृतदेकेति यदितु इदमदसोः कादिति निय
ममंगीकृत्याकोरिति प्रत्याख्यानं नेदमदसोरित्यत्रभाष्ये इत्युच्यते तदापत्तनदोरित्यत्राकोरिति प्रतिषेधो ज्ञा
पकोवोध्यः विप्रतिषेधसूत्रभाष्यं तु सूत्ररीत्यैव नितोध्य ८६ पातप्रसंगादाहृन्नित्यमिति यातेरिति ततः परस्मा
दिसिवोत्कमित्यर्थः अपिविध्यपवृत्तिपरततसमज्ञापकः अन्तमिति संवेवाकामिति न्यायेनाल्पविकरणासे
वेत्यर्थः क्ङितिचेवगणपाठापकः स्वरेतिपाठः उकारः श्रूप्रेरणेइत्यस्यवारणायान्यथानिरनुबंधकत्वात्तस्ये
वग्रहणंस्यात् यत्तनन्तु सूतीतिशितपानिर्देशः क्ङितिशितधिपिपित्वाभावज्ञापनार्थत्वेन सूतीत्यत्र गुणनिषे
धसिद्धिवेत्तर्हिसूतिसूतिरित्येवब्रूयात्तावता श्रूकार्यसिद्धेरेवंच सूयतीतिविकरणनिर्देशोज्ञापकमितिसीवेद

पं॰
दी॰
११
११०

वादयत्नन्न सौत्रत्वात्स्मृतीति प्रयोगसिद्धेरुक्तार्थज्ञापनेफलाभावाद्वक्ष्यमाणदोषापत्तेश्चतथ्यनयत्नादृष्ट
ष्यगिति कैयटइति स्मरतीति सत्वेइतिभावः मारूवर्योस्त्वंपरस्मादृवर्णात् अतएवकिमर्थेनयोः पृथग्ग्रहणं
सर्वेयेमाभूदित्येवभाष्येउक्तउक्तएवत्वित्यस्याशयः नन्वेवमप्रामाण्यापत्तिरस्यामतआह ध्वनितेतितचह्नीत्व
स्योक्तमित्यचान्वयः विदितइति वेत्तेरूपं दिवादितुदादिरुधादीनामनुदात्तत्वादेवनिषेधइतिभावः निषेध
मिति यस्य विभाषेत्यनेन विभाषागमेति क्रमोस्तिह्विकल्पविधानादितिभावः परस्मायेरित्यादिवद्बहुव्रीहिः
पंचम्यंतं च विशेषणमात्रमत्रोपाधिर्नत्वर्थविशेषउपाधिरितिलक्षितः तवार्थपञ्चम्येवमग्रेपि परस्मादृ
वर्णस्य बलवत्वेमानाभावेनैतदभावेउभयस्मादृवर्णादुभयोर्ग्रहणंस्यादेतन्नन्वेवन्तुपरस्मादृवर्णस्यैवाश्र
यणमिति तथोक्तयाइयंध्वनितायथाश्रुतेनिर्वाहाभावात् तदाहस्यापीति लृविकरणस्यापीत्यर्थः अपि
नानस्यसमुच्चयः तथा च भाष्यप्रामाण्यादेववाचनिकास्यास्याः प्रामाण्यंसिद्धं अतएवेति अस्याउक्तभाष्येण
ध्वननादेवेत्यर्थः इतीत्यस्य विपरीतमितिशेषः अन्यथोक्तज्ञापकस्यतत्रापिसंभवइतिविनिगमकाभावा
तथैवोक्तस्याउभयंतन्नज्ञाप्यंनावैनैवसाफल्यादितिभावः यत्तवेतेर्विभाषेतित्रिपान्निर्देशोज्ञापकः अ

न्यथानयोर्गौण्यादिकयाहृतौ किं तेनेति सीरदेवादयस्तन्न तन्निर्देशानामर्थोपमाथकत्वस्यान्यत्रप्रपंचितत्वा
त्तथ्र्धनितावेत्सक्किंस्वारस्यमाह कंठतस्त्विति एषाएवमात्रपूर्विकासामान्यरूपा तदेवद्रढयति गात्रीति उक्त
मित्यत्रास्याव्ययः कालेनेत्यस्यापिसर्वत्रैवेतिनत्वत्रैवेतिभावः कैयटेनेवेति चत्वार्थास्तातिस्तयन्योः द्वयष्टि-द्वे
प्ताः पूर्वोत्रगाइत्यस्यनिवृत्तये इतिभाष्यप्रत्वोक्तरीत्यातेनोक्ता ८१ यावत्प्रसंगादेवाहनवेति तस्यादिरितिदि
नोतेरंगावयवस्ययोभ्यासस्तस्मादित्यर्थेनद्वयोः सतिनिमित्तत्वेनलाभेप्यन्यासत्यागसत्तानिमित्तनिमित्तकाभ्या
सस्यैवयद्हणात्तत्रएपत्तस्यशब्दांतरत्वादितिभावः प्रकृतीति प्रकृतिबोधकशब्दग्रहणेसतिनत्ततस्यग्रह
णमपिनाकेवलस्येत्यर्थः णिचोलोपेपिप्रहृत्तयेएपतेनेतिविहायएपथिकेसुकं ज्ञापकत्वेति ग्रन्थयथोक्तरीत्या
तत्राशास्मात्रहेत्यर्थःसहमेव एवमात्रसर्वीकेनत्यरिभाषायाभाष्येकाव्यपाठादन्यत्रानुपयोगाच्चाहे त्वं चेति
कुत्वेति हस्वग्रहिप्रतिषेधानर्थक्यमंगात्यत्वात् ज्ञापकंत्वन्यत्रएपथिकस्यापिकुत्वविनतानार्थमितिभाष्यापुक्त
रितिभावः तथ्नयन्तारदेहवेति एतेनानित्यत्वंयनभेतिसूत्रेएपतभादीनामप्युपसंख्यानमितिवार्तिकातेनादृष्ट
वीतेएपतात्माक्षेपमेत्याश्वेनेपदंग्रहेइत्यत्रएपतस्यादृतेनेग्रहणमितिरक्षितमीरदेवादयुक्तं प्रभिषावयतीत्यादा

पं॰
दी॰
१११

वनयावत्वसिद्धिर्नभेति सूत्रेउपसंख्यानेनकक नेयं भवतीति पुरुषोत्तमदेवोक्तंचायासं अस्याः क्त्वमात्रवि
षयत्वात् ८८ अन्ययप्रसंगाद्राहनत्विति लोपेइति वक्ष्यतेइत्यर्थः अगहेत्तेविति अप्रथमव भाष्याद्यासूदः ण
ठः एतेनांगहनेः पुनरंगहृताविधिर्निष्ठितस्य अंगस्यकार्यस्यहेतेः अग्रहेते हेतौ निर्निष्ठितस्य प्रयोगार्हस्यांगस्य
पुनरंगकार्यस्य प्रवृत्ताच विधानेऽपरिनिष्पत्तिः पुनरंगहृताविनिषेधस्यार्थेसमर्मीति अनपालसी रेदेवाशुक्तेउ
भयत्रसमसमस्थनेनतयापाठइतिन्यासानुक्तंचापासं नत्वंगहृतइनिकर्मधारयेबहुव्रीहौवानिषेधानस्यसूर्वनिपाता
पत्तिरत्वग्रात्हागेइति अनतिप्रसंगायतदर्थमाद्रागेति अधिकरणचतुर्थ्यर्थबहुव्रीहिरयं नत्वाग्यल्लेसइ
त्यर्थः यद्वांगाधिकारेइतियथाश्रुते [illegible] तथापाठः संगच्छतेः नग्राहतिमेत्वेति एतेनतस्यत्वाप्यांशश्चवि
शत्वनिरासः अनएव ज्ञापकपरोक्तसूत्रद्वयस्यभाष्यसंगतिः अनएवतत्रोभयत्रनद्धेहितपाठइतिभावः
भ्यसोभ्यमित्युपलक्षणंप्याग्राफेन्यस्यापिकिंचित् किमपिएकमपिक्षाप्यनेइति अन्यथातेषांसिद्धत्वादिति
शेषः ननुविनिगमनाविरहोऽनग्राह्यानपेवेति अस्यालत्यासाधकत्वादेवेत्यर्थः एवमवक्षेषमाहनत्विति
लावेति युष्मभ्यमसाभ्यदवयतिसजयतीत्यादीत्यर्थः नचायसिद्धिप्रकारमाहतडक्तो [illegible] ४४४

तथा पाठ इत्यार तदुक्के त्यंतोग्रंथोऽग्रिमपत्रपूर्वपृष्ठ
हैंनवमपङ्क्तौ बोध्यः; (मिति)

स्वस्वर्णस्वरवतेः प्रवृत्तेहैतौ निर्दिशेतरस्ववेकाहस्संगसंपद्वेनरंगकार्यस्य प्रकृतावपि स्थानेऽप्यपरितिष्ठतिः
उत्पत्तेरावश्यकतात्विनिद्दिष्टस्थैतस्मनीतिप्रत्ययालसीरेदेवाप्युकेऽत्यपरशास्त्रमनतयापाठइतिव्याख्यातुकं चा
वावं नन्देणसमस्तिकेभ्योऽस्येवह्रस्वोदेवानित्यमपूर्वेनिपातनापनित्यत्वाद्यायोगइति अत्रनिर्दिष्टसंगायत
व्यंसमासेशेति उपिकरणवतमर्थपर्थवद्वधीतिर्त्वं नत्यापत्तत्वेनत्वः प्रसंगाधिकारस्तनिपर्याप्युतं
निषिध्यनेपर्विनंशास्त्रद्वारा यद्यकार्येशास्त्रंस्यसति सप्तम्यौत्सर्गादृतस्मिन्नस्तीति अनःपश्चात् नत्वइना
तस्यैवप्रवृत्तेरसंभवेतत्राहल्यस्येति अयासतेराहांगेति अत्रैतौसत्यामितिशेषः अविधानेऽपरितिष्ठ
तिः वोविधानेनेस्मतरयोऽन्यः सवत्सानत्वेनीजैर्निनादेशविधानासमवायकः अत्यथात्रभावेअतोदीर्घइति।
दीर्घोसिद्धंजानानीतितद्धैप्यर्थंस्यष्टमेवलोपेनेति वहेलोपइयतोगृहीतेरितिभावः प्रकृदिति अत्रक्ति
तीत्यस्यानुवृत्तेः उञ्चपेत्याहोदीचोभ्रामिति अस्यालस्यासाधकत्वमभिप्रेत्याकमित्यर्थं क्केद्इति अतए
वनवादेशोहलादिरस्तीतिपुष्पदस्मदोरनादेशइतिसूत्रभाष्यंसंगच्छतेअत्रलोपएवेति अतएवलिंगा।
भावादिलोपवचनानर्थक्यमितिमामत्राकमित्यत्रभाष्येउक्तंशेषयरत्प्रणीतभाष्येप्रत्याख्यानमेवयदादीना

अत्रस्य पाठः पूर्वपत्रद्वितीय ९८ सप्तमपङ्क्तिमारभ्यान्त्यपर्यंतो बोध्यः

प.
दी.
११२
112

मदतिसूत्रस्यादिलोपस्याप्यभावार्थमिति वार्तिके वृद्धेशिवचनमिति[illegible]हिरोपय इति भावः तस्यानुरोधाच्च
च्यानुरोधाच्चैवदित्यभावानिर्देशोपि तस्य विशेषणेन दव्यपतीत्यादौ न वृद्धिः श्राव्यपतीत्यादौ तु भवत्येव न
दोषेतीत्यस्य स्त्रीत्वे उद्योतानादाविन्यर्थः एवं च श्रस्यास्तत्साधकत्वेन पकदेशत्तिरिति अदंतत्वेनैव गुणप्रति
षेधवार्तिकप्रत्याख्यानसंभवेनास्य श्रयमस्य गुरुत्वादिति भावः अत्र केचिदिति स्तरूपविसूत्रकेन दीर्जेत्तत्त्वं
नत्वेवार्तिकप्रत्याख्यानस्य प्रकारांतरेणासिद्धिः नचाकारोच्चारणादंतत्वमेव जिघ्रादिवदाकारसत्वात्
न च तथापि तस्यासाधकत्वं समागतमेव वार्तिकफलसाधकत्वेनैव तस्य साधकत्वलाभात् इदमेव।
घनपितज्ञकस्य च हृदयेप्रयोजनप्रश्नेत्यैवोक्तं न तु दव्यपतीत्यादिसिद्धिरूपं तेषामन्यथापि सिद्धेः अत एव।
पाद्येति सूत्रभाष्यसंगतिः यत्नत्वेतदप्यस्यापवादत्वमितीति केचित् भाष्यतत्वविदस्त्वर्थकेन दि
त्यत्वे ०ऽ१ अयमेवाथसंगतस्यावनस्थत्वेषामेवेत्वं इनीपत्वसाधर्म्यात्सौविद्देवादिभिन्नत्याक्रमेणोक्ताः का
श्चित् कोशीहृन्नत्वाचवेनत्वेङ्पत्तियत्वित्यादिना विस्तरस्यं तेन विधेयेतदंशेकत्वएवेति ज्ञापकस्यस
जातीयापेक्षत्वादिति भावः मात्रात्वं च विधेयत्वेनैव लोकेर्थपरत्वेन प्रसिद्धशब्दत्वेनापि बोध्यं अत एव।

णादित्वं चूर्णमित्यादिसंज्ञाविषयेनेष्यत एवौषधिद्रव्यमुकौनतत्वमितिबोध्यं आदिनाज्योतिषं पंचबाणाः ति
णातीत्यादिसंग्रहः आद्ये अपि कृत्यकृते उत्पणिनहि द्वितीये गुणाभावः उक्तो हि लंकीतिसूत्रस्थग्र
हि ग्रहणमपीदं ज्ञापकं बोध्यं आनिग्रहणात् आकारविशिष्टनिग्रहणात् आकारग्रहणादिति यावत् य
त्तुक्तः अनेनत्वकृतन्तग्रामनिर्देशो ज्ञापकमिति गुरुरूपोऽनमेदेवस्तनन सौनत्वमतस्योपपत्तेः कामस्या
त्यादिसिद्धमित्यादिना तत्त्वेरातास्त्रपिशाकं पवानसेत्यादिसंग्रहः अन्त्रेण मुकौन कन्जग्रहणादितिसी
रादेव स्वचरादित्वादेवषित्वे सिद्धे पुनः तमृषः षित्वमचज्ञापकं सामर्थ्यात् विशेषे रेति ञीषर्थं तन्नतमायामि
तिनिर्देशादित्याह स्तेः उत्पादीत्यादिनाशयामिकिमतः परमित्यादिसंग्रहः ड्रीरिति उस्यानेपुनर्थो अकारः
पाठ्यत इति भावः ग्रहणात्वेति एवमपिशयामीत्यस्य कथं सिद्धिरिति चिन्त्यं सत्यपि देववाज्ञापकमत्र सी
रादेवलत्वतिडोऽन्त्वं धहृयमुभयज्ञापकमित्याह आदिनोदयतिविनतार्थेत्यादिसंग्रहः आदेशस्यापा
णादोषमाह भाष्येइति नन्तुतत्रादर्शनं नाभावसाधकं तदृष्टनानोऽलक्षणाणमभावापत्तेरत आह भाष्यान्तु
केति नापिनेति उकरीमिति भावः एवं वनदोषलेशाभावेन वार्तिकापहत्याग्रामाणापनभाष्याप्रनत्वेपि

प॰
टी॰
५२
113

तत्र तद्भावाद्यथोक्तरं मुनीनां प्रामाण्येन तस्य तद्दनियामकत्वमन्यथाह ययोर्वक्तानकल्पनापत्तिः साधनत्व
न्मसर्वाज्ञाननिरासाय भगवतः प्रवृत्तेरिति भावः नन्वेवं तथासौ व्याकरणप्रक्रियाभ्यां वैयर्थ्यापत्तिरत आह
भाष्यादीति एवं साधारणदोषमुक्त्वा प्राद्यग्रहणस्य ज्ञापकत्वस्य लिणिनिर्णाकारस्येवेष्टत्वेन चारितार्थ्या
न्मेपलणि नाचारितार्थ्यं रूपासाधारणदोषाभावात् द्वितीये साधारणं तमाह किंचेति यत इति शेषः प्रश्ना
सिद्धेरिति तथा च ज्ञापकत्वमेव तेनेति भावः नन्वेवमाड्ग्रहणानर्थक्यमतआहेति इत्संज्ञकटकारोप
लक्षितमाङ्ग्रहणमित्यर्थः आटोग्रहणं ग्राहकः शब्दस्याकारतत्सर्वो वा कविदाग्रहणमित्येव पाठः दृष्टा
न्तेनेदं सूचितं यथा तस्य कथमपि न दृष्टार्थत्वं लोटं विनाऽप्रानिवृत्तेरिति प्रयोगाभावात् तथा पतस्याप्युभयो
रदृष्टार्थत्वमेवेति चालोपो लेटिवेति नाड्ग्रहणमज्ञापकमिति न्यासाद्युक्तिं खंडनं धनयत्नाहातयेवेति
प्रागमशास्त्रमनित्यमित्यस्याभावादेवेत्यर्थः तत्प्रकारमाह लोपेव्याडिति लोटोऽटावित्यनेन बाधे हृष्टेऽ।
नित्यायेनैकैपटविरोधं परिहरति एतेनेति यदिति सामान्येन तृतीयं एतेनेत्यस्यार्थमाह प्रत्येति प्रतएवेत
नापिकेविदित्यत्र चिसृ चकमुक्तं तन्न्याय्यमादयत्रस्मर्थं कं त्वनीयेनमाहतनादीति त्वर्थेनमाहवतिरुरति यं ५९

तइतित्वेति अन्यथानुमस्यात् तथाकारः पाठ्य इतितृपकोनमस्त्स्याधिकरणान्यायेनवक्तमशाक्यं किंचपा
णिनीयत्वेनादृष्टत्वानिःस्यादितिभावः तथातट्कास्मदग्रिमाग्रन्थाश्रपिसिंङ्यतिएवमेवेति अस्तदेवेत्य
र्थः अतिन्यमिति स्यानिवत्सूत्रेणसिद्धेप्यस्यपलोपइतिसूत्रमत्रज्ञापकं लोपविधिरिति अतएवकानिसं
नीत्यादौयणः पूर्वमल्लोपः उक्तसूत्रमेवात्रापि ज्ञापकं अन्यथास्मर्वत्रप्राक् प्रत्ययकार्यकृत्वापश्चाल्लोपे
नेष्टसिद्धौतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेतिभावः इट्टिपीत्येति तेनस्पिपिलेस्यत्रसंप्रसारणात्पूर्वमिणिकासेऽइतिनिषे।
धात् संप्रसारणाभावः ज्ञापकंचात्रसनिग्रहेस्पशोकोत्रुकर्षणापवकारणमन्यथारूरुषतीत्यादाविकोय
लितिकित्वात् अुकइतिनिषेधेनसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवसत्यांवस्यामादाविदिग्रहलादित्वात्तदशस्मात
ज्ञार्थकंस्पष्टमेवेतिभावः आदिनाक्रियाविशेषणानांकर्मत्वंक्लीबत्वमेकत्वंचप्रतिपदविधानायोगवि।
भागोगरीयानित्यादिपरिग्रहः अवकमितिनिर्मूलंचेत्यपिबोध्यं प्रत्ययलोपइत्यस्यनियामकत्वात्स्वमि
ड्वातिनत्वात् आशीरित्यादौक्विवादेशातरंगत्वाल्लोपेइत्यायर्थतस्योपतीणत्वाच्च अत्रइत्यर्थकवानंप्रसा
ख्यानाच्च नचस्त्रीदितोनिष्ठायामितिनिषेधस्यप्रसंगज्ञापकमन्यथादौसंप्रसारणादौअुकइत्येवसिद्धेकिंतेनेति

पं.
टी.
११८
११५

वाच्यं युक्तश्चास्योपदेशाधिकारेणाधासूत्र इत्यादावेव तरंगत्वात्तस्य प्रमाणेऽपूर्वत्वे वेदान्तेषु यथार्थं न स्याद्वा।
प्रयोजकत्वात् निष्फलं चेत्यपि वाच्यं नन्वेवं स्वायंभुवमित्यादीनां कागतिरत आह स्वायंभुवमिति स्वायंभुवं इदमि
त्यर्थे इति भावः आदिना याज्ञवल्क्यसंग्रहः लोके इत्यनेनार्षप्रयोगाणां साधुनामपि तथैवमेवोपदेशिकेत्या।
दौ भाष्यानुक्तत्वं निर्मूलत्वं निष्फलत्वं च वाच्यं तदाह स्मन्यत्रेति उद्योतशेखरादावित्यर्थः २ त्विङ्नीयत्व
प्रसंगादेवाह यद्यपीति नस्यादिति समुदायस्य लिङ् प्रकृतेरेव न रूपत्वाभावात् अपि केवलसमुदायकः परि
भाषार्थः प्रागवतत्पाठ्यत्वेति बहुव्रीहिः द्विप्रयोगत्वाश्रिद्धिः द्विप्रयोग रूपत्वस्य सिद्धान्तेनेत्यर्थः बाधनेदं तु र
यं इदं परिभाषान्तरं पंचवचनं न्याय सिद्धमिति इदं निष्ठीभीशीत्यत्र न्यासकृता कंसीरदेवादिके परदीतितादि
भिरनुस्मृतं च एतस्य बीजस्यास्य न्याश्रयणमावश्यकमित्याह अत एवेति उक्तबीजांगीकारादेवेत्यर्थः प्राग्व
त्स्वांरूढ्याः दृ किं चेति यतनइति शेषः तन्वेति प्रकृतिरूपत्वेत्यर्थः अत एव स्थाने द्विर्वचनाद्रूपसिद्धिरिति
वाच्यं अत एव तेनतस्य तत्त्वबोधनस्य मानाभावेनासत्वादेव परत्वादित्यस्य भूभावादित्यादिः विषयेत्यस्या
द्विपातकेरनीत्यादिः अन्यथा तत्र निर्वीर्यायोक्त बीजकपरिभाषाया एवांगीकारे त्वड्केति तेनतत्रतनवो। ५०

यत्तद्रूपयेमर्थः नतु केवलस्यापि तत्वसत्वात्कदाचित्तस्यापि स्यादिति तदावश्यकत्वमत आह काजिति
एतेन केवलस्याद्वृत्तिः आदेशापेक्षो आदेशशास्त्री नदसंगतिः शंकायाः अज्ञानेनयोजनेपि पदविन्यासस्स्
तिः नन्वेवं जुहुधीति कथमत आह तस्मादिति उक्तभाष्यात्तदभावात्तेन तदंगीकारादित्यर्थः भूत्वादीनां
भूवादयइति यातत्वस्यार्थवत्त्वस्य चोत्तरं विशेषवसत्वमतएव वेवेदषेविदत्तरित्यादौ विदोलटो वेतिण
लादिसिद्धिरिति भावः नन्वेवमंगत्वस्य नेत्राभावात्तपरिभाषायाअभावे अशामसुगणाभावसाधकत्वया
सा फल्वेवोभूत्विति निपातनस्य लाचवेत्येवं नियामकत्वं भाष्योक्तं विरुध्येतात आह भस्यवेति तदंने
ति उत्तरत्वं विरसम्भूत्वादेर्विवांगत्वस्य समुदायएवांगीकारादिति भावः अपि नोकरीत्यागावयववयोभूस्वेवा
दित्यर्थपरिग्रहः एवं तु संभवति सामानाधिकरण्येइतिन्यायेनावयवार्थएवयुक्तः अपि बदितपादस्य लुप्
कएव गुणनिषेधस्येति पाठः स्यागुणस्येति पाठः क्वचित् अर्थः सएव उपसंहरति तस्मादिति परिभा
षायाअभावादित्यर्थः अतएवोउपधायाइतिउपधाग्रहणमोः सपोन्यत आरित्सत्त्वा सिद्धेगमहननज
नेत्यत्तरार्थमेव एतेनाउनञ्ज्ञापकमिति निवर्तितः शुरुषो तमसीरदेवादयः परा लाः यत सीरदेवोनोत्तरार्थंवे

पं॰
टी॰
११५
115

ज्ञापकत्वं कथमित्याशंक्याह तत्रान इति स्थानी निर्दिष्टश्चेत्युक्तं तत्र उत्तरार्थं स्यादपीह किंचिद्योऽन इत्याये
नत्वमनेनत्वसंभवात् आदि नादीति नादयः जाग्रहिनेत्यादौ दीर्घे श्रमिदेव समुदायस्यागत्ववत्सनाथ
ताइति यातुत्वस्यांगीकारात् नहितस्यत्रहित्वं एवं वैकाजनुदन्त्यानदीर्घश्चेति हृद्द्तोऽकं दीतिताञ्चुकिं
चिविंसमेव एवं चतत्रमनमाथवा किंयुकेवनदारेत्यन्यत्रेति शेषत्वरादाविन्यर्थः नत्वसंगादेवाद्रूपदर्पीति
स्थिताविति रकस्यानिकत्वाद्धिरिति तदार्थ इति भावः नानुवादे इत्युकेरन्यत्रतस्या इष्टत्वाद्धिविधिसूत्रेर
त्वर्थाभावेपिसाद्वाद्विधेयेपरिभाषाय स्थितेरसंभवाद्वियाविन्यस्यमातात् विधेयविशेषण इत्यर्थ इ
तिसूत्रयितं निषेधवाक्यार्थमाहानूद्येति तदर्थ इति एतद्दृष्टकनिषेधवाक्यार्थ इत्यर्थः अत एवा यत्नेथे
ववीजमाह विधेयेति अंगत्वमुपकारकत्वं तद्विशेषणे नहीति विशेषणविशेषणेन्यर्थः एतेनत्र
यानाप्रधानयोरितिन्यायलब्धोयमर्थ इति सीरदेवायुक्तमपमास्तं तस्यान्यविषयत्वात् अत एव ज्ञापक
मप्याह किंचेति आदिनाऽचोरत्नाभ्यामित्यादिपरिग्रहः भाष्यासंमतनिधननार्थकोद्यतत्समाहृ इति
दीत्येति इयं वानंत्मविकारे इति परिभाषाव्याख्यानेस्फुटीभविष्यतीति नैनस्या इति पाठः नत्रुसंख्याख्यपादे।

५८

तित्वादिग्रहणादनित्येयमिति सीरदेवाद्युक्तत्वान्नायं दोषस्तत्राह भाष्येति न त्वयमपि दोषो न प्रकृत इति भा
ग्युक्तमत आह स्थानेति स्थानशब्दार्थनिरूपितसंबंधषष्ठ्यर्थः परीति षष्ठीस्थानेऽतीत्यर्थः किंतत्रांतरंग
लभ्य इति भावः नन्वेवं तत्र स्थानपदानर्थक्यमत आह तत्रेति उदीचामात इत्यत्रेत्यर्थः एतेन परिभाषाया
त्रानित्यत्वज्ञापकमिदमिति मतस्य व्यवच्छेदः उक्तयुक्तेः तर्कस्य तज्ज्ञापकभिन्नत्वेन न साधकत्वेन ज्ञाप्या।
नामेवावात्र निरूपणमिति भावः एवं सर्वेषामसार्वत्रिके तदस्त्वं प्रतिपादयज्ञापकत्वेन समतापि न दुष्टेत्याह।
किंचेति पूर्वाचार्येति अत एव शालीयाद्यसिद्धिरिति भावः अत एवात्र हेतुमान्यत्वेति तुल्यार्थैरिति नि वे
मत्रमतिममस्यानिर्वाहस्तदाहान्यथेति उपोत्तरादाविनमर्थः एवं त्वेङ्नीयत्वेङ्नेत्युक्त्वा षष्ठीविभक्तिग्रम
गोदाहनान्वयेति आदिनाश्रुतिरूपेण स्तूयेत्यादिपरिग्रहः कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तकविभक्तित्व
कारकविभक्तित्वमिति मतनिरासायाह कारकेति तस्याश्चापि क्रियाजनकेऽर्थे कर्त्रादौ विधानादिति भावः
पूर्वं हि द्वितीयादिसमुदायके प्रसिद्धतरत्वात्तदुक्तेऽन्यस्यापन्यासः तथा चादिशब्दः प्रकारे तेनोक्तदोत
रेणान्यादरपि संग्रहः एवमग्रेऽपि बोध्यं भाष्ये यन्नित्यमिति तत्र दिग्रप्रधानग्रहणाभावे पूर्वेणान्यादेशप्रधाने

पं॰
टी॰
११९
116

प्रथमानेनन्यायेनसाधितासाधनस्याखंत्वंविनानुपपन्ना नञ्धनयनस्यतिसद्प्रकेऽत्यादौ चेति एतेनतथा
नांतरंगन्यायलब्धत्वयथवच्छेदः अतएव वाचनिकत्वादेव धनितमुक्तमित्यभयत्रान्वयः धनितमित्यत्रसंग
च्छतत्रविशेषः उक्तमित्यस्यैवविशेषः तेननसन्तत्रान्वयः अन्यथानरंगतत्वस्यप्रधानत्वस्यचद्वयोः समत्वे।
नातत्वाययोरविषयत्वेनैनत्वङ्गत्यभावानदसंगतिः स्पष्टैव तत्रवदीयत इतितत्रद्विकार्यमित्यस्यैवदीयत
इत्यर्थस्यापिवैयर्थ्यशंकावसरेमासेऽतिनभावलक्षणसप्तमीकिनहि ग्रोपश्लेषिकेऽधिकरणेऽयमुक्ते दी
तिनायुक्तिंखंडयतिएतेनेति तस्यार्थमादयस्येवेति तथावोभयोरपिकारकविभक्तित्वादुक्तभाष्यासंग।
तिरितिभावः प्रधानन्यायमूलकेयमितिसीरदेवायुक्तिंखंडयतियेत्विति सीरदेवादयइत्यर्थः उभयोरि।
ति सत्सप्तम्यधिकरणसप्तम्योरित्यर्थः क्रियेत्यस्यप्रधानीभूतेत्यादिः तदेति तत्रचेतिसूत्रभाष्यासंगतिरि
त्यर्थः रोषांनरमादनमइति प्रसंगतिश्चेति नमः पदार्थेक्रियाकारकभावेनैवान्वयेनतत्सत्वादितिभावः
एतेनयत्रैकस्याएवोपपदविभक्तित्वकारकविभक्तित्वंचनत्रैवास्याः प्रवृत्तिस्तेनज्योतिष्टोमेनेत्यादेकरणे
त्ततीयानत्वभेदेऽतिभ्रांतायुक्तमपास्तं उक्तभाष्यासंगत्यापत्तेः कैयटसीरदेवायुक्तिंखंडयतिएतेनेति अ ५५

तदंगमिति नहिनापदार्थो तदा नन्वयात् तन्निमित्तेति बहुव्रीहिः यत्किंचिदिति सर्वत्र संबंधस्य किंचिद्वि
याकारकभावमूलकत्वात् यथा स्वर्गं कुर्यादिति निबंधनमिति भावः एतेनैतस्यार्थमात् नमस्येति देवादेरि
तिशेषः तथा चोक्तभाष्यासंगत्यापत्तिरिति भावः नत्वत्र नमः पदस्य नामत्वेन कथं न दर्शस्य क्रियात्वमतस्त्राह
त्रैवेति नमस्यतीत्यत्रैत्यर्थः विशिष्टधात्वर्थानियामककर्त्रादिसमभिव्याहारादिति भावः अत एवाह तुर्येति
दोषांतरं धनयन्नाह मद्गुरुकरणेति अत एव संगतिः पुनरेतत्कथनसाफल्यं च तथा चास्याग्रे तदंगत्वाय सू
त्रकत्वे प्रथमायत्वादन्वेतनीयायाः सर्वत्र तदापत्तिरन्यथा सर्वत्र प्रथमापत्तिः नैवं स्तुवाणां वैयर्थ्यं न्यायात्तु
गतेर्थे देः किं कुर्मस्तस्मात् हवनमेवेदं लाघवात् नैवं नमस्कारे देवेभ्यः रावणाय नमः कुर्यादिति महिष्प्रयो
गासंगतिः अनुकूलपितृमित्यर्थेन निर्वाहात् नमः स्वस्तीति चतुर्थ्या निजपमंगलाकिस्त्रि विशेषवोक्तहेतोस्त
दाहान्यं चेति द्योतनादा विस्यर्थः वावनिकत्वस्य धर्मेणोपस्थितेः हूनत्वादेति हूर्वस्त दस्य सर्वत्रावंशाव
धारणामिति न्यायेन प्रत्यासत्तिन्यायेन वारंस्येति युगपदिति कार्यस्येति शेषः तदर्थः वचनचटकास्य स
वेशस्य मस्यार्थः तथा विधिनिषेधयोरेकप्रयोगत्वरूपविषयक न्याश्रयणामिति भावः अन्यथाऽकार्यान्तंगी

प॰
दी॰
८२
117

कारे यात्वादेरित्यस्य विधीयमानेऽइति शेषः आदिनात्यदादिविध्यादिः मध्यादावेव स्यान्न तस्य इत्यादावित्यस्य
परिग्रहः एतेनैतदर्थमस्यान्निमत्वमिति निरस्तं नो केवलं दोषेणेयं प्रत्याख्यानेन ति सीरदेवाद्युक्तं बाणास्त न त्वेवं स
मम्यं तेनार्थं मतप्रास्तानेवेति परिभाषा या लिंगवत्वनियमाऽऽदिरिति भावः एतेनानेन त्यविकारऽइति सीरदेवाद्याऽऽहुस्त
प्रथमांत पाठोऽनंत्यस्य यो विकारस्तदंत्यस्य समीपवर्त्तिनोऽन यस्य विदित्यर्थकः प्रयुक्तः भाष्यविरोधाच्च न तस्मादे
शवलात्स्याद्वित्यप्रतीतेरव्ययीभावे बहुव्रीहौ वार्थासंगतिरनन्वयापत्तिश्चा मेनेति बोधनिराकाङ्क्षायात्तदर्थं मा
ह्ये देवेति निपातनाद्बहुव्रीहिः सदेशश्चेति भावः न तु देशशब्देनाकाशस्य प्रयोगस्याग्रहणोऽति प्रसंगस्तद्व
स्याप कस्थलकालग्रहणेप्येवं सत्यकालग्रहणात्सम्भवः सर्वव्यानप्राह तन्नं देवेति प्रत्यसदेशत्वेत्यर्थः अ
न्तरेति इतरविधेयकार्यस्यानित्वान्नाकांतवर्णेमर्थः यथाश्रुते कालव्यवधानसत्वाद्दद्भ्युपरि इत्यादौ वर्ण
व्यवायसत्वाच्चासंगतिः स्पष्टैव तथाच समानशब्दस्यैकपरत्वेन तयाः व्यवधानेन तयोः कालयोरेकाऽऽप्य व
सायात्तु कालं देशपदार्थमादाय न व्यवहार इति तदव्यवहितसमीपस्थानितिफलतीतिसदेशशब्दोऽ
त्र तथा समीपपर इति बोध्यं प्रत्यार्थमानं सहयलात्तानतः देवेति अव्यवधाननिवेशनं तथा योगीकारादेवे १०

त्यर्थः अन्यथा नैयेवसिद्धे नेह ग्रहणं स्पष्टमेवेति भावः एतेनास्यां सत्यां सस्य इत्यत्र तदोः ससाविति सत्त्वेन
स्यादिति निरस्तं केचित्तु विद्वमित्यत्र वस्यानुयान संप्रसारणमिति पुरुषोत्तमदेवोक्तं विद्वष इत्यत्र विदोवस्यना
नयावसोरिति संप्रसारणमिति पुरुषोत्तमदेवसीरदेवाद्युक्तं चापास्तं विद्वष इत्यत्र निर्दिश्यमानेति परि
भाषया निर्वाहाच्च तदेत ध्वनयन्नस्याः फलं तमारालोपोन इति ग्रादिना विभाषाङिः श्योः सांतमहतः
त्यादिपरिग्रहः श्वन्निति श्वनः शाकंटतम्संबंधितलक्षणकेतेत्यर्थः ग्रादिनापर्यासीत्यादिपरिग्रहः द्वि
तीयादिना द्वितीयाद्यकारस्य परिग्रहः अपितदनुपदिङ्यस्यसमुच्चायकः नन्वाख्याभेदेन तत्र प्रवृत्तिरेव
नास्तु स्यारूपजारीति श्रेगस्यमस्येत्संभयत्नवृथमिदं विधेयोपरिभाषातितना स्पैवेति भावः नत्वस्मिन्नर्थे
इस्यांगीकारे गौरवमनस्सं व्याख्याभेदे स्वयपत्नारूंगावयवेति यजादिस्वादिपरस्यानडम्यादीन्यादिना
सांतमहतनइत्यत्रत्यादिव्याख्यानपरिग्रहः निराकांक्षत्वेनैव मत्वर्थासंभवः झेशाबीजं वार्तिकपठिते ने
कत्र अल्लोपोनः विभाषाङिश्योः सांतमहतः मज्जेर्ह्रहिति त्यादौ नेकेति सावमनोरमादौ स्पष्टं पुरुषोत्त
मदेवसीरदेवाद्युक्तिन्नकथ्या व्याभेदाग्रपिकांक्षयति नैवेति वार्तिकोक्तेति प्रयोजनेनेन संप्रसारणेस

अ=२

प्रसारणमित्यादिनत्सूत्रस्थवार्त्तिकोक्तेनपरिभाषाफलानामित्यर्थः अनेनादन्मुपधि:त्यस्यनान्यथासिद्धि
प·
रितिसूचितं तत्सूत्रस्थवार्त्तिककृदनुक्तत्वात् प्रदर्शितोपीत्यस्यापसंहारादिसत्रान्वयः यानेनस्याइतिदोषाः
टी·
समाधेयाः सोवातस्मान्नार्थः परिभाषयाइमुक्तानदिदोषाः संतीत्याशुङ्कोक्तेदोषाः त्वल्पसिमाकलेनप
११८
रिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रेकृतपनत् नहिदोषाणां लक्षणमस्ति तस्यादितीत्यादिः उदात्तेति
118
यथास्वरितेनाधिकारस्तथाप्रतिज्ञाप्राधितेनोदात्तेनेनत्परिभाषाप्रवृत्तिः तथाचानेनस्वविकारैरसदेशा
सोदात्तनिर्देशेइतिपाठ्यमितिभावः सिद्धमितीत्याशुवेति आदिरापनत्वेनैनप्रकारस्यास्यसदेशानेस
त्यादिनाभागुकस्यपरिग्रहः अविभक्तिस्यवगतिस्तवसते इदमेवबधनयत्वार्त्तिकोक्तमेवास्याः फलानस्मा
दूमितिमति त्यर्थवेति इयंस्वीकार्येतिशेषः तदुपपादयति तत्रेति सिषाधिषतीत्यत्रेत्यर्थः अपरनिमित
कत्वेनांतरंगत्वेसत्यप्तरेशितितद्विषष्ठीत्युद्धोति इकपरिभाषयात्वमाईत्यस्यासिद्धावप्यत्रदोषएवेतिभावः
णायावृष्यकीतिपाठः भाष्योक्तसीदेवायाहतसमाधिंनिराविष्टेनवेति लक्ष्येइति विकारान्यात्रस्वै
क्यमितिभावः नत्वस्याः सत्वेनस्प्रसारणेइतिसूत्रस्यभाष्यविरोधोनअह यदितीति नभवंतीति व्यपाद ५१

विनिपातः अपवादाविति रेत्न पूर्वंगां अभावादित्तीति प्रकारेणाव्यवधानादिति भावः एवमर्थकरणे मानं
सूचयन्नाह नेनाप्येनेति अत एवैतेषामपि परिभाषेति नोक्तं एवं प्रागवनतु इदमुपरिष्टिमनन्निस्यार्थस्य स्या
आवश्यकत्वमपि भाष्योक्तमिति सूचयन् हृयगाहृदमेसेरितीति तथा तु पूर्वोक्तमपाठाद्दादके विरि
ति अविभक्तिस्य अंतस्य सदेशस्येकोऽभावाद्दनेनसदेशस्येको दीर्घवारणाय यवौ विल्लोपपाठग्रहणं एवं अव
कासीन्मारात् करीन्माया आकारस्य ह्रस्वदिवारणायोपधाग्रहणमनत्रोपधायाश्च एतेनोपधाग्रहणग्रहणं
हनिन्येयमिति शिष्टोक्तं अतउपधाया इमचोपधाग्रहणं विंत्यमिति सीरदेवाधुक्तं चापास्तं नदाद्दावेति
भाष्यादावित्यर्थः ११ प्रतियोगितैनोपस्थितानांमपरिभाषाप्रसंगादाह न वक्रेति पटादिति पटितौ
न्याद्यर्थके पटदितीन्यादावित्यर्थः तथा वपटितौ न्यादिनस्यादेतदर्थमेतदुपादानम् नानेति अभ्यास
विकारविषयभिन्नानर्थके सनेमर्थः आदिभ्याम जीगणत् दिन्यादीवीचगणाद्न्यादिसंग्रहः नन्वनभ्यासे
इतिवार्थं अभ्यासस्यार्थवत्त्वेन निष्पा यामेरत आह अभ्यासस्येति अभावादिति शाब्दद्वय श्रवणवततोर्थद्व
याप्रतीतेरितिभावः समुदायस्येवार्थवत्त्वमितिप्राचीनमतनिरासायाह किंचेति एवस्त्याहनये अर्थंभा

११६
धा.
श.

प॰
टी॰
११९
119

वः केवलाभ्यासस्याप्रयोगेणानतो लोकेर्थावबोधानस्यतत्वं उत्तरखंडस्यतु प्रत्ययाद्यवच्छिन्नशास्त्रवर्तिनः केवलस्या
प्रयुक्तार्थबोधकतायाः दृष्टत्वेनार्थवत्वमेव पेचतुरित्यादौ तदभावेप्यर्थबोधात् अभ्यासप्रयोगस्त्वेपेचं उ
पतीत्यादिवत्साधुत्वार्थ एव यानिरित्यादौ तु शिष्यमाणत्वप्रमानार्थाभिधायीति न्यायेनोत्तरखंडभागावच्छि
ष्यमाणस्यैवार्थबोधजनकत्वं न द्वित्वोपाधिविषयेन सतत्वदृष्टमिदं केवलस्यानर्थकत्वं समुदायस्यार्थवत्वमि
तिवदतोप्यावश्यकं अत एव आगुक्तदपतेरिति सूत्रस्य भाष्यसंगतिरिति तदारूढन्यत्रेति शेखरावाविस्तर्थः अ
लोन्यादिति उपधासंज्ञासूत्रे इत्यर्थः अन्यथेति नादेशीति तस्यानस्यस्य तवेनितापकाम्यदितीत्यादिसिद्धिः अ
नादेशोक्तेर्हलिलोपइति न लोपादाभ्यामित्यादिसिद्धिः द्विशाकारकनिर्देशेनस्यमोरितिलोपः सर्वादेशः
अत्रेयग्रहणाद्यलोपइतिलोपः सर्वादेशः अत एवतस्यलोपइत्यत्रतस्य ग्रहणंसार्थकं सर्वादेशत्वायेत्या
दिप्रकारेणान्वयः इयंवाचनिकेनैकोवित्त इदमामः इदम्ययः सोग्रयभ्रमीत्वसिद्धेः इदयग्रहणमयाशत्ता
पकं अत्र निपिपत्योरितिनिर्देशो अनभ्यासत्वंशात्तापकं इत्यपरे उत्तरखंडस्यार्थवत्वेनस्वतप्राप्यान्यप्रसंगा ५२
दाहृन उवा त्वणोनिपाठः आदिनातत्रियवत्सावत्तमियावत्तम्येत्यादिपरिग्रहः तेनपरिभाषांगीकारेण

त्वायथानेति व्यालणनिषेत्यर्थः अपिनातत्केनतत्समुच्चयः नदोषः नैकशेषापतिस्तत्र यतसीरदेवाद
यः शाकगारादिसत्रकगराः कर्मधारयपञ्चमत्रय कगरशब्दोवपिनेनशाकगारादिसत्रसमसमासाः फलमा।
यो स्वर्वत्वविशिष्टानांतेषांविधानेनआथान्यसंत्यैवैपरीत्ये ननत्वाभावइति तत्रद्वयोरप्यधिकारत्वेनगुणा
नामिति न्यायेनासंबंधात् लौकिकोयं न्यायः तत्रदिनयपरानयोरात्मेवश्रुनीयेनेवहुगगकन्तकोपानी
तिप्रश्रेराजेस्मनरेव सत्यैवयमिति शोधेनयाउकरीत्योक्तस्यत्वेपकशेषोवारितः अंत्ये नयाक्लीवशेष
मंगीकृत्यसत्रंप्रत्याख्यानंप्रतितानेथेगुणसंदेहे विरुद्धरेयकरूपेवलोकेनउंसकलिंगस्यैवप्रयोगात्तस्य
प्रधानत्वंपरिभाषायाविषयात्तमपिसूत्रयत्नादन्तरमिति अंतरंगाङपनीयाद्वेत्यर्थः परादितोन्यस्मा
स्त्वबलंइतिकिंतुवक्ष्यमित्यपिनासूत्रविंनकेत्यपीरिति तत्रहिदेवदत्तमनीत्यस्यप्रकृत्यर्थविशेषणत्वंसंह
ष्यस्वीकृतेप्रत्ययार्थविशेषणत्वपाचमत्योरत्नेदेवदत्तोयज्ञदत्तेनेत्यादौप्रयोज्यकर्तरिस्वव्यापारापेक्ष्य
पास्वातंत्र्येणपरत्वादंतरंगत्वाद्दपनीयत्वाद्वाप्रमकर्तत्वमनादृश्यप्रदत्तकर्मतापत्तिदोषोगतिबुद्धीति
नियमेनवारितः लोकेतथादर्शनेननदत्तहीनं प्रत्ययान्तरसंगतिः स्पष्टैवेतिभावः ७ याधास्येनप्राब।

पं॰ टी॰ १२ 120

त्वप्रसंगाद्दाहनात्विति शाब्दसेति प्रथये: संबंधत्वेनाविवक्षायां षष्ठी एवमग्रेधिकरणत्वेन तस्यास्मसमीप
रिक्षितायामपि मातापि स्यादिति वाभिन्नायामते नेनातद्दलवत्त्वंगीकारेण समुदायप्रसिद्धिस्तत्वाययोगबल।
छेदाभार गुडेति त्यायमूलमाह योगेति तुल्यं तावच्छेदकानाक्रांतयोगजवोधेसमर्थं शुद्धेमस्त्या।
ख्यातद्वेनेति योगामिश्रितेत्यर्थः यदायतत्सद्वालिंगितत्वमतः शुद्धत्वमित्यर्थः तथाचयोगिकरूढस्य
ले:यंप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावोनयोगरूढस्यलेइति वोध्यं तत्रप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावकल्पनेपर्वाके
मानमतस्त्राहरथेति मारिषोगोप्रजायेतेविदृश्यहागनयोर्न्यपानत्सूदापाकरणवेषणादिनास्वेषवि
धिःस्मृतः मारिषेणाकरणंप्रातरथकारःप्रजायतेइतिमत्रः तदधिकरणाद्वियोगेनतन्त्कर्तोहिजोशाल्या
ःश्यवोमूकरूपोरूढइतिसंज्ञाण्यविद्यादिमन्त्रायोगार्थ्यप्रवेतिपूर्वपक्षंकृत्वारूढे:शावस्यात्मपवर्गत्वेनेत
हन्यथानुपपत्त्याः प्यपनादिकल्पने इतिसिद्धांतितं प्रथमप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावःपतेननापेमेतद
धिकरणासिद्धइतिभ्रांतोकमपास्तं शुश्रेषानमसीरदेवानुकिंविवेरयतिकश्चिदिति समुदायसबोधत्वादि ५३
त्वेनशाथान्यान्यधानन्यपलब्योयमर्थलेनेसत्केनेनेतरुकं इनीमसारइतिशेषः यतगीवेवेदीयोदामितिव

द्देरिति न्यासक्तत्वादिमीश्वरेवादयस्तन्तावतापि दीधीयंशेरोषनादवस्यादत्तत्रास्ररीवेपीतिपत
इत्यादिः तथाचनिष्प्रयोजनेयंपरिभाषेतिभावः अन्येइति न्यासक्तादादयइत्यर्थः अनेनाहुविः स्वविता
नदीनं तुएवमपीत्यंशेसेदेदत्तादवस्थामेवेत्यपायांचराश्रयणंवश्यकत्वेनैवात्रापिनिर्वाहइति नैवंप्र
काराश्रयणं किंचावतरणेकफलत्वेनसफलत्वे किंचनप्रधानन्यायेनानिर्वाह एतेनप्रधानन्याये
नैवयंगतार्थेति अनेनोक्तमपास्तं २९ यौगिकत्वरूढप्रसंगेनयोगरूढविषयमाह नत्वाचेति अभिधे
यवाच्यर्थशब्देनबहुव्रीहिशब्दपरेणतेनसामानाधिकरण्यमितिभावः यदानरूपेयंगौतरइत्याद्यपिस्या
न्नत्रतस्यैवैकल्पिकत्वादित्यर्थः आदिनागोश्वतइत्यस्यपरिग्रहः चैवेति विशिष्टविषयेव्यवस्थितयावि
भाषयाविकल्पेनेत्यर्थः अपिसार्वत्रिकाव्यवस्थितविभाषामप्रापकः क्रियत इति स्वाविदितिशेषः
तरारत्वेति एतेनजातिपक्षसमाश्रयणात्वोपमर्थः तत्रहि सकृदेवलक्षणंप्रवर्तते तस्यापक
त्वादेकत्रलक्ष्यजातौकृतोपिभावः सर्वत्रकृतइतिविकल्पस्यवैफल्यांभावाभावात्मकोहिविकल्पइति
पुरुषोत्तमदेवसीरदेवाद्युक्तमपास्तं तदाश्रयणेपिलक्ष्यानुसारस्यैवबीजत्वात् लडकपुकेः सकृद्दतिन्या

प.
टी.
(२१
१२

यत्रसंगेवशिष्टत्वाच्चएतेनव्याख्यानंतत इत्यस्यसप्रपंचभूतेयमित्यपास्तं लक्ष्यानुसारेणैवदर्शयन्नाहशास्त्रीयोरि
तीति नत्वदिदेवद्यातइत्यादिनानाप्राप्तविगणेनेकं न प्रत्येकेपीवंतः पावनइत्यादेः पचतिनदामित्यादेश्चसि।
द्धिवनयाकृता १९ विकल्पविधिप्रसंगाद्दादृविधीति प्रसूर्वविधीत्यर्थः संभवइत्यनेनासंभवेतस्यावकाशः
प्रदर्शितः प्रकर्षेदेनेस्तवयत्नत्रवीजमातृनियमेदीति यतस्तत्रेत्यर्थः परिसंख्योप्यत्रनियमपदेनगृह्यते
नियमशास्त्राणांविधिमुखेनैवप्रवृत्तेः सिद्धांतितत्वाद्दादृसामर्थ्यादिति वेनप्राप्तवाधस्तत्रत्यः तथाच
दोषत्रयं इतिदृतोलाघववान् दोषत्रयाकल्पनाजलाघववान् तथाचतन्मूलेयं एतेनांतरंगत्वापसिद्धोप
मर्थइतिमोरदेवाद्युक्तमपास्तं यस्येति तत्रद्वियस्येति संज्ञानत्वद्वारणपतेनलोपेश्रवैणसिद्धेसामर्थ्याद
प्राप्तः सर्वलोपाविधेयइत्यस्यदृलणवनायतः लोलुपितेत्यादावितिसंप्रयानयाश्रवैविविधिदेवेत्युक्त
म् १० विधिप्रसंगाद्दतिदेशाविधिविषयामादृतन्विति स्यादिति तयोरपिभूतेविधानेनवामित्यापादिति
भावः अतिदेशा तत्संभवेअन्यथातत्तस्याप्यतिदेशइतिबोध्यं सामान्यापेक्षेति तृतीयार्थेपंचम्यर्थेवाबहु
व्रीहिः तदुपस्थापकसामग्रीकालेइत्यर्थः एतेनब्राह्मणवदस्मिन् तत्रिवेधवर्तितत्वंइतिलोकन्यायसिद्धा २४

यमर्थः तत्रादिन्त्वसामान्यकार्यंपादवंदनातिक्रमतिदिश्यतेनमाठरादिश्रुतुक्तंपरिवेषणादिक्रमिनिषुक
षो नमदेवशीर्षदेवायुक्रमणाल्ल तत्राप्यैसेवबीजत्वस्वाथत्वात् एतेनोपस्थितसामान्यधर्मस्त्वदादितिन
व्यापकमैस्त्वविध्याकांक्षातात्स्तरणेसतितदन्यग्रहणेमानाभावइतितर्केमूलेयमितिमान्योक्रमपाल सू
लस्यैवाभावात् नियमेनेत्यनेननत्वत्वेतद्दतिदेशापीतिसूचितं तेनपरिभाषांगीकारेण यत्रनित्यत्वं न
ल्लियावितिविधिग्रहणलिंगमितिसीरदेवादयस्तत्र तस्यान्यार्थतायाभावेपदस्यप्रत्वान्तेषनयल्लाद
नत्यपीति अन्यथानक्रासेटितिनिषेधनसेटत्वदभावात्किंतस्यकाविशेषायमैत्वाद्दतातिदेशोनेत्वात्वा।
स्यात्निषेधवैफल्यंस्पष्टमेवेतिभावः तेन एतदनित्यत्वेन देशापीति अतएवाग्रहीदित्यादावीत्वंस्या
निवृत्तेटत्वादिटईटीतिलोपसिद्धिः एतत्सर्वं न्यायबीजानित्यत्वाद्रूप लक्षणादिश्रमपशसंगाराद्तत्रुसा।
नारंसेत्सुः सत्रूपानोस्यपिस्यादिति व्याम्निस्यापादितिभावः अगांसत्तासत्रेइतिपाठः अगसंत्तोदेशपकसत्रे
इत्यर्थः अन्यपक्ष तस्यैवक्वचितन्यैवपाठः इयंवागसेतिसूत्रेइतिपाठः वत्वयंपठितेसनेनवाचति
कत्वंस्यायेत तत्रैव अंगस्येति सूत्रेएव अतएववर्णान्यत्रपरिभाषांगीकारादेव तत्संस्कारापेक्षकिस्वा

५

प॰
टी॰
१२२
122

रस्य मात्संगमेतीति तत्रेति अंगाधिकारत्वमेवेत्यर्थः परिभाषापेक्षयांगाधिकारेणाच्चवादस्याप्रकरेशक्ति
त्वं शक्नमेव द्रष्टयति अत्र एवेति नन्वत्र ह्यर्थं तत्र कत्वेन लक्ष्या संस्कारकतया वक्तो अस्याभावादेवेत्यर्थः नि
ति निस्त्वरितमित्यत्र एतत्वेनान्तत्र संगतेः स्पष्टैव अत्र एवानान्यातत्त्व्याख्याने किंतु अन्यथा भगवतात्र
एव वाचकरकालसंयोगेन मित्यादौ प्रत्ययग्रहणेव सार्थविज्ञानप्रत्ययग्रहणाभावश्चेत्वेव शुकल
त्रयोकागतिरत्र अद्रोकेति सनेत्यादि सूत्रयोरित्यर्थः आख्यानादिति गर्गादिभ्यो जिगीषु [illegible] प्राक्काद्याप
कान् आद्येमतौ वकवशनिमनस्य सादृवर्याउपसर्गस्य घ्यीति बहुलग्रहणानुवृत्तेर्वेत्यतिवोदृश्यति भावः।
सादृवर्याप्रसंगान्साज्ञात्याग्रहणनत्रविषेति परा उत्कृष्टा सव सव्यापि व्याप्तिन्यायात् तेन परिभाषागीका
रेण नैवात्र विपराभ्यामिति सत्र एव अस्यालोकसिद्धत्वं प्रतिपादयति सद्देति सद्गाम न सद्प्रयोगादित्रू
पमित्यर्थः नव लोके दृष्टसादृवर्य संबंधस्य रामलक्ष्मणाविस्तारेयकत्रकार्ये प्रसिद्धमित्यः सा [illegible] पेक्षत्वस ता
बंधरूपस्याभिधानियामकत्वं दृष्टं न सादृश्यनिकयमुकार्यसिद्धिरत्र अद्रामेति सदृवरस्यभावः सादृव
र्येन त्वनयोरेवेति सादृवर्यशब्देन सादृश्यलाभादिति भावः न स्पैवनत्वेदृत्वंतरमासमदृशयोरिति कवि ५५

ध्ये-२२

व्यभिचारादरेस्तु मार्गश्चेति नन्वेवमपि येषां साक्षात्संबंधो न क्वापि गृहीत इति कथं प्रकृतार्थसिद्धि
रत्याह धातिनमिति दृष्टापचारः अनियतार्थकः तदाहवनैति वा वर्ण्यनैवेति लक्षणादावित्यर्थः अ
नर्थकस्यापि तस्य सत्त्वात् द्वितीयकोटिप्रदर्शनायैवमुक्तम् कर्मप्रवचनीय इत्यन्वयः अपशब्दः आ
येतिशब्दः अग्रहे समस्य व्याख्यावर्जनेति नार्थः प्रयोजनं ध्वनितत्वविशादयतितेनद्रीति पतन्नेतस्यो
क्षाख्येयेणेत्यर्थः माहेशस्य हिह्निरित्यादिः कृत्वोर्थस्य वतुरशब्दस्य कृत्वोर्थानामितिपादेप्रत्ययापेतं
प्रयोगापेतं वा बहुवचनं स्तव रितिशब्दस्योक्तपदार्थो न तु सहङ्गस्माद्रुतएव संयोगे विप्रयोगश्चेति
हरिकारिकाव्याख्यावसरे माङ् वर्ये पंचम्यपाङ्परिभिरिति सूत्राद्यव्यवर्जनार्थोपसादवर्णात तदर्थस्यैव परैः
कर्मप्रवचनीयस्य ग्रहणमित्युक्तं हेलाराजादिभिस्तस्मान्महरूवरण संबंधन्नानमूलक तदर्थमाश्रतासर्थं
ग्रहोः स्यावीजं नदाहास्यचेति उद्योतादावित्यर्थः वाह वर्षप्रसंगादाह नन्वस्तीति पतत्श्रुतानुमितयोः
श्रुतेनैव संबंध इति परिभाषोक्तमितिमन्न वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्यानेयफलेनानश्रुतानुयोगिकसंबंधस्य
वविवक्षितत्वात्तदाह श्रुतेनेति वर्तीपान्तित्यर्थैकेवक्षछेयमाह नानुमीति पतदर्थमाह प्रकेति श्रुते

गा

प॰ दी॰ १२३ तस्यानपायस्य ननत्वमिति सूचितं स्फुटीभविष्यत्युपदेशमेव प्रकरणशक्तेरेव सत्वाल्लिंगस्यागः श्रुतिप
123 दं तत्प्रतं हीनभून्न्यायसंचारस्थाननायत्तदा दृश्यकरोतीति श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्ब
ल्यमर्थविप्रकर्षादिति न्यायेनेति भावः तत्र प्रस्तीत्यादिसूत्रे लिंगप्रकरणबाधे इदं च तन्त्रं भवेद्बोध्यं तदृष्टा
वे श्रादृशीघ्रीति गृह्यमाणस्य द्विविधश्रूयमाणत्ववतः प्रवृद्धिश्रुतत्वस्ताताड्बवारितत्व प्रत्यतराको
ताद्रूपस्थानप्रमाणलब्धत्वेव प्रवृत्तमिति तत्तउभयाकांताद्रूपप्रकरणशामकत्वमिति बोध्यं तदेतदध्यनयत्न
कार्थैतापकमप्यस्तीति तद्वचयन्ताहान्तपवेति एतद्वचनसत्वादेवेत्यर्थः तत्र नश्रेसकशब्दाणां द्वित्वस्यैव
मर्थमित्यन्वयः गृह्यमाणशावंतेति सूत्रद्वितीयप्रकरणतत्वं नत्रेकवलस्य लिंगविशेषणत्वापि सिद्धिर
तस्तस्यफलं सैव प्रवृद्धेयमादवेति द्वितीयस्य वेदमिति प्रस्तीत्यादौ तनतस्य विशेषणं श्यादौ तदभावा
तस्य विशेषणमितीत्यर्थः तत्र लिशणादौ तत्कस्य विशेषणमिति प्रश्ने तत्योक्तं तेनार्थतः परिभाषात्यति
तेवेति भावः प्रकृषांतमरे वसीर वाग्यकिंत्वेऽयति के चिदिति श्रुतेन मातारूढ्बवोधिनेन प्रवृत्तमित
त्वं च प्रथमतेन प्रकरणशामकत्वा किं न सामान्यरूपेण प्रतीति विषयत्वं तेन न विशेषविषयानुमानान्तदाहुरपं ५९

त्या=४

तीति सिद्धेरिति एतेन नत्रि इत्यवायमर्थ इति ध्वंतो लोकं लोकन्यायत लक्ष्योयमर्थे लक्ष्याचपश्यति स्मार्ता त्वि
ष्टेनानुमितं वा ध्वन इतीति सीरदेवोक्तं वा पालमसे वेव ध्यापतेः यत्र पुरुषोत्तमदेवः यामद्दरान वैतिनिर्दे।
शोः क्रतनहि त्वोत्र ज्ञापक इति नन्वत्र लोपमानि निलोपसंभवान्तरा द्वितन्तयेति उद्योतादावित्यर्थः श्रुत
त्वप्रसंगादाद्दनात्विति परमेणेति प्रतिनिदिष्टत विभक्त्याविशेषणमिति समासइति भावः आदिनापरम
कारकेइत्यादि परिग्रहः नञ्नायं नियतदोषः लोके स्वरस्यानिपतनत्वात् छंदसि तत्वादेव सपरिहरत्वात
तस्माद्दनयेति परस्यापि सिद्धइति शेषः लक्षणेति अचलक्षणं चप्रतिपदं चेति द्वंद्वं केवलो कशब्देन तत्
नीपात्समासः द्वंद्वे नेश्रूयमाणत्वात्समेकं संबंधः लक्षणशब्देनच सामान्यलक्षणमत्र प्रतिपदोक्तसम
भिव्याहारादितिबोध्यं तदाह लक्षणेत्यर्थ इति एकदेशसेतिभावः अशंशाद्यवापीदंत्यवं एतेन
लक्षणं लाक्षणिकस्यपवारादितिसीरदेवोक्तमपास्तं अचलाक्षणिकत्वेविदशेषमनत्वमिति सीरदे
वस्तत्र प्रतिपदोक्तेपितत्वस्पष्टावितत्वदादाबुकस्यले विभाषादिक समासे इत्यादौ च सत्वेन तद्दोषाप
त्तेः प्रतिपदोक्तत्वं वा विशिष्य प्रतिपादितत्वमत्र ननु तत्र स्वदर्शवार्थविहितत्वं दृष्टा सिद्धेरति हापनेश्च

न्य

पं॰ टी॰ (२४ १२५

तदेवप्रतिपादयन्नाद्यदोषमुद्धरति नन्विति प्रतिपदेत्यस्यायमर्थः पदश्चार्यौ च तेभ्यो निर्वंशात तदेव प्र
द्धिनाध्यकृति विशेषपरिग्रहः विदितो रीति द्विधनत्वाद्दशः स प्रतिपरोक्तोः न लक्ष्मैव स्वरूपणमित्यर्थः प्र
तिपदोक्तत्वस्य तत्र हेतुत्वायनतामयार्थं प्रतिपादयन् परिभाषाबीजमसंताध नयन्नत्र हेतुमाह शीघ्राप
ति द्वितीयो दोष इति तदनुवादेन विदित समासादिर्यत इत्यर्थः लाक्षणिकशब्दतामर्थायमाह विलम्बि
ति यद्यपि शब्दार्थमाराये वो लक्ष्यले निर्वाहस्तथापि ज्ञाननिर्वाह इति तामर्थीयो वह्यपकत्वमिति धनयि
तं द्वितीयदोषमुद्धरति पेइत्यस्येति लक्षणेति द्वतगर्भाविशेषणान्तर्वै लक्षणेपतान् पाइति रूपं नत्वना
यं परिभाषाशब्दार्थ इति कथमत्र प्रहतिराद्येत यापि साफल्यान्नैव पर्यन्नमत्र आह इदमेवेति शीघ्राप
स्थितिविलंबोपस्थितिकत्वरूपमेव यत इत्यर्थः अत एव आप्यगत इत्यत्र विभाषाय इति नाप्युपलभ्यरी
तिपाठः एतेन प्रतिपदोक्तलाक्षणिकशब्दयोर्यथाश्रुतार्थं निरासः एतेन लक्ष्यत इति लक्षणमनुमेय
प्रतिपदोक्तं प्रत्यक्षं तथा च प्रत्यक्षानुमानयोः प्रत्यक्षं बलीय इति न्यायसिद्धत्वमिति भ्रान्तोक्तमपास्तं ग्रन्थेन प॰ स
नैवसंग्रहात् अशब्दार्थत्वाच्चतथाप्यनेसेवबीजमाह बीजं तत्र इति बीजं तथा च लौकिकत्वाद्बलीयस्त्व

मूलकोपन्यासः एतेन विस्पष्टकारादित्वमग्रज्ञापकं तदकोरदानन्त्वाभवः सिद्धमिकारादित्वमिस्यवः
नप्रसक्तस्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्यत इति सीरदेवधृतानाग्रुकमपालं वेणति कृतग्रहद्धानोरित्यादावि
त्यादाविस्यर्थः संचारीतित्तचैवेतिभावः दीर्तिताग्रुक्तिं(व्रज्यतिपत्विति दृषितमिति शान्तत्रभाष्या
विरोधा एतेनेकदेशग्रहणस्यान्यथात्वाखेतिभावः नन्वेवमप्यापयतीमवृत्कथमुकरापस्य घेटः क
थंचग्रहणमनग्राह्यतिस्येति पाचत्वरेतिनिपातग्रहणमपीह ज्ञापकं वाद्यं महेति अन्यथाः नयात।
स्यैवग्रहणं नजसंतत्स्यानितहैपर्थ्यमस्पष्टमेवेतिभावः एवं अतिमललक्षणअतिपदोक्तपरिभाषायांगीका
रे अनेनसंगतिः सुविनापरिभाषाग्रुक्रमेणास्तेर इति अन्नाविनीत्यत्रानिषेधेऽतिशेषः अन्यथा अस्या
अभावेनातिविशेषविमर्यः निपथइमसादाविनीत्यादिः नन्वेवंदाशासिद्धावपीनरांशामसिद्धिरतनग्राहत
नवेति दोषःपित्वेनचेस्यर्थः लक्षणप्रति पदोक्तपरिभाषानंतरमस्योत्लेखेननंतरपवादत्वमेवेतिधम
निरामायादेयंचेति अत्रैवोत्लेखस्तज्ञापकान्तरोपादशोकवनिकान्यायात्मवेनेमोविन्याखेतिभावः
वायकेतिवाध्यसामान्यचिंतयायेननाप्राप्तिन्यायादितिभावः एतेनांतरेतिन्यायेन लक्षणस्यापवा

एकेनिसीदेवभ्रांत्याप्युक्तं नतदनित्यत्वादेवसिद्धेरयंनिष्फलेतितन्नरुक्मंचायासंनन्वेवंगातिस्थेयस्याचापिसर्वग्रह
प॰ णापत्तिरतआदृगामीति गाधोर्ग्रहणेग्रहणपिवन्योग्रहणमितिभाष्योक्तेरितिभावः एतेनलक्षणप्रति
टी॰ पदोक्तपरिभाषायाएवेयंवाधिकानानिरस्तुठांयकपरिभाषायास्तस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वात्क्वापिल
१२५ ग्विकरणपरिभाषायाबहिरंगत्वात् अतएवनेर्गदेत्यत्रमाङ्मेङोरेवग्रहणंनतुमामानेत्यस्येत्सिनिसीदेवा
125 युक्तमायास्तं नस्याः प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् अतएवनेर्गदेत्यत्रद्वितीयवदिरंगतस्प्रत्ययवत्त्वात् न
त्रतद्ग्रहणस्यैहत्वाच्च अतएवनयन्तस्यप्रतिमातीत्यत्रदायैतंचंद्रगोमिनाअप्येवंपरिभाषायास्तेनवाधि
का लक्ष्याद्विरोधात् एवमग्रेपि अतएवदाशोदाशब्दस्यघुसंज्ञायांनग्रहणंनापिसादृश्यपरिभाषायाः
अतएवह्वावामश्चेत्यत्रसाबंधकस्यैवभयसादृश्यनात्रः पञ्चोरेवग्रहणंनतुमानतेश्यस्येतिबोध्यं त
दाद्वेत्यत्रेति उद्योतादाविस्पष्टः घुसंज्ञाप्रसंगादाद्वन्तत्वादिति प्रोदितात्गुणादिपरिग्रहः समुदायेरति त
थानिर्देशादितिभावः लोकसिद्धोयंन्यायमित्याह देवदत्तेति देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राइत्यर्थः यथा
तत्रसमुदायेवाधानत्वंतथाःत्रापिसमुदायस्यैकत्वाभावात्तत्त्वमितिभावः एवं एतत्क्वाप्यस्यवाक्यानां ५८

३

प्रत्येकंपरिसमाप्त्यंगीकारे अनेनसंगतिः सूत्रविना संयोगेगेति पाठक्रमस्यबोध्यत्वान्नस्यपूर्वनिपातः
क्वचिदिति ऋहस्यलेऽस्त्यर्थः वाक्येत्याद्युक्तिः अयमपिलोकसिद्धएवन्यायइत्याह गर्गाइति नन्वक
यमनयोर्विवस्याऽऽहत्वस्यइत्येयत्वादतआह लसेति इदंलक्ष्यैकचक्षुष्कभाष्यकारमतेनलतणौकवश्च
ष्कमतेनादचेति तेनात्वर्थत्वादिरूपगमकसमुच्चयः तथाव्यक्तादिरित्यस्यनारशागमकवतीत्यर्थः ए
वंचयथानञ्चवाक्यशेषात्वंतथात्रापिलक्ष्यानुरोधादन्वर्थत्वादिगमकवलाद्वानत्वमितिभावः गर्गाः
सहनभोक्तृत्वमित्यर्थे समुदितेः प्रत्येकंवाभोजनवद्भय यथावाक्यपरिसमाप्तिरित्यस्यन्नाचोपयोगः
लक्ष्याभावात् अटकुद्याङिव्यवसमुदायव्यवायेऽस्यर्थस्यासंभवात् प्रत्यंतरसमुदायग्रहणस्यव्याख्या
नसापेक्षत्वेनतत्त्वारि भाष्यैवनिर्वाहाच्च एकयोरित्यादावेकवाक्यतानेकवाक्यतयोरपिव्याख्यानेता
लाभाच्चएतेनतौवदंतः सीरदेवादयः परास्ताः आद्यविषयविषयामाह तल्लिति जातिपक्षेतत्प्रयो
गस्यवस्त्रमाणत्वादाहव्यक्तीति दीर्घेति व्याख्यानादितिभावः यस्येति शेषषष्ठ्यासमासः अन्यस्वर
केति यन्न्स्वरकोच्चारणतद्भिन्नस्वरकस्येत्यर्थः संज्ञा नदीसंज्ञा परिभाषायांनत्वेपिलक्ष्यसंस्कारकत्वा

प॰ दी॰
१२९
126

केवलत्वानुपयोगादाह्यसत्वीति शेषः हरणमिदं स्वरूपेणेति तन्नद्रूपेणेत्यर्थः वारित इति अनेनावग्रहे
एवमिति सूचितं तेन लोकेपि विधेयेपि न लतिः अग्रव अस्या परिभाषायोऽव आदिनावतरनङ्गुदोदात्तवदा
तरस्यादिपरिग्रहः एवाभिन्नक्रमः उच्चारणे नैवेत्यर्थः स्वरूपोच्चारितेनेति विशेषणस्य फलमाह स्वरूप।
इति इतिशब्दो दोषुत्क्रमेण दोदात्तादीनि अग्निनियत्ने इत्यस्य पत्न विशेष्यत्वेनान्वयेकस्य फले आह उच्चा
इत्यादि नत्वनेनेति स्यात्स्वरूपत्वेनाभाव एतदर्थमेव एतदुभयार्थमेव एवं अग्निनियत्ने इति विशेष
णोपादाने तु दात्तादयशब्दाद्धर्मपरा धर्मिपराश्चेति न दोषः भविष्यतीत्यस्य स्वमिन्नवारितार्थ्योदिति शेषः
अग्रस उदात्तग्रहणस्य पूर्वानस्य यद्वाग्रस्यान्यायस्य उदात्तग्रहणस्येति शेषः दाते इति समासस्वरेणेति भा
वः अपिरनुदात्तस्यउच्चायकः स्यादिति तेनेत्यग्रेष्या न्यत्र रूपोच्चारणस्येवसत्वेन यत्नविशेषाभावादिति शेषः
एवं च केवलेनुदात्तएवस्यादिल्लुदात्तग्रहणं वृदितार्थमिति भावः नतु निपातनस्यात्ले यत्नविशेषाभावाद्वतस
रीत्यादिभाष्यासंगतिरत आह एवेति नत्वेवंतापकरभाष्यासंगतिः तत्राप्युक्तरीत्यातदुच्चारणस्य विव
तार्थत्वसंभवादत आह द्वै स्वर्यैताति पाठ इत्यस्याद्याध्यायोत्यादिः पूर्वं ग्राह्यत्वासिद्धान्तमाहएवेतिति सा ५८

मान्येनोक्रमसंर्थेषुक्रेषुविशिष्यात्इतिस्वतन्त्रस्य मग्रहंदेहीति अत्रापिपाठोलेखकप्रमादात्अन्यथवया
देहैकेयदाद्रयइति स्त्रविनामस्तविंतयात्संसर्गीति ग्रे स्वर्येणसंसर्गेणसापठितेसत्रमानेध्वनयनसंस
र्गारिपदोक्तिफलमादर्त्वाविदिति अपिंतुक्रमेपाठोपीत्यर्थः यदिकेयदोक्तोर्थः स्यातर्हितत्राशंकै
वाप्तकास्यात् यद्यपितत्रद्वंद्वेनसमासांतोदात्तत्वेतान्वेमितशेषविघातेननिर्देशाप्तुदात्तस्यनाप्यंता
दात्तस्यनिर्देशइतिशंकाप्तुकैवतथापितदीयविग्रहवाक्याभिप्रायेणशंकारिसत्वमितिभावः तत्रैव
क्षिपतेः णत्वंस्वीकृतेतन्त्वरिभाषायाश्चतुर्थमाने: णिग्रहणाद्युपायस्योपायांतरापहारकत्वाद्बाधकाभावे
पिविधेयेः णिग्रहणस्यापतिरथस्ययइतितस्यैवनिषेधोऽतद्यात्विधेयाणिति अपप्रत्ययस्यापोगवि
भागेनसर्वनिषेधकत्वादेतेनानुदिदित्वेवासिद्धेणग्रहणेनात्मसगुणभेदकत्वंतत्राप्यनर्थस्यनिसेधमित्व
पात्सं विधेयेप्राप्तभावेनानुवादेदोषाभावेनवतज्ञापनेफलाभावादितिभावः अतएवविधेयाण्पेनद
प्रवर्तनादेवप्रत्रमानेस्तवयनूदशापतिपरिदरनूतएवतद्वानिति निर्समित्यनेनपतेनक्षिप्राभावं स्व
चितः प्रवर्तनाणोपक्षिपतेरनुत्तेः फलमादर्मानीति तेनैवेष्टसिद्धेरितिभावः प्रत्ययकन्यायस्य ननेवे

प॰
टी॰
१२०
127

मरत्पारैरसर्वग्रहणापत्तिरतआह पूरत्यादाविति हृद्धिसूत्रेभाष्येस्पष्टमेवं देवदत्तोमृज्यतीत्यादित्यापत्त्या
त्वमूलमितिभ्रांतोतकंतत्रतदुक्तं यत्वादिदमुक्तमितिदृष्टान्तस्यापिलोकेसत्वेनाज्ञापि हृद्धिविध्यापत्तेः एतेना
श्रीयमाणेगुणेणभेदकोभवतीतिपरिभाषांतरमित्यपास्तंफलाभावात्तदाहे त्यत्वेति संज्ञाप्रसंगादा
दूनत्विति इत्यत्रैति सूत्रेइतिशेषः इत्यादावित्यपपाठः स्वसाकृत्वमिति पूर्वपदादिति सूत्रेणेतिभावः
नाग्रामेरिति तथाचयेननाप्राप्तिन्यायमूलकत्वमस्याइतिभावः परिभाषांतरमाथकेसीरदेवायुक्तमति
प्रसंगंनिरावष्टइत्यतिभावः पुरातनेति सायमितित्रुमन्तस्यप्रर्थः प्रात्मेपीतिपाठः प्रात्मेनीतिपाठयद्यपि
तथापीतिशेषस्मरणेनवाक्येयं हृचोदेति बाधकस्यपुराणेतितिनिपातस्यपक्षेबाधनार्थंतत्रतस्यनिपात
नमितिभावः उभयत्रानिपातनंजलाश्चवादादपुराणेतीति एतेनपुरातनीनंदीदर्थतः पुरातनमुनेर्मु
निनामितिपापभारविप्रयोगेप्रामादिकाविनिभागविनिसीरदेवायुक्तमपास्तं केयदपुरुषोत्तमसीर
देवदीक्षितभ्रांतायुक्तिंत्वेदयतिप्रबाधयतिभाष्यमिति बाधकान्येवसूत्रेत्यादितत्रोक्तेरितिभावः अतएव
पुरुषोत्तमदेवसीरदेवादिभिरप्येवमेवोक्तं एतेननिर्जरान्त्रयाणामितिनिपातनात्देवासिद्धपत्ते(?)णामिति ९॰

प्राप्तयावर्तकत्वेनत्वप्रइतिज्ञापितंतामेवांगीकुर्वन् सीरदेवश्चांतादिः परास्तः संज्ञाप्रसंगात्संज्ञोदेशपक्षेवि
धिविषयामाह नन्वेवमिति पूर्ववत्प्रमाणात् एवंचपरिभाषास्त्वेव कृतेइत्यस्यततोहलादिः शेषादाविति
शेषः इयंचशास्त्रांतरेणभाष्यानुक्तत्वात् तदुक्तमिति दृष्टांतेनलोकसिद्धत्वमस्यादर्शितं मेघोहिङ्गेनेद्र
णैवचवर्षतिनतद्धत् एतेनजलेपिवर्षतीति सीरदेवाद्युक्तमपास्तं प्रयोजनजलेफलत्वात् नन्वुक्तातादृश
त्ववत्वादन्यशास्त्रकृतेऽन्यशास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थस्यात्यशास्त्रकृतमेवकरोतीत्यर्थस्यवालाभान्नप्रकृतसि
द्धिरितिशंकापतितल्लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायविरोधापत्तिश्चातआह सिद्धेपीति स्वतसिद्धेपीत्यर्थः एतेनावद्धा
हकमित्यासीदीर्घसिद्धिः फलमिति सीरदेवाद्युक्तमपास्तं प्रवृत्तापकमपिप्रवाहणस्यठेऽप्रसन्नत्वपदस्या
देहेहिविधानंतदिममवाहणपीमानिनीत्यत्रहिनिमित्तेतिपूर्ववत्प्रतिषेधार्थंप्रमानिनीत्यत्रस्वतेजातेप्र
त्ययेनेननसिद्धिरित्यपिवोध्यम् प्रसंगानांशनिपादयितंशंकते नुचेतिनमानमिति तथाचप्रनरापिरूपस्यापत्या
पत्तेत्यवदितिपरिभाषानिष्फलैवस्यादितिभावः इत्यथोत्तरइति द्विवचनेमानमितिविद्वनक्तइत्यसंगतत्वं
ध्वनयन्नाह समस्ते नन्ववार्तिकंदृष्ट्वाशास्त्रकृतो नप्रवृत्तिरतोभाष्यानारूढत्वप्रममपाकुर्वन्नाह समर्थेति

प॰ टी॰ १२८ तथाचतावतैवप्रामाण्यमितिभावः नन्वलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायस्यप्रामाणिकत्वेपिप्रकृतेविकारकृतलक्ष्य
भेदादप्रामाण्यमुक्तंतेषामलक्ष्यत्वस्यैवानभ्युपगमादिति लक्ष्ये इति न्यायेत्यर्थः विकारकृत इति पाठः विकारागमकृ
तइत्यपाठः आगमकृतलक्ष्यभेदाङ्गीकारात् भाष्यानदलाभाच्च भाष्यादिति नचहिउदवोढामित्यादावोत्वा
द्यरत्वाहृदद्य्नेति ब्रह्मैववर्णपदसामर्थ्येनोत्वेनेहंसाधितंप्रत्ययापुनर्निहृत्यापत्त्याभावात्सङ्गतिः स्पष्टैवप्र
तीयते निश्चीयतेतदसङ्गत्यापाद्यत्वञ्चसम्प्रश्नमित्यादेरन्यच्चेति उद्योतादावित्यर्थः तत्सङ्गादेवाहतत्वेति
धातोरिति प्रकृतिभावसंबंधेषष्ठी इत्यादावित्यस्यापतिरित्यत्रान्वयः सकेति सकारादित्वरूपोयोविशेष
स्तदपेतत्वादित्यर्थः नन्वतथापिबलादित्वापेतत्वेनसमत्वमतआहआत्मनेइति इतिकेचित् वस्तुतस्तुती
त्यादावात्मनेपदनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वात्तदन्निह्नइतिपाठः सर्वनिमित्तकत्वस्याभयत्रतत्पत्वादात्मनेपदेवात्म
नेपदेति तथाचापिकनिमित्तकत्वेनाचतत्त्वबोध्येवोत्यर्थः सत्वाद्यहेतोः प्रसिद्धत्वसूचकः सत्वानुपपदमेव
व्यक्तीभविष्यति अन्तरिति अन्तरङ्गादुपजीव्याच्चेत्यर्थः आश्रित्यादि सन्तुचापकः तथाचानपोत्तरङ्गमपिवि
कल्पचापित्वात्तत्रनिषेधइतिभावः नन्वकफलस्यवत्तद्ग्रहणसामर्थ्यादेवसिद्धिरतआहवचनस्येत्यर्थइनीति न २१

६

त्रुपरिभाषायोगीकारेणासौत्रपदस्यामार्थत्वेनोचितमनन्याहृतएवेति तस्यसप्रष्ठार्थत्वादेवेत्यर्थः ह्वनादिभ्यो
यद्यप्यासंतत्वेनविवचनन्यनतयासर्वेणानिषेधसिद्धेरितिभावः एवमंतरंगतत्वस्यप्राबल्यमुक्त्वोपजीव्यान
त्साधयति अत एवेति उपजीव्यत्वोपितत्वाबल्यादेवेत्यर्थः अनन्याप्तनत्यपरिभाषायास्तत्यार्थाभावे स्वमते
तस्यतत्वेनप्राबल्यस्याभावादाहमीमांसेति ननूयाजेष्विन्यादौपर्युदासएवनभसज्ञप्रतिषेधः विहित
प्रतिषिद्धत्वेनविकल्पापत्तेरितिचेत्रुक्तंसः विफलत्वःमंत्रपाप्ता नञ्वादेः अतएवनिषेधप्राबल्यविका
ल्पालाभादेवद्वंद्वेवेत्यसेनिकृतेपीतिइत्यत्रिममिमितिवाधेषः अन्यथोक्तरीत्याद्वंद्वेवेत्येतावतैवविका
ल्पलाभेनद्वंसगतिः स्पष्टैव नचतियमार्थतदितिवाच्यं विधिनियमसंभवेविधेरेवन्याय्यत्वादितिभा
वः अस्यालोकसिद्धत्वमाहविप्रकृतेति प्रासस्यविधेर्निवर्तनायेत्यर्थः यस्यपरक्रमलनायगृह्णातिस्त
स्यतत्वेलोकप्रसिद्धतरमित्यपवादन्यायेनैतद्विषयेनंतरगाद्यसंभव इतिभावः नचित्वादिष्वनातीपदेशो
यद्योग्रहणमत्रलिंगमन्यथाद्वंद्वत्वकमेवायेतिसिद्धेतद्व्यर्थंस्यादेवेतिवाच्यं ननुमतेति तद्यादिउत्तर
पदत्वेवेत्यस्यप्रत्याख्यानावसरे सर्वनामस्थाने इतिप्रतिषेधोनपाप्नोतीत्युक्तेः कमेरिमद्गणिङ उत्रुंवध

प॰ टी॰ १२९

129

योः सावकाशत्वेन प्रतिषेधवर्धीयस्त्वान्न निषेधः प्राप्नोतीत्युक्तं प्रत्ययसंज्ञा दादन्न विति स्वार्थिके दोषाभावा
दाह्यान्तेनेति नञर्थस्यैवाभावादिति भावः स्वार्थिके सत्वेपि तेन स्वार्थिके अन्वयव्यतिरेकयोरभावात्प्रकृत्य
र्थप्रत्यायकत्वमपि दुर्वचमत आह यस्यार्थ इति तत्वेनाभिमत इत्यर्थः अनेन विकारागमयोर्नान यातत्व।
मिति सूचितं यत्र हि प्रकृतेः प्रत्ययगर्भस्तत्रैवास्याः प्रवृत्तिः नहि विकारादिरर्थवती ति बोध्यं प्रकृत्येति अ
न्वयव्यतिरेकयोः सत्वादिति भावः इत्यस्या प्रत्ययपदार्थस्य प्रपिना प्रप्रत्येत्यर्थे बोधयति यः सप्रत्यइत्य
स्य परिग्रहः तथा च प्रत्ययशब्देन अकर्तृकमप्रत्ययोन स्य अतंन स्वार्थिकत्वावच्छिन्नस्य नन्वेस्वीयार्था
भावात्स्वार्थे इत्ययुक्तमत आह स्वार्थे इति स्वशब्दश्चात्मीयवाची नात्मवाचीति भावः अस्यात्मायसिद्धत्व
मात्रमेवेति अमय इति मेरित्यर्थः एतेन यावादिभ्यः कनित्याद्युदाहरणेतः सीरदेवादयः प्रत्याख्याताः तत्रिस्य
इति नवृद्धिप्रारब्धस्येत्याद्यर्थे योगविभागेन भावे एव नकमादावनेन न्यायेन स्तक योगविभागप्रस
गादाह योगेति सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाद्रेशेति एवं अवच्छेदमाह नविति नलदिति योगान्तपि विधीति
कर्माणि किः यदि विभक्तस्य सर्वविषयत्वं तर्हि नस्यैवेष्यत्वमेव विकल्पस्य पतंशांकेवन सामान्ये बाधकाभावा ८२

ज्ञएकयोगवत् विकल्पप्रसंगाद्याह पर्यायेति एतेनान्यत्र सा: स्तीति निरस्तमिति अप्रसंगमानमाह नत्वनयेति व
द्धपस्त्रेषित्यर्थः विभाषेति सूत्रेति अन्यथा सर्वत्र वेत्येव सिद्धे तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः ज्ञापकप्रसंगा
दाह ज्ञापकेति अस्याबीजमाह स्पष्टमेवेति ज्ञापकशब्दार्थमाह अनुमानादिति तेन तत्समावैचित्र्येकत्वेन अस्या
भाष्याभिमतत्वमाह भाष्यपीति स्त्रीप्रत्ययादौ भाष्यपीत्यर्थः आदिना स्वतन्त्रमित्यादिपरिग्रहः नन्वेवं न्यायसि
द्धानां सार्वत्रिकत्वापत्तिरत आह ज्ञापकेनीति नतु स्पष्टाक्षरोगोरवमिममनुमानाद्योपनमिति कथमसार्वत्रिक
त्वमत आह न्यायेति प्रारंभेन यात्रयोगस्तस्याभिप्राय इत्यर्थ केषांचित्प्रयोगानां अन्येषामपरिभाषार्थानां अस्या
दाहरणमाह यथेति न्यायेतिपद्या गुरोः स्थाने शिष्यो याजयत्कुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभेत न तु ह्रदत्रापि
सिद्धिरित्यर्थः इदं च स्वतन्त्रमिति शास्त्राविषये बोध्यं ज्ञापकेति अदोजगिथरियत्तयसलुवय इत्यर्थः विक
ल्पप्रसंगादतिदेशप्रसंगाद्याह इनविति न्यायो साध्ये आदिना ठत्वादिपरिग्रहः ह्रस्वमिति तथा च दोक्ता
दोक्तेनतिक्षिपतिर्बोध्या अपिर्भिन्नक्रमः इत्यस्यापानिरपीत्यर्थः अपिना पाक्षिकेष्टसिद्धिसमुच्चयः अयं भा
वः यद्येकस्याप्राक्कृतेरिमसाः संचारोऽपीनरसंभावनाया दृष्टिभाभावसंभावनाया अस्तत्वान्तेष्टसिद्धिर्यदाः

नित्यत्वादिनानाश्रयणं तदापत्ति पूर्वत्रेति यत्र पूर्वत्रासिद्धो यं शास्त्रं न त्वाहित्वेऽसप्रतिषु ते इत्यर्थः एवं सति पू
र्वत्रासिद्धमित्यधिकारादेकवाक्यतया तत्र त्यार्थमाहहित्वेति परिभाषा या उक्तार्थं ध्वनयन् तदानर्थक्यं परिहरन्
तन्नियमादाह पूर्वत्रेति लक्षणया तत्स्थतन्यरत्वं गृह्यादित्वाद्युग इति भावः एतेन हित्वे कार्ये पूर्वत्रासिद्धमिति सू
त्रेण प्रवर्तत इति परिभाषार्थ इति सीरदेवाद्युक्तमपास्तम् उदाहरत्वात् परिभाषाणां फलवत्त्वनियमादाह पूर्वत्र
चेति कुत्सहितित्यस्य तथा चेत्यादिः एतेन नत्वचं संचारभ्रङ्क्त्वंन्यांतः परास्तः इयं हित्वाश्रयपर्वणस्यान्यत्रासिद्ध
त्वपक्षकार्यं तत्र सर्वत्र प्रवर्तते प्रमाणतो मानाभावात् उपोत्वादिश्रयानुपकदेशिन इति न दोषः अतिस्मत्वाच्च
यं उभेऽभ्यस्तमिति लिंगात् तेन घृणिना येत्यादि सिद्धिः वाक्कुवाग्या इति भाष्योक्तलक्षसिद्धयेऽयं तरमपरास्तः
स्वीकार्यं तदाहूत्यन्यत्रेति शीवरावाविन्यर्थः स्पष्टयमिति वार्तिकत्वेन पठितेत्यर्थः एतेन तन्नेने इति योगविभा
गस्य हेयपयमित्यपास्तं तस्य भाष्यादावदर्शनात् यत्र श्रूशास्त्राय अनेन कृत सर्वकार्यकेत्यर्थकं सर्वस्य हेत्यन्यच सर्व
गृहणमनुज्ञापकमिति सीरदेवादयस्तन्न तस्यान्यार्थत्वस्य भाष्य एव स्पष्टत्वादिति दिक् उक्तोपयोगित्वादेवा
हृतन्वितिसूत्रादिनागवामभ्यान्तं चसप्तमीमादिपरिग्रहः विधानादिति प्रयोगभेदेऽवैकप्रयोगेऽपि तयाऽर्थवार त्वा २३

दिति भावः एकस्याइति यतोऽनइति शेषः यत एकस्याः आकृतेः स्वत्वपरस्य प्रयोगश्चरितः कृतोऽन्तः द्वितीय
स्यात्तृतीयस्याश्चेनेत्यर्थः वचनग्रहणादि समुच्चायकः अश्ववीजं धनयन्त्रति प्रसंगप्रमार एवेति अस्विवाञ्चेगो
स्वस्वानां चेत्सके स्वानां स्वामी गोश्च भृतिपतीत्यर्थान्तरेऽपतीनि दिति भावः तथावलोकसिद्धप्रतिपत्तिलाघववृ
लकीर्यत्यायदृति बोध्यं तदाहेत्यत्र चेति उद्योतादाविस्पष्टं भाष्ये इति नच हिस्त्त्राद्वे पलिङ्पस्सैवाउ
प्रयोगोयथास्याद्रत्ययस्समाभूदित्स्वतरमवायासंविद्यतथासिद्धातितं कैयटेनवेदमूलकत्वमप्यस्यास्त
ञोके एतेनैनामवदन् सीरदेवादिः परास्तः द्वित्वप्रसंगादाहनविति अचत्वादिसस्यसंप्रसारणादित्यादिः
तदाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वादाहसंवेति रणमेवेति अन्यथावचनादीनांथत्वादीनां वाञ्छनैव सिद्धे किंनेनेति
भावः इदं विद्यायेत्यादि द्विरूपं फलान्तरेति रमाहलोपेयदुपारनिहातित्रूपेत्यर्थः भृशोज्जहूवतः श्वशुवतरित्या
दौ निमित्वादिनात्तस्मिद्विभावः भाष्ये तु नतोपरिहरति एचोवृतिएनतोभयेषाय्यहणेनेयत्नापिनातद्वित्वप्रश्नं
स्यादेहस्त्वादिशेषं वापित्वासंप्रसारणंयथास्यादिति सीरदेवास्तुक्तं सद्द्विवेहा विति सन्नस्यावर्णग्रहणान्ता
पकं उट्वानिनिसावर्तं कंद्दितदिनिस्यामकदा प्रकृतेचापासान्तता हेत्यत्र चेति उद्योतादाविस्पष्टं वस्तुतो।

प॰
टी॰
१३
13

भाषविकारेष्ववाप्यवाधकाभावाभावेनेष्टानुरोधेन कार्यग्रहणेष्टसिद्धावथयादौ न दोषस्तस्मपि बोध्यं श्रूयत
इत्यकाः काश्चिन्न्यूनं वृद्धपतिति यत्रिविति सिद्धिरिति तथा च निरूपितमित्यादावात्मनेपदसिद्धिः अत्यामाहृत योप
देशिकेति उपदेशेभवत्वौपदेशिकः ध्यात्मादित्वाट्ठञ् एवमग्रेपि ग्रहणमिति तेनाद्योगित्वस्यासिद्धिर्दा
मल्लिमित्यादौ च न तत्रादौसाधारणदोषामाहृनमेति नन्वनेयामूलं स्पीदित इत्यादौ भ्वादिग्रहणं यथा कथं
चित्तीरदेवादिभिरुक्तं नद्धिस्त्वन इत्यादावनयानुक इत्यस्यावहनोमार्थकं न हितं वोपदेश ग्रहणानुवृत्तिः
तीर्णमित्यादेः रत्नयैव सिद्धेः तथा नत्वोलिटीति विकृतिनिर्देशाद्येत्नापकइति कथं निर्मूलत्वमत आह भा
ष्येति नन्वेवमपि अप्रतिषिद्धमिति न्यायेनानुमतत्वमास्तामेता विशेषदोषमाह नवेति नवेत्यर्थः नन्वेवं नि
त्यादौ काऽगतिरत आह निरेति नन्वशानीति प्रसङ्गप्रतिषेधेपि शिष्टत्वेयाग्य सैव नेनाज्ञविधानाल्लक्षण
वशात्संपन्नमात्वस्य सीरदेवाद्युक्तं डवंचमत आह सोचर एतेन नत्वोलिटीत्यस्य ज्ञापकत्वमपास्तं सिद्धान्तमा हा
त्वेति कृतात्वस्यैवानुकरणादिति भावः अत्र हेतुमाह प्रयोगेति एवं च फलाभावान्नेयमिति भावः अंशस्यां
तथाहांत्यापीति औपदेशिकनिपरिभाषापीत्यर्थः भाष्यासंमतत्वमाहेत्यादिना पचासेतदिति पचासेत १४

रूपमनुबंधशून्यं तत्र यज्ञेत्याद्यर्थः एवं चोपदेशाप्रवृत्तसंज्ञादिप्रयोगे तस्यानिवृद्भावेन तदिति निबोध्यं ननु
ग्रहणं औपदेशिकग्रहणाभावेत्यनन्तानिरावहे भाष्ये इति शब्दमात्रग्रहणेपि स्वरूपमित्यनेन रूपाश्रयणा
दिति भावः नन्वेवं दादेरित्यत्र कार्यानिरत आह दादेरिति दीतिनानुबन्धकारस्याप्रयोगत्वादाह दादीति इदं च।
प्रावरादीत्यर्थः एतेन घापादादाघदा वित्यत्र देड् धेटोर्ग्रहणान्यूणिदयने प्राणिथपतीति सिद्धिः फलमिति
सीरदेवानुबन्धमन्त्याः नित्याउपदेशेजिमयोपदेशाग्रहणादिति निर्धीनोक्तवापास्तंनतदाराल्पघेति उद्योतादाविय
र्थः अन्यामपि कैपदीति नानुबन्धकाविङ्युनिपदपीति यङ्लुकष्टांदमत्वेन भाषायामसार्वत्रिकत्वाद्भाष्ये
कलत्वाणपान्तजवीइति आदिनावेह्विदीतीत्यादिपरिग्रहः विकरणाइति समपन्नादपइत्यर्थः पतिःनिल
त्वविशेषणं अनुपत्वादनत्यापतिरिति गणकार्यानित्यत्वेन तत्वपरिहारमित्याशयः निषेधइति उपदेशएका
वत्वस्य सत्वादिति भावः यदिति यत्रेत्यर्थः अघ हायतशाब्दस्वरूपं यत्रेत्यस्य सर्वत्र संबंधः इत्युदेति क्रमेणेति
भावः नन्वेवं तत्र हित्वादिकं न स्यादत आह हित्वमिति सनाद्यन्ताइत्यस्य प्रत्याख्यानादाह भुवादेति इति च यथा
तत्वं चेति पाठः गुणोयङिति निश्रत्यघाः भ्यासाभावेन तदानर्थक्यस्पष्टमेव आदिनादीर्घोकिन इत्यादिपरिग्रहः

निषेधेति एतच्च विभाषालभ्यनिषेधेत्यर्थः अनित्यत्वस्य फलांतरमाह तेनेति एतदनित्यत्वेनेत्यर्थः अपिरु
प० क्तफलादिसमुच्चायकः अतएवैतदनित्यत्वादेव किंचिदित्यस्य समवशात्वयः तथाचकेषांचिद्देवतनत्राप्रह्वनिर्न
टी० तमर्वेषामितिभावः तुमत्यातद्वारामन्त्यथाउस्याअभावे तद्वैयर्थ्यं एकाद्यदवैयर्थ्यं नतुतदवक्तत्वेपिग्रा
१३२ गवदंगीकारेः नग्राह्येकामिति तस्यादंतत्वात् तथाचनिर्मूलेयमितिभावः नचेति तथाचनेनतस्यावाह्न
132 स्यावैयर्थ्येन तापकत्वंसहस्यमेवेतिभावः सात्वादिति मुख्यत्वादितिभावाः उपेति अवच्छेदकावच्छेदेनात्वय
स्यौत्सर्गिकत्वात्तस्यानुरोधाच्च तथाचनच्यावत्योंवधिरेवेतिनतापकत्वमितिभावः तत्रेदोषांतरमाह किंचे
तेति उपदेश तत्कालिकेननूपदेशग्रहणस्यैवतत्रनानुष्ठातिर्मानाभावादितितत्रनतत्सहृतिरतआह तत्रेप
ति मुक्तइमत्त्रेत्यर्थः वस्त्वर्थे अतएवपूर्वमवतरणेयथाकथंचिदित्युक्तं अप्रहत्यर्थमित्यस्यागीक्रियमाणइति
शेषः दोषानेयति पङ्कलवकीट अनिषेधोवक्तव्य इति दोषेत्यर्थः नच पङ्कलविकिइदिमइति सर्वसिद्धांतार्थे
शितपाशेषेतिनिषेधविनानुपपत्तइतीयमावश्यकीतिभावः ननुतदभावेपिपङ्कलविषयमेवेतितत्रदो
षोपन्यासएवेतिनत्सिद्धयर्थंतदधिसैवांगीकारेणासिद्धांतार्थावेनतदभ्यासानिषेधानावश्यकत्वमेवेतिनन ६५

द्भावप्रयुक्तभवत्विष्टसिद्धिरतआह यङ्लोपेइति तद्येति उपक्रमोलोपपदेनग्रहेप्यानिवृत्तेनबाधेनस
माधानमुपसंहारस्त हलेनेत्यर्थः नयङ्लुग्विषयमिति ननमात्रविषयमित्यर्थः नतु तद्विषयत्वमप्युच्य
तेलोपत्वस्यव्यापकत्वादितिनोपक्रमविरोधः लोपमात्रविषयत्वाल्लोपसंहारविरोधोऽप्यतआह किंचेति
तस्येति उपक्रमभाष्यस्यतद्विषयकत्वंपंगीकृतेइत्यर्थः पतिरितिनप्रावनतद्विषयकत्वमिति प्राग्कार्यसि
द्धिरितिभावः नन्वेवमपिक्रस्यभिधानमेवेतितत्रकागतिरतआह छंदेति तत्र यङ्लुकि दोषानुपपत्तिर्दो
षानुपन्यासकृतपरिभाषांगीकारापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः यत्र वीजमाहान्यथैकाजितिउक्तप्रकारानं
गीकारेइत्यर्थः उत्तरत्र सूक्तः किंतीस्य ननुतर्हितत्रैवकर्तव्यमतआह हवेति यङ्लुग्धात्वर्थत्वेनाक
रीत्याफलस्यप्रयादेर्निरालंबत्वमितिभावः एवंचतस्यतादृशतद्विशेषणत्वेचेद्धांनास्तिहिंपरिहरति
तव्येति नवास्तित्वेत्यर्थः स्पष्टमेनतत्कृतिग्रहणेयङ्लुगंतस्यापीतिपरिभाषालेङनावसरेमूलेएव
ततः किमतआह एवंचेति तत्रनत्वादिरूनिषेधसिद्धेश्चेत्यर्थः प्रसंगतिरिति एवंचैकदेशशक्तित्वेतनोक्तार्थसा
धकत्वमुक्तभाष्यस्येतिभावः प्रोदीपेइति फलाभावात् यथापीनत्वाज्जपपत्याङमीयमानरात्रिभोजनस्यपीन

प॰
टी॰
१३३
133

त्वोपपत्तिः फलं न तथा तत्र सत्त्वेन दृश्यमानेनार्द्धधातुकत्वोपपत्तिर्भवति किं चार्द्धधातुकस्यायमितो यात्वपेक्षत्वे
पिज्ञानेन तदनपेक्षत्वादिति भावः प्रत्यये चेति अनुतिप्रसंगापहत्वमुपस्थितस्यैव शास्त्रेऽन्वयप्रतियोगित्वांगीकारा
दिति भावः नन्वेवमप्यंगसंज्ञस्यापि कार्यादेकाचोऽगादित्यर्थे न शाङ्गकरीत्यादौ नरावेडेन समस्तत्वेनाविभक्तितीत्या
दावदोषात् भाष्यासंगतिरेवातआह अंगत्वमिति हि प्रयोगे हि वचनमिति सिद्धान्तेनाद्ये प्रत्ययविधानावधित्व
प्रत्यभिज्ञया तदादिग्रहणसत्त्वेन समुदायस्यैव तत्त्वं निरर्थकेप्यंगत्वदर्शनेनांगसंज्ञायामर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः
यस्मादिति येनेनोद्देश्यतावच्छेदकशब्दात्तु रूपीमात्रावच्छिन्नस्यैव ग्रहणाच्च तदादिनिरूपणं चेति नन्वेथा तत्तम
पि समुदायस्यैवेत्येवं कृतौ न समाहितमतआह यातन्त्वमिति अभ्यासस्यानर्थकत्वात् इदमपि तत्रैव निरूपित
मत्रशाकप्रतिपादितं च प्रत्ययभाष्यमपि प्रमाणयति अत एवैकेति तस्यानर्थकत्वादेवेत्यर्थः भाष्ये दादेरिति
तत्रस्य नन्वेवमजर्घाः इत्यादौ विकरणांकुत्सितं नतआह जर्घा इति पाठे नेत्यस्य वापि न येति शेषः चर्करीतमिति
यङ्लुकः संज्ञासामर्थ्यात् तदंतग्रहणसंग्राहकत्वांचैतत् तथा चानेन यङ्लुगंतत्वावच्छिन्नस्य तत्त्वं बोध्यते यदि
तेसत्वादिं तथा बोधनासंगतिरेवतस्मात्तदंताच्छेवानेन बोध्य इति भावः नन्वेवमप्यत्रदोषः स्यादेवातआह ५५

देति नन्वेवमपि भाषायां स्त्रत्व आह भाषायां त्विति तादृशानामिति परिभाषाविषयाणामित्यर्थः अनेन
केषांचित्सत्त्वा सूचिता नन्वेवं शितवादिनिर्देशानर्थक्यमत आह शितश्च आपेति भवतेरश्च इति प्रयोगदर्शना
नुकरणादित्यत्र निपातनाच्च ए अत्रलिङ्निमित्तत्वं भूपङल्कि नआमि रिति नन्निर्देशः सोऽप्यत्वद्द्वाराट् हार्थ
एवयोरेवमप्यव्याप्तीतिभावः मन्निर्देशेति शावादिनिर्देशोऽनर्थकः यान्तुप्रसंगात्सदृशप्रसंगाद्बाह्वन्तत्विति सूत्रतां
विसूचीक्रियतां इष्टानुवृत्तये वाक्यमिति तथाच पदगौरवापेक्षया अनिपतित्वान गौरवे प्रकर्षेण योगविभागे
न भिन्नवाक्यगौरवाधिक्यं स्पष्टमेवेतिभावः पदेत्विति तदनुक्तत्वादितिभावः पूर्ववदाद्रटाऽसीति द्वितीयवा
क्येषु योगेति आङ्‌चापरस्येतिभावः एतेनापिति पदविधानाद्योगविभागो गरीयानिति निरस्तं देवाशुकं परि
भाषान्तरमपातं हीदर्पिदृशांतमपकदेशानुहनिपरिभाषायाश्च निस्सत्वत्वापनार्थमिति वाच्यं गौरवप्रसंगादा
दृष्टत्वेति वैयाकरणप्रधर्ममाचालाघवेनापि उद्योत्सवं मन्यन्ते किं भूतापि कलाघवेनेत्यर्थः एष्ट्रादिति नचादि
एवइगित्यस्य प्रत्याख्यानाय ईकारोईकारौ घापदिस्थानान्तरितायां चलाच्चवादयश्चपदिशे दित्वकं नाभ्यास
पदिष्ठां भंदीर्घत्वेन योरपि मदेशोधयदणासित्वति नन्वेवं मात्रिकयोरवगुणसंज्ञास्यानपरत्वादिति चेन्नतत्र

प॰
टी॰
(३४
134

दीर्घयोरेव निर्देशादिति कैयटः एवमपि तपरग्रहस्वपाठे सर्वं मात्रालाघवं भवतीति तदाकूतं मात्रापदलाघवयोर्वि
वक्ष्यमाणत्वेति तयोर्मध्ये इत्यर्थः एवमेवैक्यमाह तपरेति आदिनाप्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः प श्रो ञ.ऐ श्रो
जित्यादिसूत्रपरिग्रहः तदात्स्वमुपपादयति तवर्गीति ञ्ष्टलकपकालिनि सूत्रे दीर्घार्थः उकमित्यत्रालवयः वाप्यमति
त्रीणीति पाठः अवान्तरपदत्वाभिप्रायमिदं श्वल्युग्रहणे इत्यस्य संज्ञायामित्यादिः तदेव श्वल्युग्रहणमेकं नीयीयेवे
निष्ठा एकशाब्दस्य संज्ञाशब्दत्वात्तावान्तरपदभेद इति भावः ऊकालोज्जितस्य ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घस्तत्रुयोः
पूर्वसंज्ञा न भविष्यतीति समाधानं सामर्थ्यापि तु यावद्ग्रहणं तावद्ध्रस्वग्रहणमिति संज्ञायाप्रभावेति ह्रस्वपदेश
पृथक्पठितिषु ग्रहणानि संज्ञाकरणेष्वन्वशाविशुक्तं अप्रत्ययस्य लोगिति सूत्रे सपेषाः न स्यार्थः केषी पपरशाव
योर्विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यमित्युक्तं एषो ञित्यादौ वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणप
देदीर्घेषाम ह्रस्वविधिअभावाय दीर्घादिलिङ्गविधायकं ज्ञापकमित्युक्तं प्रत्ययेत्याद्युक्तमित्यत्र साधवश्मेव सिद्धे ह्र
स्वग्रहणसामर्थ्यादेव तत्र त्ति ज्ञापकपर्यन्तथावनासंगतिः स्पष्टेवेति भावः प्रायेणास्यकस्य फलमाह बीति सेर ६७
धोति आदेशेनत्तोनिवर्तसमर्थः तदेवोपपादयति तवेति अवीतिसूत्रे समर्थः तयोर्मध्ये इतिवार्थः ग्रहणेचेनिपाठः

प॰
टी॰
१३५
135

इतितिसृइति पदच्छेदाभिप्रायेणेदं ग्रन्थपद्योक्तेविभक्तिनिर्देशाइति संहितायांतस्मादिमाजाद्वयमेवेतिबो।
ध्यं तयेति तया इति भाष्यं धृत्वा इति कैयटोक्तेरित्यन्वयः अर्थः प्रयोजनं यावदिति पदगौरवलाघवमपी।
त्यर्थः उत्सूत्रभाष्यं तु पदलाघवपेतणापि प्रयोजनमिति नाचतद्‌क्तं एवंज्ञानतोजैन्यादिसूत्रभाष्यमप्य
नुगमकंबोध्यमित्यन्यत्रविस्तरइतिसर्वमनवद्यमितिशिवम् इतिश्रीमत्पायगुंडेत्युपाख्यमहादेवसुतवेणी
गर्भवैद्यनाथभट्टकृतपरिभाषेंदुशेखरकाशिकापरिसमाप्ता समाप्तः शुभम् हरिः ॐ

पत्र १३५ श्लोक ३८८०.

परिभाषेन्दुशेखरकाशिका

